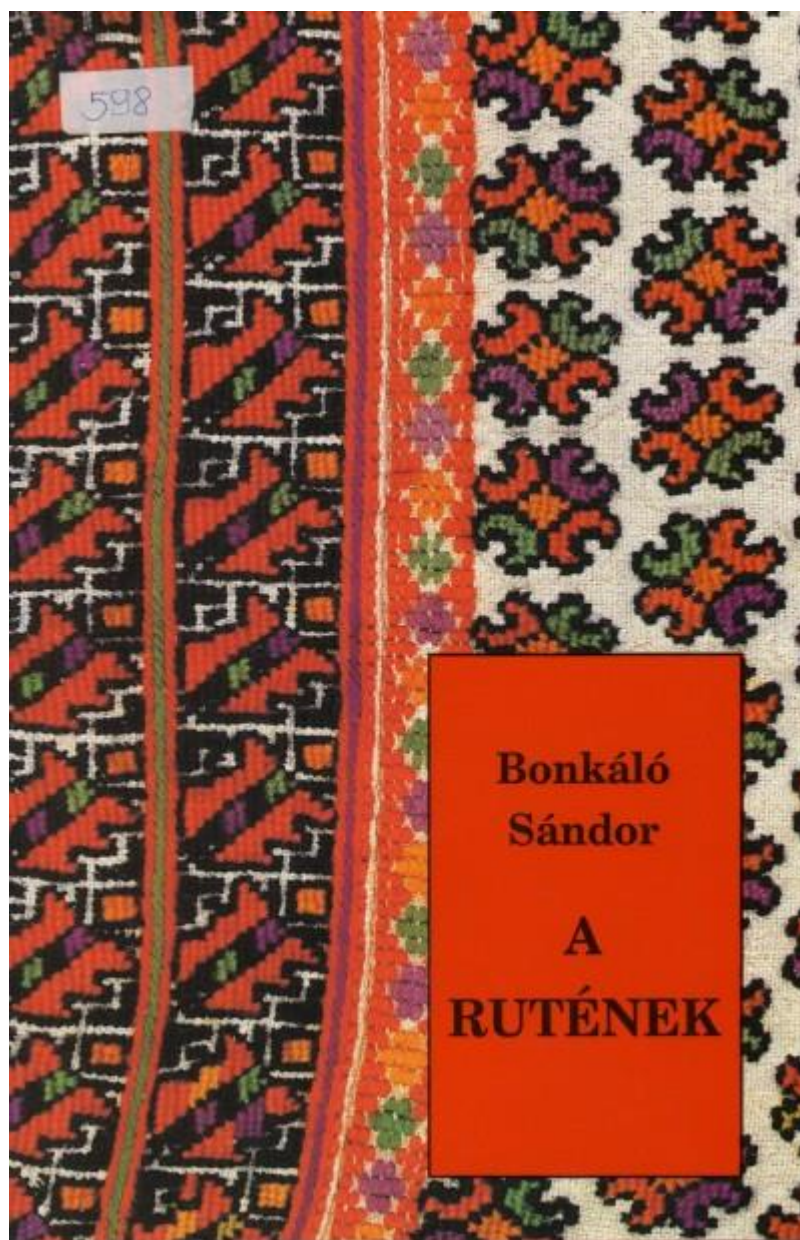

Második, bővített kiadás

Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az Utószót írta: SALGA ATTILA

Lektorálta: BALLA BÁLINT és UDVARI ISTVÁN

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel—Budapest

ISBN 963 04 6386 5

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása,
Basel—Budapest 1996, Könyvbarátai Körének közreműködésével

(1054 Budapest, Alkotmány u. 15.).

Felelős kiadó: Szöllősy Pál

Készült a Fábíán Bt. nyomdájában, Debrecenben

Felelős vezető: Fábíán Imre

Bonkáló Sándor szlavista műveinek korszakos jelentőségét 1945 után nem ismerték el. A trianoni békekötés következményeként Magyarországtól elszakított ruszin nép nyelvéről, történelméről és kultúrájáról írott munkáit a kommunista kultúrpolitika negatívan ítélte meg. Nevét és szlavisztikai munkásságát évtizedeken át azért is el kellett hallgatni a nagyközönség előtt, mert a 30-as években szót emelt a sztálini despotizmus ellen, bírálta az irodalom irányítottságát, a szovjet kormány és a bolsevik párt vallásellenességét, nemzetiségi politikáját.

1880. január 22-én született Rahón. Piarista gimnáziumba járt, majd elvégezte az ungvári teológiai líceumot, felszentelésére azonban nem került sor. Asbóth Oszkár irányításával szláv filológiát tanult. Szegeden, Gyöngyösön, Zalaegerszegen, Budapesten latint és németet tanított. 1917-től orosz nyelv és irodalom szakos magántanár, 1919 márciusától a Pázmány Péter Tudományegyetem rutén nyelv és irodalom tanszékének vezetője. 1924-ben politikai okok miatt nyugdíjazták. Ezt követően is folytatta kutatásait: számos tanulmányt írt, orosz klasszikusok műveit fordította magyarra. 1945-ben visszavették az egyetemre, de bírálta a zsdanovi kultúrpolitikát, ezért állásából felfüggesztették. 1959. november 3-án hunyt el Budapesten.

BONKÁLÓ SÁNDOR (1880—1959)

Kötetei: *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*. Gyöngyös 1910. — *A szlávok*. Bp. 1915. — *A magyar rutének*. Bp. 1920. — *Az ukrán mozgalom története 1917—1922*. Bp. 1922. — *Az orosz irodalom története I-II*. Bp. 1926. — *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs, 1935. — *A rutének*. Bp. 1940.

A most megjelent *A rutének* című könyve 1989-ig indexen volt, Kárpátalján fellelhető példányait elkobozták és elégették. 1990-ben adták ki Bonkáló Ervin angol fordításában Amerikában. A szlavista részletesen foglalkozik a ruszinok Kárpátaljára történt betelepítésével, s egyúttal cáfolja a szovjet történettudománynak azt az állítását, hogy a rutének őslakók, és Kárpátalja a Kijevi Nagyfejedelemséghez tartozott. Megismerkedhetünk e kis szláv népcsoport történetével, többnyelvű irodalmával, az ukránoktól eltérő szokásaival, kultúrájával, vallásával, hagyományaival, nyelvével.

Az 1940-ben megjelent könyvet bevezetővel, utószóval, jegyzetekkel, bibliográfiával, a szerző életrajzával, térképekkel és színes felvételekkel egészítettük ki.

Bonkáló Sándor a ruszinokat annak a kornak a szemléletében mutatja be, amelyben élt. Ezért egyes megállapításai, értékítéletei, kérdésfelvetései vitára adhatnak okot.

Bevezető

Ifjúkorom maradandó emlékei közül kitűnnek Bonkáló Sándor látogatásai a negyvenes évek végétől szüleim otthonában. Lebilincselő, élvezetes társalgó volt, órákig elhallgattam volna magyarázatait az orosz irodalomról, néplélekről, a szláv népekről, arról, hogy a nyelvrokonság ellenére megértés helyett gyakran félreértik egymást. Az akkor már állásából felfüggesztett, majd nyugdíjba küldött professzor szakmai lelkesedését, tudományos szenvedélyét nem törte meg a változó politikai hatalmasságok értetlensége, az őt ért sok méltánytalanság. Élénk szemei a vastagkeretes pápaszem mögött akkor csillantak fel igazán, amikor szülőföldjéről, Kárpátaljáról, és a neki oly kedves ruszin népről beszélt. Elismeréssel szólt Kozma Miklósról, aki kormányzói biztosként sokat tett Kárpátalja és a ruszin nép felkarolása érdekében. Csak akkor komoro-dott el, amikor a magyar katonai közigazgatás által a ruszinok sérelmére elkövetett hibák, túlkapások kerültek szóba.

A *rutének* című könyvét már nem szerezhettem meg: a szovjet hatóságok által elkobzott, zúzdába küldött monográfia indexre került. Hosszú évtizedek teltek el, Bonkáló Sándor régen eltávozott az élők sorából, amikor egy kárpátaljai látogatóm, a rendszerváltás után, Svájcban beszélt a mű jelentőségéről. Elmondta, mennyire szeretnék a könyvet az érdeklődő kárpátaljai magyar értelmiség számára ismét hozzáférhetővé tenni. Röviddel később, a budapesti *Protestáns Szemle* 1993/2. számában meglepetéssel és örömmel olvastam, hogy Bonkáló monográfiája, Ervin fiának angol fordításában megjelent Amerikában. A recenzió, *Dukkon Ágnes*, csak azt sajnálta, hogy az angol nyelvű kiadás „a mi középeurópai térfelünkön vajmi kevéssel járul hozzá a ruszinok szélesebb körben történő megismeréséhez”, itthon sokkal fontosabb volna Bonkáló eredeti munkáját magyar nyelven „korszerű jegyzetapparátus és egy elemző tanulmány kíséretében” újra megjelentetni.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem fennállása óta fontos feladatának tekinti a kisebbségben élő magyarságot érintő kérdések tanulmányozását, kultúránknak, hangsúlyosan az egész Kárpát-medencében élő magyar nép kultúrájának ápolását. Ennek tanúbizonyságát nemcsak az évente megtartott *Akadémiai napok* témájának és előadóinak megválasztásával adta, hanem könyvkiadói programjával is. A Szabadegyetem 1977–1989 között megjelent kiadványai közül *Peéry Rezső* és *Janics Kálmán* könyvei a szlovákiai, *Mikólmre* és *Bíró Sándor* művei a romániai magyar kisebbség sorsával foglalkoznak, *Lakatos Demeter* verseskötete pedig egy szabófalvi csángó őstehetség költészetét mutatja be. *Harminc év 1956–1986* c. gyűjteményes kötetünkben külön tanulmányok tárgyalják a szlovákiai, a romániai és a várvidéki (ausztriai) magyar kisebbség legutóbbi harminc évének történetét. Már akkor rá akartuk irányítani a figyelmet Kárpátaljára is, amikor a Kádár-korszak Magyarországon mély hallgatás volt a szabály a határontúli és kivált a Szovjetunióban élő magyar kisebbség küzdelmeivel, súlyos helyzetével kapcsolatban. Megfelelő forrás és megbízható adatok hiányában azonban csak egy rövid „Kitekintés Kárpátaljára” tűnt lehetségesnek, amelyet *András Károly* a csehszlovákiai magyarokkal foglalkozó tanulmányához csatolt. A Szabadegyetem elnöksége tehát rendkívüli szerencsének és nagy megtiszteltetésnek tartja, hogy a millicentenáriumi évében a kárpátaljai ruszin népet, a „gens fidelissimá”-t megismertető, s a ruszin–magyar sorsközösséget is bemutató, alapvető művel léphet a magyarországi és a határontúli magyar olvasóközönség elé. Bonkáló Sándor Kanadában élő menyee, *dr. Bonkálóné Hampel Judith* segítségével hozzájutottunk a már elfogyott angol kiadáshoz; *dr.*

Bonkáló Ervin történész pedig volt szíves az 1940-es eredeti magyar kiadás *copyright*-iát Szabadegyetemünknek átengedni.

Paul Robert Magocsi professzor, a ruszin szellemi élet egyik kimagasló képviselője, engedélyezte a Columbia University Press (New York) *East European Monographs* sorozatában megjelent angol nyelvű kiadáshoz készített jegyzeteinek figyelembevételét, a *Carpatho-Rusyn Research Center, Inc.* (Fair-view, New Jersey) mint kiadó pedig hozzájárult a publikált térképek és *Bonkáló Ervin* édesapjáról írott életrajzának közléséhez. Kedves kötelességem, hogy mindannyiuknak őszinte köszönetet mondjak azért, hogy e könyv megjelenését — 56 évvel az eredeti után — lehetővé tették.

Szerencsés körülmény az is, hogy *dr. Salga Attila* (Debrecen) személyében *Bonkáló Sándor* életművének legjobb ismerője vállalta az 1940-es kiadás szövegének sajtó alá rendezését, jegyzetekkel és utószóval való kiegészítését, amely nem csupán a nagy szlavista munkásságát elemzi, hanem a kárpátaljai ruszinok és magyarok 1940 utáni történelmére is kitér. Tanulmányát *Udvari István*, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanára lektorálta. A kötet lektori és kiadói munkáit *Balla Bálint* koordinálta.

A kiadó nevében megköszönöm gondos munkájukat, amivel az olvasók háláját is kiérdemelték.

Honfoglaló őseink ezeregyszáz éve „Verecke híres útján” jöttek a Kárpát-medencébe; ez az út ma ruszinok lakta földön át vezet. Illő, hogy a millecentenárium ünneplésekor arról a ruszin testvérnépről se feledkezzünk meg, amellyel századokon át sorsközösségben éltünk, és soraikból Rákóczi leghűségesebb harcosai kerültek ki. *Bonkáló Sándor* meggyőződése volt, hogy szeretett ruszin népe csak a magyarsággal közös állami kötelékben válhat autonómmá, találhatja meg saját nemzeti identitását és boldogulását. Álma nem valósulhatott meg, de könyve bizonyosan hozzájárul a ruszinok jobb megismeréséhez, a ruszin—magyar barátság s a két nép között napjainkban Kárpátalján kibontakozó együttműködés elmélyítéséhez.

Szöllősy Pál

Zürich—Budapest, a millecentenárium évében.

Bonkáló Sándor életrajza

Írta: Bonkáló Ervin*

Bonkáló Sándor 1880. január 22-én született a kárpátaljai Rahón. Ő volt a legidősebb fiúgyermek, tizenegy testvér között a másodszülött. A család apai részről magyar, anyai ágról ruszin. A kántortanító1 apa, Bonkáló János, idősebb Bonkáló János fia, aki Alsószinevérben egy malom tulajdonosa volt; egyik felmenője Rákóczi csapataival felcserként került Erdélyből Kárpátaljára az 1703–1711-es szabadságharc idején. Édesanyja, Hadzsega Mária, jeles ruszin papi családban nevelkedett; rokona Hadzsega Vaszilnak (1864–1938), a termékeny kárpátaljai egyházi történetírónak, illetve Hadzsega Gyula (1879–1947) teológiai tanárnak.

Sándor Rahón járt elemi iskolába, majd a piaristákhoz került Ungvárra, utána pedig a máramarosszigeti gimnáziumban tanult. Szülei nem tudták támogatni, ezért társainak némi díjazásért órákat adott. Számos görög katolikus családban az volt a szokás, hogy a legidősebb fiú pap lett. Édesapámat is beírátták az ungvári görög katolikus szemináriumba, ahol az oktatásért nem kellett fizetni. Hamarosan megmutatkozott nyelvtelensége. Ruszin érzelmű nagyapám fontosnak tartotta, hogy fia megtanulja a szláv nyelveket. Ennek érdekében nyári vakáció idején a szomszédos Galíciába küldték, hogy elmerüljön az ukrán nyelv tanulmányozásában, utána Bulgáriába utazott. Később Lengyelországba, majd Észak-Magyarország szlovákok lakta vidékére került. A szemináriumban Sándor kiemelkedő latin és görög nyelvtudásával tűnt ki. Kiváló tanulmányi eredménye miatt felszentelése után tíz évre Rómába akarták küldeni továbbképzés céljából. Hat héttel a felszentelésre kitűzött időpont előtt azonban meggondolta magát, és kilépett a papneveldeből.

Teológiai diplomájával igyekezett Kárpátalján állást szerezni. A görög katolikus iskolákban tanítóként ugyan alkalmazták volna, de ehhez a püspök jóváhagyására lett volna szükség, ezt azonban nem kapta meg. Állami iskolákban viszont tanítói oklevelet kellett bemutatni, de ilyennel nem rendelkezett. Álláskeresési kísérleteinek meghiúsulása után beiratkozott a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre.

Fő érdeklődési területe a szláv nyelvészet lett, amelyet Asbóth Oszkárnál, a jeles szlavistánál tanult. 1906-ban latin–német–szláv szakos diplomát, és ezzel egyidejűleg gimnáziumi tanári képesítést szerzett. Egy évet tanított Szegeden, majd áthelyezték Gyöngyösre. Itt kezdődött meg intenzív szláv filológiai munkálkodása. 1910-ben védte meg *A rahói kis-orosz nyelvjárás leíró hangtana* című doktori értekezését. Számos publikációja jelent meg különböző szakfolyóiratokban (olykor *O. Rachovski* álnéven). Több cikket írt németül. 1910-ben négy hónapot töltött a lipcsei egyetemen, ahol szanszkritet és oroszot tanult, illetve német és francia irodalmi tanulmányokat folytatott. 1911-ben házasságot kötött a neves gyöngyösi ügyvéd leányával, Kálmán Edittel. Sikeres pályamunkájának eredményeként elnyerte a szentpétervári Orosz Birodalmi Akadémia díját. A város egyetemétől ösztöndíjat kapott, így 1913-ban másfél évre kiutazhatott Oroszországba. Az akkori fővároson kívül járt Moszkvában is. Vezető szláv filológusok előadásait hallgatta (I. A. Baudouin de Courtenay, A. A. Sahmatov, Sz. A. Vengerov). Bejáratos volt irodalmi körökbe, találkozott a Kárpátalja történetével foglalkozó A. I. Petrowal és Vlagyimir Majakovszkij költővel. Hazatérése után, 1915-ben jelent meg *A szlávok* című összefoglaló, rendszerező munkája.

1917-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen orosz nyelv és irodalom szakos magántanárrá habilitálták. 1919-ben nyilvános rendes tanárrá nevezték ki, s egyben megbízták a rutén nyelv és irodalom tanszék megszervezésével.

Bonkáló tudományos pályafutását azonban félbeszakították a kor sorsdöntő eseményei. Az első világháború végén, 1919 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott. Gróf Károlyi Mihály kikiáltotta a köztársaságot. Az új kormány Jászi Oszkár radikális szociológus befolyása alatt állt. Édesapám tagja lett egy tudósokból, újságírókból és külügyminiszeri tisztviselőkből álló tanácsnak, amelynek az volt a feladata, hogy a magyar delegációt a közeledő béketárgyalásokra felkészítse. Ez a testület Bonkálót a ruszin kérdéssel összefüggő anyagok összeállításával bízta meg.

E munka befejezése előtt újabb politikai változások történtek. Károlyi Mihály 1919. március 21-én lemondásra kényszerült, és a Kun Béla vezette kommunista rezsim került uralomra. 1919 augusztusában megbukott a tanácsköztársaság, majd Horthy Miklós jobboldali kormánya vette át a hatalmat, amely vonakodva, de mégis elfogadta az 1920 júniusában aláírt trianoni békeszerződés rendelkezéseit. Ennek értelmében a Magyar Királyság területe kétharmadával csökkent, így a ruszinok is az új Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá kerültek.

E gyors politikai változások idején édesapám Budapesten tartózkodott, és az 1919–20-as tanévben megkezdte a ruszin nyelv és irodalom tanítását. A tanszék feladatai közé tartozott az is, hogy megfelelő tájékoztatást nyújtson a ruténekről, akiknek a háború utáni új Magyarország kormánya bizonyos fokú kulturális és politikai autonómiát kívánt adni.³

Erről a témáról édesapám korábban két cikket írt, de megjelentetésükre nem volt lehetősége. Magyarország pedig elvesztette a ruszinok lakta területeket, amelyeket 1919 áprilisában a csehszlovák és a román csapatok teljes egészében elfoglaltak.

Bonkáló állása is veszélybe került. Kun Béla kommunista rendszere monarchistának tartotta, ezért nem engedélyezte ruszin tanulmányainak közreadását. Horthy tengernagy jobboldali rezsimje szerint pedig édesapám kommunistának számított, ezért menesztése érdekében nyomást gyakorolt az egyetemre. Bár a politikai igazolóbizottság felmentette a vádak alól, a támadások tovább folytatódtak. Kénytelen volt heti két órára csökkenteni a ruszin nyelv tanítását, orosz irodalmat is csak négy órában adott elő. 1922-ben megjelentette *Az ukrán mozgalom története 1917–1922* című könyvét; a kötet szovjetellenes, ukránbarát beállítottságú, s ez tetszett a magyar kormánynak.⁴ De már ez sem segített. Takarékosági okokra hivatkozva 1924-ben megszüntették a ruszin nyelv és irodalom tanszéket, édesapámat pedig idő előtt nyugdíjazták.

Bonkálót azonban ez nem törte meg. Három fiú apjaként kevés nyugdíját azzal egészítette ki, hogy a Budapesti Kereskedelmi Akadémián és egy kereskedelmi szakiskolában orosz levelezést tanított.

1925-ben a rádióban olyan műsort indított, amelyben a ruszin és az orosz irodalom jelentős évfordulóiról beszélt. A sorozatot közel két évtizeden át sugározták. 1925 és 1938 között kiteljesedett műfordítói munkássága is. A budapesti Gutenberg Könyvkiadó Vállalat *A világirodalom klasszikusai* címmel sorozatot indított. A vászonkötésű, aranyozott kötetek színe országonként változott. Édesapám volt az orosz irodalom felelőse. Tolsztoj *Háború és békéjének* fordítása 1928–1929-ben jelent meg. A recenzensek hangsúlyozták, hogy Bonkáló pontos, szép magyar

stílusán kívül még egy újdonsággal szolgált. A regényben az orosz nemesek franciául társalogtak. A korábbi fordításokban ezek a párbeszédek a kiadás nyelvén olvashatók, Bonkáló azonban meghagyta az eredeti szöveget, és lábjegyzetben közölte a magyar változatot. Ezzel azt hangsúlyozta, hogy a francia volt a legfontosabb idegen nyelve annak a művelt magyar középosztálynak, amely számára a Gutenberg-sorozat készült. A nagy sikerre való tekintettel a regény négy kiadást ért meg, s így édesapám az orosz irodalom fordítójaként ismertté vált egész Magyarországon. Mivel ez a munka jövedelmező is volt, családjunk három alkalommal különböző osztrák üdülőhelyeken nyaralhatott.

Bonkáló minden kéziratát hegyes acéltollal, igen jól olvasható kézírással írta. Testvéreimmel együtt jól emlékszünk ennek a tollnak a sercegésére — ugyanis ez volt az egyetlen hang, amely a dolgozószobájából kiszűrődött. 1938-ban vásárolta meg első írógépét. Olyan gyakorlatra tett szert, hogy sok hivatásos gépiró megirigyelhette volna! Bármennyire elfoglalt volt is, mindig tudott segíteni házi feladatunk elkészítésében. Akár fogalmazásról, Cicero szónoklatairól vagy differenciál- és integrálszámításról volt szó, kedvesen, szemléletesen magyarázott. Most, amikor több mint fél évszázad múltán visszaemlékezem, váltig csodálkozom: hogyan volt képes arra, hogy ennyi mindent jól csináljon?

Ezekben az években számos külföldi is bejáratos volt hozzánk, elsősorban olyan nyelvészek, akiknek neve később összefonódott Kárpátalja történelmével. A legjelentősebb Alekszej L. Petrov gróf volt. 1920-ban emigrált Szovjet-Oroszországból, és 1922-ig nálunk lakott Budapesten, majd a prágai egyetemre nevezték ki tanárnak. A kétméteres, széles vállú Petrov felejthetetlen jelenség volt. Apával oroszul, anyával franciául, velünk, gyerekekkel, az étkezőasztalnál németül társalgott. Szobájában felesége emlékére mindig égett egy gyertya a Mária-kép alatt, felesége ugyanis menekülés közben meghalt.

1939 márciusában, miután Hitler felosztotta Csehszlovákiát, Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz. Örömteli esemény volt ez a magyar nép számára, de különösen azoknak, akiknek kapcsolatuk volt a ruszinokkal. Bonkáló Sándor is remélte, hogy közvetlenül munkálkodhat a ruszin kultúra érdekében.

A második világháború befejezése után újraindult édesapám egyetemi pályafutása: 1945. november 1-jén az ukrán nyelv és irodalom tanszék professzoraként kezdhette el munkáját. Ez a kinevezés azonban rövid életűnek bizonyult. Ismeretlen besúgó azzal vádolta meg, hogy lekicsinylően beszél a szovjet irodalomról. Ezért állásából 1946 novemberétől 1950 januárjáig felfüggesztették, majd 70. születésnapján nyugdíjazták. Bonkáló Sándor alapján véve apolitikus beállítottságú volt, ezért a változó kormányok igazságtalanul vádolták, amikor ellenzéki magatartásúnak igyekeztek feltüntetni. Egész pályafutása alatt az volt a legnagyobb vágya, hogy annak a ruszin nyelvnek és kultúrának őrzője, védelmezője legyen, amelybe beleszületett. Az viszont igaz, hogy politikai meggyőződésnek fogható fel a ruszinok sorsa iránt érzett szilárd hite: a túlélés csakis egy nem szláv ország, tehát Magyarország határain belül lehetséges. Többek között erről is írt *A magyar rutének* (1920) és *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés* (1935) című két könyvében, amelyek alapjául szolgáltak az 1940-ben kiadott és most először angol fordításban megjelenő *A rutének (ruszinok)* című munkájának.

Édesapám élete végéig folytatta tudományos munkásságát. 1959. november 3-án hunyt el Budapesten. Házasságából három fia született. Ifj. Bonkáló Sándor (1912–1988) 1949-ben Torontóba emigrált, ahol elme- és idegorvosként, illetve a Torontói Egyetem professzoraként dolgozott. Bonkáló Ervin (1916), e kötet fordítója,

történész, nyugalmazott egyetemi tanár, 1950 óta Kanadában, jelenleg Sudburyban (Ontario) él. Bonkáló Tamás (1922) a mechanikai tudományok doktora (Budapest). Bonkáló Sándort életében ugyan jól ismerték Tolsztoj-fordításai révén, ruszin témájú tudományos munkássága azonban nem vált közkinccsé. Halála után Salga Attila több tanulmányt közölt a szlavista életéről és pályafutásáról; e tárgyban védte meg bölcsészdoktori értekezését is 1976-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen.⁵ Több szláv és magyar vonatkozású tudományos kézikönyv is hivatkozik Bonkálóra.⁶ A ruszinok nemzeti identitásának fejlődéséről írott könyvében Paul R. Magocsi professzor többször idézi Bonkálót, és rövid életrajzát is közli.⁷ Érdemes megemlíteni, hogy Bonkáló Sándor arcképe az 1970-es évek közepe óta a Harvard Egyetem Ukrán Kutatóintézetének arcképcsarnokában látható. A *rutének* itt közzétett fordítása remélhetőleg bemutatja mindazt, amivel Bonkáló Sándor a ruszin nép történetét és kultúráját öregbítette.

* * *

Lábjegyzetek

1 Mivel a görög katolikus templomokban nem használnak orgonát, a kántornak fontos szerepe van a liturgiában: az „a capella” éneklés vezénylése. A hagyományos ruszin társadalomban a kántor tekintélyét az is növelte, hogy ő volt a falusi elemi iskola tanítója.

2 A piarista vagy kegyes tanítórendet római katolikusok alapították Olaszországban a XVII. században. A második világháború előtt 33 országban voltak középiskolái. Elsősorban a klasszikus tudományok, a természettudomány és a hittan volt az erősségük; a diákok rendszerint a legtehetségesebbek soraiból kerültek ki, amint ezt a buffalói (New York), jelenleg is működő Calasantious Preparatory School is bizonyítja.

3 Jászi Oszkárnak, a nemzetiségi kérdés szakértőjének javaslatára a Károlyi kormány 1918. december 21-én olyan törvényt fogadott el, amely értelmében egy autonóm ruszin területet (Ruszká Krajna) kell létrehozni. Volt saját kormányzója és közigazgatása, és 1919 elején néhány hétig valóban létezett is. Kun Béla kommunista rezsimje engedélyezte, hogy szovjetbarát kormányzó vezetésével önálló közigazgatás működjön, de 40 nap után, 1919 áprilisában, nyugatról a csehszlovák, keletről a román csapatok elfoglalták a ruszinok lakta területet.

4 Az első világháború után az ukrán kérdés fontos volt Magyarország számára. Az ukrán mozgalomban a cári birodalom meggyengítésének eszközét vélték felfedezni. 1916-ban egy olyan magyar nyelvű folyóirat (*Ukránia*) is megjelent Budapesten a kárpátaljai ruszin Hijador Sztripszkij szerkesztésében, amely elsősorban az Oroszországban végbemenő eseményekkel foglalkozott. A Horthy-rendszer érdekelve volt abban, hogy minden szovjetellenes, ukrán nacionalista törekvést támogasson.

5 Salga Attila: *Bonkáló Sándor emlékezete*. Hevesi Művelődés, 1974.1. 94–95. — *Bonkáló Sándor és a keleti szlávok*. Bölcsészdoktori disszertáció. Debrecen, KLTE 1975. — *Bonkáló Sándor és a szlávok*. Hevesi Szemle, 1975.1. 48–51. — *Adalékok Bonkáló Sándor életéhez és munkásságához*. Acta Akadémiáé Pedagogicae Agriensis. Nova Sereies, tom XII. Eger 1974. 201–209. — *Bonkáló Sándor és az orosz irodalom*. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova Series, tom XIII. Eger 1975. 271–281.

6 Ottuv slovník naučný nové doby. Vol. I. Praha 1930. 678. — Encyclopedia of Ukraine. Vol. I. Szerk. Volodimir Kubijovics. Toronto 1984. 266. L. még Olena Rudlovchak Bonkáló-életrajzát. Duklia, XXXVII. 5. Presov 1989, 74–78. — Magyar írók élete és munkái. III. Szerk. Gulyás Pál. Bp. 1941. 871–873. — Magyar életrajzi lexikon I. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967. 244. — AzÚj magyar lexikon (Budapest 1959–1962) 6. kötetében nem szerepel Bonkáló Sándor neve, de a két világháború között megjelent Révai nagy lexikon (Budapest 1935) XXI. kiegészítő kötetének 168. oldalán külön szócikket közölnek róla. (A magyar társadalom lexikonjában — Bp. 1930. 76. old. 16 soros ismertető olvasható Bonkálóról, és a melléklet 9. oldalán közlik róla azt a fényképet, amely könyvünk fülszövegében is látható. — A szerk. megj.) 7 Paul Róbert Magocsi, The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948 (Cambridge Mass., 1978) 291. (életrajz) és 70., 111–113. és 119–163. (munkásságának értékelése).

* Fordította: Balla Bálint. (Erwin Bonkáló, Biography of Alexander Bonkáló. In: Alexander Bonkáló, The Rusyns. Translated by Erwin Bonkáló. — East European Monographs. Columbia University Press, New York 1990. p. XI–XVIII.).

I. A rutén telepítés története₁

Mintegy 700 év óta él az Erdős-Kárpátokban a magyar történelem cselekvő és szenvedő részese, a rutén nép. Ez alatt az idő alatt mindig érezte, és ha kellett, tettekkel is bizonyította, hogy a magyar hazához tartozik, és tud is, akar is érte áldozatot hozni. Hálás volt a nemzet iránt, amely egykor hontalan, menekülő apáinak hazát és kenyeret adott. Természetes ösztönével azt is megérezte, hogy csak úgy élhet meg hegyei között, ha a búzatermő magyar Alföldre támaszkodik. Olyan erős volt benne ez az ösztönös érzés, hogy Isten parancsának fogta fel a magyar és a rutén egymásrautaltságát, és legendát költött a bizonyítására:

Krisztus egyedül vándorolt a nagy országúton és egy ruszinnal találkozott.

— Te ruszin — mondotta az Úr —, gyere el holnap hozzám dolgozni. Aranyat kapsz a munkádért. Ha szorgalmas leszel, megalapozod a szerencsédet. A szegény ruszin örömezt fogadta az ajánlatot, mert egy garas nem sok, annyi sem volt a tarsolyában.

— Kora reggel légy a falu végén, ott foglak várni — tette hozzá az Úr, és tovább vándorolt. Ment, mendegélt és nemsokára egy magyarral találkozott. Köszöntek egymásnak illendően. Így szólt Krisztus:

— Te magyar, eljönnél-e hozzám holnap reggel dolgozni? Jól megfizetek érte. Nem bánod meg, ha korán ott leszel a falu végén, várni foglak. A magyar örömmel ráállott, mert bizony neki sem volt pénze.

— Milyen munkát kapok? — kíváncsiskodott a magyar.

— Majd megtudod reggel — felelte az Úr, és szép lassan továbbment. Leszállt az éj. Nem jött álom a ruszin szemére. Félt, hogy elalszik és nem ér oda elég korán. Elővette lyukas bocskorát és foltozni kezdte, a feleségének pedig megparancsolta, hogy főzzön puliszkát, mert munkába kell mennie. Reggelig foltozgatta bocskorát. Hajnalodni kezdett, amikor elkészült vele. A magyar hazament, lefeküdt és jóízűen aludt. Kora reggel felébredt, kiugrott ágyából, kenyeret és szalonnát dugott a tarisznyájába, tarisznyáját a botjára akasztotta, botját a vállára vette, s már indult is a falu vége felé.

Krisztus ott állott az útszéli keresztfa alatt. A magyar hozzáment, köszönt és így szólt:

Uram, itt vagyok. Mondd meg, hogy mi munka vár rám és mi lesz a sorsom? Gyere velem!

— felelte az Úr.

Kézen fogta a magyart, odavezette az Alföld széléhez és azt mondta:

— Ezt a vég nélküli, kövér búzatermő földet neked adom. Munkáld meg jól és bővelkedni fogsz húsban, halban és kenyérben.

Nemsokára a falu végére ért a ruszin is. Őt is a keresztfa alatt várta az Úr. Köszönt a ruszin, s kérte, hogy az Úr adja ki munkáját és ossza ki szerencsáját.

Elkéstél, szegény rutén. A jó szerencsét elvitte a magyar.

Mi dolog ez? — méltatlankodott a rutén. — Egész éjjel nem aludtam, csakhogy idejében itt legyek.

Ügyesebb volt a magyar, mint te. Megelőzött. Elvitte a kövér búzatermő földet, de itt vannak a hegyek, azokat neked adom.

És elvezette a hegyek közé, ahol silány a föld és gyenge a termés. Mikor eljött a tél, a magyar is, a ruszin is elégedetlenkedni kezdett. A magyar fázott, nem volt fája. A ruszin éhezett, elfogyott a kevés kenyere. Felcihelődtek és elmentek az Úristenhez, hogy segítsen rajtuk. Az Úristen meghallgatta panaszaikat, s imígyen határozott:

— Egymás mellé tettelek titeket, hogy együtt éljetez és segítsetek egymáson.

Jegyezzétek meg jól és híven kövessétek parancsomat! Te, magyar, kenyeret adsz a ruténnek, hogy legyen mit ennie, te meg, rutén, fát adsz a magyarnak, hogy ne fázzon. Menjetez haza és sohase szegjétek meg parancsomat.

A ruszinok (rutének) a Keleti-Kárpátokban a Poprádtól a Tisza forrásvidékéig húzódó hegyes-völgyes területen élnek. Több kisebb-nagyobb néptörzssre oszlanak, aminek betelepítésük, betelepülésük körülményeiben és a Kárpátok földrajzi viszonyaiban találjuk a magyarázatát.

A rutének lakta terület határai nagyjában a következők: északon a Kárpátok gerince a Poprádtól a Fehér-Tisza forrásvidékéig. Innen a déli határt a következőképpen vonhatjuk meg: Máramarosban az ország határától kezdve a rutének déli határa a Tisza. A Tisza bal oldala Husztig egy-két rutén falu kivételével román, jobb partja rutén. Huszttól a Zemplén megyei Pásstorhegyig (Vajaskóc) a rutén és a magyar nyelvhatár csekély megszakítással egybeesik a Kárpátok gerincétől az Alföld felé lenyúló dombok és az Alföld érintkezésének határvonalával. Huszttól kezdve a Pásstorhegyig terjedő vidéken a Kárpátok gerincétől dél felé csak addig laknak rutének, ameddig a hegyek nyúlnak. A sík földön magyarok laknak. Pásstorhegyen túl a rutén és a szlovák határ meglehetősen egybefonódik. Ez vegyes terület, amelyen szétszórtnak rutén és szlovák községek fekszenek. A Kárpát-gerinc közvetlen közelében azonban csak rutének laknak. Hogy a rutének csak az említett vonalig terjedő vidéket szállták meg, nem a véletlen műve. Ez a vonal nagyjából egybeesik az Árpádok korában fennállott belső országhatárral, az országos gyeplíniával. A középkorban a legtöbb európai országnak nem egy (képzelt) vonal, hanem többnapos járóföldre terjedő lakatlan terület volt a határa. Hazánknak is két határa volt. Egy belső, mely a lakott, megszállt területet fogta körül és egy külső, mely meghódított vadon vagy készakarva elpusztított terület volt. A belső és a külső határ közt elterülő lakatlan országválasztó közöket, mivel a belső határokon — a gyeplíni túl — terültek el, gyeplíniének hívták.¹ Az Északkeleti-Kárpátok túlsó oldalán Lengyelországnak és a halicsi fejedelemségnek szintén volt országválasztó, lakatlan területe.²

A rutének hazánk egykori északkeleti országválasztó közén, a volt északkeleti gyepűelvén laktak. Ez okozta, hogy csak a gyepűrendszer bukása, a XII. század után kezdték megszállni kárpátaljai lakóhelyüket.

Őseink az Ennstől a Lajtaig való visszaszorításuk, a nyugati lakatlan országválasztó terület (nyugati gyepűelve) elvesztése után, s főleg a tatárjárás alkalmával szerzett szomorú tapasztalataik alapján, szakítottak a gyepűrendszerrel és a várrendszerre tértek át. Sem a gyepűelve, sem a gyepű nem nyújtott biztos védelmet az ellenség betörése ellen. A gyepűelve csak néhány napra tartotta vissza az ellenséget a lakott területtől, a gyepű pedig (a különféle mesterséges akadályok a belső határ mentén, úm. árkok, sövények, földhányások, fa- és kőtorlaszok stb.) nem tudta megakadályozni az ellenség betörését. Ezért őseink a tatárjárás (1241) után hegyi várakat kezdtek építeni és a gyepűelvük benépesítéséhez láttak hozzá, hogy könnyebben megtarthassák és teljesen az országhoz kössék azokat. Az Északkeleti-Kárpátok hegyeit nem hadi, hanem gazdasági célokra kezdték kihasználni. Ezért a hegyi várak építésével párhuzamosan megindult az erdők irtása, és erdei falvak keletkeztek az eddigi gyepűs erdők helyén.³

Az Erdős-Kárpátok lakatlan vidékének benépesítése a XIII. században a tatárjárás után kezdődött. A királyok e területen nagy birtokokat ajándékoztak híveiknek, és az uradalmak benépesítése vált szükségessé. Föld volt elég, talán sok is, de hiányzott a munkáskéz.

A földesurak onnan hoztak telepeseket, ahonnan kaptak. Kaptak pedig a Kárpátok északi és északkeleti oldalán, Halicsban, Bukovinában és Podóliában². Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy a ruténeket, az oklevelek tanúsága szerint, az eredetileg lakatlan területekre és nem a tatároktól 1241-ben elpusztított földekre telepítették le. A mongoloktól elpusztított helységek a gyepűn innen, a belső országhatárokon innen feküdtek, amit az oklevelek rendszerint jelölni is szoktak.

Okleveleink tanúsága szerint hazánkban a tatárjárás előtt is voltak rutének (oroszok). Ezek azonban a gyepűn innen és nem a Kárpátalján találtak otthont. *Anonymus*nál olvassuk,⁴ hogy amikor Szuzdal és Kijev fejedelmeitől Álmos kegyesen átvette a túszokat, az ajándékokat, a kun fejedelmek kérték, hogy vigye őket magával. Sok kun család a magyarokkal együtt Pannóniába jött. Ugyanakkor sok rutén** is csatlakozott a honfoglalásra készülő Álmoshoz. Ezek maradékai *Anonymus* korában Magyarország különböző helyein laktak. Azt mondta a Névtelen Jegyző, hogy Zulta (Szultán) fejedelem megerősítette a határokat Németország felé, és meghagyta, hogy várat építsenek azok a rutének, akik nagyapjával, Álmossal jöttek Pannóniába.⁵

Noha a Névtelen Jegyző csak saját kora állapotait vetíti a múltba, értesítésének mégis van történeti alapja. Valóban voltak rutének (oroszok) a német-magyar határ közelében a mosonmegyei Oroszvárban (Oroszfalvában), a Duna jobb partján Pozsony alatt. Oroszvár későbbi oklevelekben Karlburg néven is szerepel. A XVI. században a törökök elől menekülő horvátok telepedtek oda.⁶

A XI—XIII. században élénk érintkezés volt Magyarország és a kijevi meg a halicsi fejedelmek között. Árpád-házi királyfiaink, királyleányaink közül többen léptek házasságra a kijevi nagyfejedelmi udvar és a nagyfejedelemséghez tartozó más fejedelmi udvarok fiaival, leányaival. Az érintkezés már Vladimir kijevi nagyfejedelem korában (980—1015) kezdődött. I. Endre (1046—1061) királyunk Bölcs Jaroszláv (1014—1054) nagyfejedelem leányát, Anasztáziát vette feleségül. Mivel az akkori időkben szokás volt, hogy a királykisasszonyokat testőrségük is elkísérte az idegen

országba, valószínű, hogy a Magyarországra jött orosz (Ruthenus) testőrök és katonák közül többen a magyar király szolgálatába álltak.

Királyaink és az orosz (rutén) fejedelmek hol barátságos, hol ellenséges viszonyban voltak. Beleavatkoztak egymás viszályaiba, sőt orosz fejedelmek birtokokat is kaptak hazánkban. Érthető, hogy Magyarország különféle részein mint szabad katonákat vagy hadifoglyokat, oroszokat is letelepítettek. Viszont Oroszországban is említenek magyar telepéseket. Amikor Dolgorukij Jurij a XII. században a szuzdali fejedelemség lakatlan területeit népesíteni kezdte, mindenhol hívott oda telepéseket. Nemcsak oroszok, hanem bolgárok, mordvinok és magyarok (*vengri*) is mentek oda.⁷

A *Váradi Regestrum* értesít róla, hogy a Kraszna várához (a mai Szilágy megyében) tartozó Bán községben élő várjobbágyok 1217-ben magukat szabad ruténeknek vallották, s ezt egy Hedur (Hvedor, Fedor) nevű rutén a tűzpróba kiállásával be is bizonyította.

Ilyen szabad oroszokból álló katonai telep több volt hazánkban. Okleveleink és más latin emlékeink, továbbá a földrajzi nevek, elsősorban helynevek, amelyek a magyar orosz, a szláv *rusz*, *ruszskij*, a német *Reusse* jelzővel vannak ellátva, kétségtelenül vallják, hogy az Árpádok korában több helyen volt orosz lakosságunk. Mivel ezek az oroszok lakta helységek hazánk különböző helyein, egymástól elszigetelten feküdtek, bizonyítja, hogy a rutének nem egy időben és nem egy tömegben jöttek Magyarországra, s ezért idővel a környező népekbe olvadtak.

A Nógrád megyei Nagyoroszi első lakói oroszok (Rutheni) voltak, akiket Kálmán hívott be Ladomériából,³ Halicsból és akiket testőrökké, udvari ajtónállókká tett (*Rutheni Regiae Majestatis*). E kötelességüket Ist-vánffy Miklós (1538–1615) koráig teljesítették.⁸ Ezekről az oroszokról Oláh Miklós esztergomi érsek is megemlékezik 1536-ban írt munkájában, és azt mondja róluk, hogy hűséges nép, amely köztudomás szerint sohasem követett el árulást, noha szabadon járt be a király és a királyné szobájába.

Később nemcsak oroszokat, hanem más nemzetiségű megbízható embereket is felvettek a testőrök és az ajtónállók testületébe; Ők is a király őfelsége ruténjei (*Rutheni Regiae Majestatis*) címet kapták. Ahogy pl. a francia *suisse* azt jelenti, hogy portás, mert a portásokat rendszerint Svájcból hozatták az előkelő és gazdag franciák, a *Ruthenus* is a származáson kívül a foglalkozást is jelentette. Éppen ezért, ha a XII–XVI. századbeli latin oklevelekben a *Ruthenus* szóval találkozunk, nem szabad mindig orosz (rutén) származású emberre gondolnunk, mert ez az illető személy foglalkozása is lehetett. Ezt bizonyítják a királyi udvar 1494–1526. évi számadásai, ahol Franciscus, Gallus, Oswaldus stb. nevű Ruthenusokkal találkozunk. Még beszédesebb bizonyíték, hogy 1494. november 14-én *Rutheni Rasci*, vagyis rác (szerb) ajtónállók vagy testőrök kaptak fizetést.

Több szláv író a Tisza családot is rutén eredetűnek tartja, mert egy 1312. évi oklevél tanúsága szerint Thyza, Théza ruthenus Róbert Károly szolgája, udvarának apródja, később Róbert Károly király feleségének az ajtónállója volt. Hűséges szolgálatait a királyné nagy birtokokkal jutalmazta: Örvényt, Ludányt, majd Borosjenőt adományozta neki. Az okmányokból csak az tűnik ki, hogy a Tisza család őse ajtónálló, testőr volt, de hogy mi a származása, orosz-e vagy más, azt megállapítani nem tudjuk.

Nagyoroszi ruténjei vérbeli oroszok voltak és a XVII. század közepéig keleti vallásukat is megőrizték.⁹

Az Árpád-kori oklevelekben több kiváló rutén úr nevével találkozunk. Ilyen volt például Vászoly rutén főúr (Ladislaus Ruthenus), aki Esztergom megyében, Párkány mellett kapott birtokot 1215—1220 körül. Az Árpádok korából név szerint ismert és hazánkban megtelepedett rutén urak közül legérdekesebb személy egy Maladik nevű főúr. A tatárok elfogták, és kivonulásuk után magukkal hurcolták. Maladik hogy, hogy nem, kijátszotta a tatárok éberségét, megszökött fogságából és visszatért Magyarországra. A szökésen nem csodálkoztak, de minden kortársát bámulatba ejtette, hogy 30 darab aranyat is hozott magával. Nem tudjuk, nem is sejtjük, hogy s mint szerezte ezt a nagy kincset, de bizonyos, hogy nagyon jól jött az elpusztított, kirabolt, koldusbotra jutott országnak. Amikor Maladik fogságából visszatérve megtudta, hogy az egykor hatalmas, gazdag magyar király elszegényedett és az új honalapításhoz pénzre van szüksége, odament hozzá és azt mondta neki:

— Uram, királyom, fogadd el tőlem ezt a harminc aranyat és fordítsd hazánk felépítésére.

A király szívesen fogadta az adományt. Épülni kezdett az ország. A romok helyén házak emelkedtek, a véráztatta földeket felszántották, s a királyi kincstár is telni kezdett. Ekkor eszébe jutott a királynak Maladik. Magához hívatta, hogy visszafizesse adósságát. Maladik nem fogadta el, hanem arra kérte a királyt, hogy inkább adjon neki örökös birtokot. Ezt meg is kapta.

Hazánk különféle helyein, az egykori gyepűvonalon belül szétszórta rutének időnként a környező népekbe olvadtak. Magyarokká, románokká, szlovákokká lettek, aszerint, hogy milyen nyelvű nép közé kerültek. A tenger elnyelte az apró szigeteket. Nemcsak nyelvüket felejtették el, hanem vallásukat, illetve szertartásukat is megváltoztatták. A Nógrád megyei Nagyoroszi ruténjei 1651-ben még görög szerzetes papot kaptak, de a XVII. század végén már valamennyien a római katolikus vallást követték, illetve a görög szertartást a latinnal cserélték fel. Az Árpádok korában bevándorolt és a kárpátaljai rutének között semmi kapcsolat nem volt. Az előbbieket nyomtalanul eltűntek, mielőtt az utóbbiak szerephez jutottak volna.

A rutének betelepítése Kárpátaljára

Batu kán mongol fejedelem 1240—1241-ben Verecke és Szentmiklós között, a mai Szolyva közelében, felgyújtotta a torlaszokat, megölte az őröket, majd a Latorca-völgyén keresztül Magyarországra tört.

A tatárdúlás az egész országban a királyi hatalom leggazdagabb erőforrásait, az uradalmakat (domíniumokat) pusztította el. Kiirtotta a népet és megsemmisítette a nehéz munkával teremtett kultúraalkotásokat. A tönkretett, elnéptelenedett országot újra kellett építeni. IV. Béla király (1235—1270) német telepeseket hívott be, városokat alapított, és a saját birtokain élő lakosság egy részének különféle kiváltságokat adott, hogy megerősödjék és fegyvert tudjon szerezni, ami igen drága kincs volt. Az Északkeleti-Kárpátok gyepűn túl levő részeit kezdte eladományozni híveinek, hogy népesítsék be, mert így vélte leginkább megvédhetőnek országát az északról jövő támadások ellen.

IV. Béla leányát, Annát, a csernihovi Rosztiszláv, Halics fejedelme vette feleségül; hozományul kapta Füzér várát és tartozékait Zemplénben. Valószínű, hogy Rosztiszláv orosz földműveseket telepített, hiszen nagy volt a hiány munkáskezekben. S csakugyan Füzértől nem messze, a gyeptől túl, először 1254. és 1256. évi oklevelek említenek ruténeket Kárpátalja közelében, Nagymihálytól (Mihálovce) északnyugatra, a La-borc és Ondava között. A terület teljesen lakatlan volt. Az 1254. évi oklevél *sepultura Ruthenorum-ról*, az 1256. évi oklevél „*sepulchrum Ruthenorum quod vulgo dicitur mogula*”, közös rutén sírról, testhalomról (*mo-gula*, rut. mohila=halom) tesz említést. Ebből egyes szláv történetírók arra következtetnek, hogy legalább egy nemzedékkel előbb kellett a ruténeknek ott letelepedniük. Csakhogy az a bökkenő, hogy ez a közös sírhalom nem a faluban, hanem az oklevelekben említett, akkor lakatlan Leszna, Csemernye és Petróc határain kívül feküdt; mivel közös tömegsírról van szó, valószínű, hogy 1254 előtt valamikor ütközet folyt le azon a vidéken, és az elesett rutén katonákat közös sírba temették. Az Árpádházi királyok és a halicsi fejedelmek sokat harcoltak egymással; hol hali-csi rutének törtek be Magyarországra, hol magyar katonák látogattak el Halicsba és Ladomériába.

A ruténeket a birtokosok megbízásából vállalkozók szállították a földesúri birtokokra. A rutén telepéseket szállító vállalkozókat a nyugati megyékben *soltészoknak*, a keleti megyékben *kenézeknek* nevezték. A soltész vagy a kenéz megjelent a földesúrnál és megállapodott vele, hogy bizonyos feltételek mellett földműves jobbágyságot hoz a kijelölt területre. A telepések kiirtják az erdőt, házat építenek, és falut alapítanak. Rendszerint kikötötte, hogy az új falunak ő lesz a bírója, ő szedi be a földesúr számára az adót, és gondoskodik a jobbágyszolgáltatások elvégzéséről. Ezért különféle kedvezményeket is kapott. Pl. nagyobb telket, mint a közjobbágyság, malomjogot stb., és a jobbágyságtól is kapott pénzt vagy természetbeni adományokat. A soltész és kenéz hivatalát el is adhatta. A kenézek szervezték meg a falut. Sokban, az ő képességüktől és ügyességüktől függött az új helység rendje, jóléte, további fejlődése. A soltész vagy a kenéz és a földesúr írásba foglalta a megállapodást. Az eddig ismert legrégebbi soltészlevél (*literae scultetiales*) 1322-ből való. Ja-kubljani (Szepesjakabfalva) soltésze részére állították ki. Az időrendben második ismert soltészlevelet szintén egy Szepes megyei faluban adták ki a kamjonkai soltésznek 1329-ben. Mivel a régebbi kenézleveleket latin nyelven állították ki, egy 1579-ből származót mutatok be. A bevezetése és a záradéka ennek is latin nyelvű.

„Nos Gasparus Magóchy, comes comitatum Thorna et de Beregh ac sacrae caesareae regiaeque majestatis consiliarius etc.

Adjuk emlékeztetere mindenenek, akiknek illik, hogy mi adtunk Szűk Istvánnak és az ő öccsének Szűk Miklósnak, kivel egy kenyéren vagyon, kenézséget fiúról fiúra, azon szabadságban, kivel a többi kenézek ide a munkácsi várhoz tartoznak, megadják és fegyverekkel készek legyenek mindenkor; más okon adtuk nekik a kenézséget, hogy a Hasko erdőnek, kit hívnak, falut szállítson, kinek legyen neve Felső-Monyorós, kinek egyfelől határai Viznicei patak, másfelől Mo-nyorós felől az új gyeptől, harmadfelől a paszikai út, negyedfelől Homonnay-jószág; de más embernek egy talpalatnyi földét el ne vegyék; a reá szálló jobbágyságnak pedig adtunk hét esztendeig való szabadságot adófizetéstől, szolgálattól pedig három esztendeig való szabadságot; a hét esztendő elteltén pedig mind az adójukkal és mindennemű fizetéssel, szolgálattal tartoznak ide a munkácsi várhoz, ennek bizonyosságára adtuk e mi levelünket, pecsétünkkel megerősítvén. Dátum in arce Munkács, 30 die Julii anno 1579. Nos itaque praemissas literas in tantum in quantum in usu fuerint in omnibus punctis, clausulis et eorum articulis acceptavimus et confirmavimus, harum

nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datae in arce Munkács, die 1. Januarii ao Millesimo sexcentesimo decimo tertio L. S. Nicolaus Esterházy m. p."10

A záradékra azért volt szükség, mert a munkácsi uradalom időközben új földesúrra szállt át.

Különbféle oklevelekből meg tudjuk mondani, hogy milyen módon történt a rutének beszállítása az eredetileg lakatlan területekre. Hodinka megállapította: a betelepítés a gyepűvonaltól a határ felé történt olyképpen, hogy a legrégebbi telepeket az ország kapuihoz vivő közlekedési utak mentén találjuk; a betelepülő rutének nem jöttek ide mint egységes nemzet vagy nép, hanem mint a soltészok vagy kenézek által különböző időben beszállított, a megszállásras rávett jobbágyok. Ezt az eredményt mutatja a rutének néprajza is, hogy ti. sem nyelvi, sem szomatológiai**, sem ruházati egységről nincs szó.¹¹

A vállalkozóknak nem volt szabad más birtokos jobbágyait elcsalni, és mivel saját érdekük is azt parancsolta, hogy rájuk nézve minél kedvezőbb feltételekkel vegyék rá az embereket a letelepedésre, igénytelen népséget kerestek és ilyet a rutén bojárok, majd a lengyel földesurak elnyomása alatt sínylődő, sorsukkal elégedetlen, gácsországi és lado-mériai, podóliai rutének között találtak.

Halics a XII. századtól kezdve a halicsi fejedelemség megszűnéséig belviszályok, zavargások, pusztítások színhelye volt. A halics-ladoméri 1118–1282-i évkönyv részletesen elbeszéli a „számtalan hatalmasko-dást, a nagy fáradalmakat, a gyakori csatákat, a sok zavart, a megújuló felkeléseket és a sok lázongást”, ami az „istentelen” halicsi bojárok ősz-szeesküvéseinek, cselszövéseinek a következménye volt. A bojárok nem akartak engedelmeskedni törvényes fejedelmeiknek. Pártoskodtak, láza-doztak, zavargásokat szítottak, s ennek az volt a következménye, hogy „az egész tartományt feldúlták. A bojár a bojárt fosztotta ki. A paraszt a parasztot, a város a várost, úgyhogy egyetlen falucska sem maradt érintetlen, hanem mint az írás mondja: kő kövön nem maradt”.¹² Hogy milyen elkeseredett testvérharc dúlt Halicsban és Ladomériában, milyen nagy volt a gyűlölet a fejedelem és az „istentelen bojárok” között, elárulják a halicsi krónika következő sorai:

Egy Zsiroszlav nevű bojár azzal rágalmazta meg Roman Msztjiszlav fejedelmet a halicsiak előtt, hogy át akarja adni őket apósának, hogy az kiirtsa őket. Az ártatlan Msztjiszlav „leleplezte a rágalmazót és elkergette maga elől. . . mondván: »Légy átkozott ördögi fajzat és reszketve járja földön.« Ahogy a föld kinyitotta ajkait, hogy feligya fivére vérét, úgy nyitotta fel Zsiroszlav is ajkát az urára: »Ne legyen sehol menedéke, sem az orosz, sem a magyar földön, sem más tartományban, hanem járjon vánszorogva egyik helyről a másikra, kívánja meg állandóan az ételt és ne legyen neki, csak fősvényen bora és olaja, legyen az udvara pusztá, és a falujában élő ne maradjon»”.¹³

A bojárok egymás földjeit pusztították, és mindennek a szegény ruszin jobbágy adta meg az árát. Még rosszabbra fordult a halicsi paraszt sorsa a halicsi fejedelemség bukása után. 1340-ben a halicsi és a volhi-niai bojárok megmérgezték utolsó nemzeti uralkodójukat. Dmitro Degyko, a ruszin bojárok vezére a halicsi trónt Kázmér lengyel király (1333–1370) kezére játszotta át. A ruszin bojár jobbágya lengyel úr jobbágya lett. Nemessége cserbenhagyta. A ruszin bojár, hogy megtartsa birtokait és kiváltságait, katolikussá és lengyellé lett. Ez a folyamat a Balkánon is megismétlődött. Nincs bolgár és szerb nemes, mert a bolgár és szerb nemes földesurak a sokszázados török hódoltság korában muzulmánokká és törökökké lettek, hogy megtartsák birtokaikat és a szultán kegyében részesüljenek.

Az első rutén telepéseket a régi gyeplővonal mentén a sík földre vezették, és csak a síkföld benépesítése után a XV—XVII. században került sor a hegyvidékre (a Verhovinára)⁷. A kenézlevéllel kezdődik a rutén falu. Kár, hogy a kenézlevelek nagy része elveszett, mert ha megvolnának, minden kárpátaljai rutén faluról ki lehetne mutatni, hogy a gyeplő-rendszer bukása után, a XIII—XVII. században alapították.

Legtöbb kenézlevelet Beregből ismerünk, mert a munkácsi és a szentmihályi uradalom sok kenézlevél (*litterae keneziales*) másolatát megőrizte. A rendszeres betelepítés csak a XVII. század közepéig tartott. 1648 után újabb kenézlevelet nem adtak ki. Ennek ellenére, a rutének beö-zönlése a hegyvidékre tovább tartott. Már azelőtt is, amíg a rendszeres betelepítés folyt, sok halicsi rutén lopózott át a Kárpátokon, és telepedett le valamelyik kis eldugott völgyben. A bevándorlásnak ez a módja a XVII. századon túl is tartott, egész a XIX. század közepéig.

Igen sok népmonda beszél az önkéntes, rendszerint titkos beszivárgásról. Alsószinevér (Máramaros m.) rutén lakossága így mondja el faluja keletkezését:

Régesrégen sűrű erdő volt a mai falu helyén. Vadak tanyája, ahová még a nomád pásztorok is csak ritkán tévedtek be. Hanem a ljahok⁸ (lengyelek) országából egyszer idevetődött egy ember a feleségével. Meghúzódott az erdőben és gazdálkodni kezdett. A földesúrnak sejtelve sem volt róla, hogy olyan jobbágya is van, aki nem fizet neki adót és úrdolgára se jár. A házastársnak fia született. A gyereket tojással, szárnyassal, nyúlhússal táplálták. Jómaguk egész nap dolgoztak és azt ették, amit aznap éppen szereztek. Halat fogtak a pataokban, vadat az erdőben. Néha vadmalacot is. Jól éltek. Négy évi gazdálkodás után tehenük, borjójuk, egy pár lovuk, kecskékük és néhány juhuk is volt. Kis házat és ólat építettek. Kert és szántó részére jókora darab erdőt irtottak ki. Burgonyát ültettek, rozsot, zabot vetettek. Semmiben sem szenvedtek hiányt. Még húsból sem. Az ember vadászott, nyulat, őzet lőtt, néha szarvast is. Az asszony a háztartást vezette, font, szőtt és a kisfiával játszadozott. Boldogan, elégedetten élt a rutén.

Hogy a Verhovina legtöbb faluját önkéntes bevándorlók alapították, azt a néphagyományokon és az okleveleken kívül a helyi krónikák is bizonyítják. A huklivai latin nyelvű krónika, amelyet a huklivai (zugói) parochus vezetett a XVIII. században, azt mondja, hogy minden valószínűség szerint egész Verhovina benépesülése erdőt és vadászszákmányt szerető emberekkel a XVII. század elején kezdődött.¹⁴

A csöndesen beszivárgott ruténekről idővel a földesúr és a kincstár is tudomást szerzett, és egy helyen való letelepedésre kényszerítette őket. Pl. Rákóczi Zsigmond 1588-ban kenézlevelet adott a Peczkovics testvéreknek, hogy szedjék össze a Gácsországból jött ruténeket és telepítsék le őket Hukliván.

Egész Verhovinát ilyen beszivárgó rutének népesítettek be. Lipcsey Zsigmond 1646-ban írt kimutatásában olvassuk, hogy tizenhárom faluja közül csak kettőben van kenéz, mert a többi tizenegy nem tervszerű telepítésnek, hanem a rutének észrevétlen bevándorlásának köszöni keletkezését.¹⁵

Az önkéntes bevándorlók a Kárpátok északi oldaláról jöttek át, és a Kárpátok déli oldalán a Kárpát-gerinc közelében helyezkedtek el. A szepesi, sárosi, zempléni és ungi (Ung nyugati fele) *lemkók* a halicsi *lemkók* közül valók. Az ungi (Ung keleti fele), beregi és máramarosi *boj-kók* a halicsi *bojkók*ból rajzottak ki, a Tisza forrásvidéke közelében élő *huculok* a halicsi és a bukovinai *huculok*ból szakadtak ki.

Máramaros északkeleti hegyvidéke népesült be utolsónak. Itt a legrégebb hucul telep Rahó. Valószínű, hogy már a XV. század vége felé is volt egy-két lakosa. 1600-ban már 14 rutén jobbággal találkozunk. A telekért és a legelőért juhtizedet, 14 vadmacskabőrt és ezer darab pisztrángot fizettek a rónaszéki kamarának. Jómódúak voltak, hisz Orosz Mihálynak például 6 lova, 6 tehene és 300 juha volt. Rahó után Trebusán (Terebesfejérpatak) telepedett le az első rutén; 1598-ban 12 évi adómentességet kapott, tehát csak akkoriban szállt ott meg. A legnagyobb mai hucul községben, Kőrösmezőn, a XVI. században még nem volt lakosság. Kőrösmezőről még 1600-ban is azt írja a rónaszéki sókamara, hogy letelepedésre alkalmatlan mezőség, ahol senki sem lakik.

Máramaros északkeleti csücskének a lakosai — a *huculok* — jómaguk is tudják, hogy nem régóta laknak a Tisza partján, mint azt számos mondájuk is bizonyítja.

Kőrösmező mesemondója, Vaszil Maraszek beszélte el 1912-ben szülőfaluja keletkezésének a történetét.

- Úgy volt az, uram, ahogy mondom. Szentigaz, a nagyapámtól hallottam,

Isten nyugosztalja szegényt. Mintegy 300 évvel ezelőtt egy lélek sem lakott e faluban és környékén. Kőrösfaerdő borította Lazescsinát, Sztebnát, Lopusankát, Csorna-Tiszát. Az erdők között fűben gazdag tisztások terültek el. Térdig érő fűzöldellt a havasokon is. A halicsi pásztorok minden tavasszal idehajtották marháikat és juhaikat, és itt legeltették őket késő őszig. Hanem egyszer, kora ősszel, egyik napról a másikra, hirtelen téliesre fordult az idő. Magas hó borította be a hegyeket és a völgyeket, és olyan hideg lett, hogy az ember lehelete is megfagyott. A pásztorok gyorsan összeterelték marháikat, s hazamentek, hanem a juhokat otthagyták a Fekete-Tisza völgyében, mert azok mozdulni sem igen tudtak a magas hóban.

-Tavasszal visszatértek oda, ahol a juhokat hagyták. Most bámultak csak igazán. A juhokat mind élve találták a kőrisfák alatt. A szegény állatok az avarba bújtak, és egész télen át kőrisfalevéllal táplálkoztak. Olyan jól érezték magukat a meleg avarban, és olyan jól ízlett nekik a kőrisfalevél, hogy még meg is híztak tőle.

A halicsi gazdák, amikor tudomást szereztek erről, átjöttek a Fekete-Tisza völgyébe, házakat építettek, s megalapították Jaszinya (Kőrismező) falut.. .

A többi hucul község: Tiszaborkút, Bilin, Bogdán (Tiszabogdán) stb. csak a XVII—XVIII, század folyamán keletkezett.

A lengyel uralom alatt élő ruszinokat elsősorban társadalmi és gazdasági helyzetük kényszerítette hazájuk elhagyására. Átjöttek a magyar Kárpátaljára, mert remélték, hogy jobb dolguk lesz, mint amilyen Halicsban volt. Senki sem kényszerítette őket a bevándorlásra. A soltészeknek és a kenézeknek nem volt fölöttük hatalmuk, halicsi uraik pedig nem szívesen engedték el őket, s így a letelepedésre rávett jobbágyok csak nagyobb zavarok idején tudtak csoportosan, nagyobb tömegekben átjönni, máskor egyenként lopóztak át. Ez a magyarázata, hogy a soltész és a kenéz rendszerint 3—8 évi határidőt kapott egy-egy terület betelepítésére.

A hívás nélkül beszivárgott rutének között kétes elem is volt: szökött katona, szökött jobbágy, sőt közönséges gonosztevő is, aki az igazságszolgáltatás elől

menekült el és rejtőzködött el a Verhovinán, a Tisza forrásvidékén. Széleslonka (Máramaros megye) öregemberei ma is mesélik, hogy három szegénylegény, Pokuba, Selemba és Dudla alapította falujukat, ezért mai napig is így hívják a falu egyes részeit. A legtöbb szegénylegény a halicsi huculok között volt. Ezek közül is sokan rejtőztek el és telepedtek le a Kárpátalján.

A verhovinai ruténekről tudjuk, hogy honnan jöttek, hanem a síkföldi (a *dolisnyán*) rutének megfelelő törzsét nem találjuk Gácsországban (Galíciában). Ezek a legrégebbi bevándorlók, s így őket az eredeti belső országhatár, a gyeptől közelében elterülő termékeny földekre telepítették le. A legnagyobb valószínűség szerint Podóliában és Volhíniában kell keresnünk őshazájukat.

A XVI–XVII. században maguk a rutének, valamint a hatóságok is jól tudták, hogy a rutének a magyaroknál jóval későbbi jövevények. Nemcsak a hukliai (zugói) latin nyelvű krónika, hanem az anyakönyvi bejegyzések, az egyházközségek kánoni vizsgálatairól felvett jegyzőkönyvek, a templomi könyvek széljegyzetei és a tulajdonnevek is ezt bizonyítják. Sok bevándorolt rutén régi lakóhelye szerint különböztette meg magát a többitől. Pl. Darivszkij (*Dariv* halicsi falu után), Lipoveckij (*Lipo-*
vec), Tihanszkij (*Tihanya*), Perehinszkij (*Perehino*), Vorohta (*Vorohta*) stb.

Hogy a rutének a magyaroknál későbbi jövevények, ezt egyre hangoztatták az osztrák és a magyar hatóságok. Ezt bizonyítja Geizkofler birodalmi kincstárnoknak a magyar rendekhez küldött előterjesztése, ezt mondják Miksa császárnak a Felvidékre küldött biztosai (Salm, Pappen-dorf és Paczot) 1570. augusztus 14-én Kassán kelt jelentésükben. Erről tanúskodnak a szepesi és pozsonyi kamaráknak ruténeinkre vonatkozó jelentései. A magyar rendek előtt is ezzel érvelt Miksa császár, amikor azt követelte, hogy a rutének is fizessenek neki adót.

Az 1572. évi diéta elé terjesztett prepozíciójában ezt mondta: „ . . . furcsa és igazán nagyon méltatlan dolog, hogy a magyarok, az ország tulajdonképpeni és természetes birtokosai, dicát⁹ és tizedet fizessenek, a rutének ellenben . . . , akik jövevények és idegenek, mindamellett az ország terméséből úgy élnek, akárcsak a magyarok, szabadok és mentesek legyenek, mintha nemesebbek és jobbak volnának a magyaroknál, mintegy csúfjára a magyarságnak. És hogy midőn az ország szomorú helyzetében a magyarok a haza védelmére nemcsak adóznak, hanem kénytelenek egyebet is kiállni és elviselni, őket mint tétlen szemlélőket minden teher alól felmentsék."

Mégis sok rutén ma is azt hiszi és hangoztatja, hogy őslakó a Kárpátalján, mert ősei, ha nem előbb, legalábbis a honfoglaló magyarokkal egyidejűleg jöttek be. Ezt a téves hitet elsősorban Basilovits¹⁰ történeti munkája terjesztette, amelyben azt állítja, hogy a kárpátaljai ruténeket Cirill és Metód szláv apostolok térítették a keresztény hitre 867-ben, továbbá Balugyanszki egyháztörténete^{**} és a munkácsi püspökség se-matismusai^{***}. Elhitették a ruténekkal, hogy a Szent István alapította püspökségek közt volt a munkácsi püspökség is. Ez a téves állítás hízelgett a rutének hiúságának és annyira megrögződött tudatukban, hogy az újabb történeti kutatások eredményei sem tudták teljesen kiirtani a rutén köztudatból.

A rutének a magyar szabadságért

A XVII. század közepéig nyugodt élete volt a ruténnek. Szántott, vetett, nyáját legeltette és kötelességét teljesítette földesurával szemben. Kultúrigénye nem volt, anyagi helyzetével meg volt elégedve.

A török nem terjesztette ki hatalmát az Erdős-Kárpátokra. A rutén akkor is békében élt és gyarapodott, amikor a magyar javakat a török hordák pusztították. A török uralom voltaképpen hasznára volt, mert akkor kezdett művelődni.

A török hódoltság korában Magyarország területén valóságos népvándorlás volt. Az alföldi lakosság észak és északkelet felé menekült, s ott telepedett le. A békés idők beálltával a menekülők egy része visszatért eredeti lakóhelyére, hogy újabb zavarok esetén újabb menekülőkkel együtt megint a hegyek közt keressen hajlékot. Különösen a XVI–XVII. század folyamán menekült nagyobb számú magyar lakosság a ruténség közé, és sok olyan falu volt akkor magyar, amely ma túlnyomóan ruténajkú. Ung megye számos (ma rutén) falujában a XVII. században csupa magyar jobbágynével találkozunk. Bereg megyében a munkács-szentmiklósi uradalom 1649-i urbáriuma szerint 42 mai rutén faluban sok jobbágnak magyar neve van. Sőt még a legészakibb falvakban is, mint pl. Volócon és Nádaspatakon (Trosztanicán) voltak magyarok. Igen sok menekült magyar — még a nemesek közül is — elruténesedett; innen a sok magyar nevű rutén, főleg a papok és a kántortanítók között.

A megritkult lakosság egy része az Alföldön maradt, de itt is azt látjuk, hogy a községek gyakran cserélnek lakosokat, és sokszor másfajú lakosság telepszik le oda, mint volt azelőtt.

Az eredeti gyepűvonalától, vagyis a magyar-rutén nyelvhatártól délre található rutén telepek akkor keletkeztek. A kipusztult magyar lakosság helyébe rutének is jöttek, és a magyaroktól északkeleten elhagyott falvakba is rutének jöttek át Galíciából. Magától értetődik, hogy e vándorlások közben erős volt az érintkezés a magyarok és a rutének közt. A rutének új fogalmakkal ismerkedtek meg, új emberek jöttek közéjük, és ez jó hatással volt fejlődésükre.

A XVII. század közepén megváltozik a helyzet. Fegyvercsörgés töri meg Kárpátalja csendjét. Az erdélyi fejedelmek Kárpátalján át vezetik hadaikat Lengyelországba, és lengyel portyázó csapatok is gyakran betörnek hazánkba. 1657-ben Lubomirszki vezérlete alatt mintegy 40000 lengyel katona fosztogatott Beregben és Máramarosban. A XVII. században Kárpátalján háromszor fosztogattak a lengyel szabadcsapatok.

Azonban a legtöbb szenvedést a kuruc-labanc háború hozta a ruténekre. A császári hadak elviselhetetlenné tették életüket. Érthető, hogy a sok beszállásolástól, lopástól, rablástól, gyújtogatástól agyongyötört ruténség lelkesedő örömmel fogadta jó urát, II. Rákóczi Ferencet, akitől a felszabadulást várta és seregestől tódult zászlaja alá.

Erről így ír a fejedelem *Emlékirataiban*:

„Skoleba érkeztem. Megérkezésem hírére egy Kamenszky Petronius nevű jó öreg — egy szomszédos rutén zárdának a feje, aki gyermekkoromban karján hordozott — örömkönnyekre fakadt és nem tudván eltelni látásommal, elkísért a határokig. Mihelyt híre terjedt jöttömnek a munkácsi hercegségben, alig lehet elképzelni, hogy

milyen igyekezettel és örömmel tódult hozzám a nép . . . Ezek az emberek gyermekestől, feleségestől jöttek és messziről meglátván engem, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek. Buzgóságukban és ragaszkodásukban nemcsak élelemmel láttak el, hanem hazaküldvén feleségeiket és gyermekeiket, maguk beálltak a seregembe és többé el sem hagytak . . . , és kinyilatkoztatták, hogy velem akarnak élni, halni."16

A rutén katonák közül azoknak, akik a határon csatlakoztak urukhoz és végig kitartottak mellette, kasza, kapa, vasvilla és hadaró volt a kezükben. Csak később fegyverezte fel őket Rákóczi, hogy siker reményével vehessék fel a harcot a tökéletesen felszerelt német csapatokkal. A rutén nép megosztotta Rákóczival szenvedéseit, és az 1711. évi fegyverletétel után se tagadta meg. Joggal mondhatta róla a fejedelem, hogy nagyon hűséges nép — *gens fidelissima*.

II. Rákóczi Ferenc munkácsi és szentmiklósi uradalmának 161 rutén faluja volt, s csaknem mindegyike adott katonát. A katonák fele önként jelentkezett. A többi toborozták, de erőszakkal senkit se vittek el kurucnak. A rutén kurucok végigküzdötték Rákóczi szabadságharcát, és az 1711. évi fegyverletétel után se tértek vissza falvaikba. Egyrészüket elesett, másik részüket elbujdosott. Számos rutén kuruc és családja a szomszédos magyar megyékbe, főleg Ugocsába és Szabolcsba menekült.

A munkácsi uradalom 1711. évi jegyzéke sok rutén jobbágy neve mellett megjegyzi, hogy Mándokon, Pócson, Petriben¹¹ stb. lakik. A Szabolcs és Hajdú megyébe vándorolt rutének a színmagyar környezetben elmagyarosodtak.

Rákóczihoz halála után is ragaszkodott a rutén nép, mint azt a következő eset bizonyítja.

A szabadságharc leverése után huszonhét évvel és három évvel Rákóczi halála után, 1738-ban jelentették a szepesi kamarának, hogy a munkácsi uradalom jobbágjai lázadoznak. Amikor a rutén papok kihirdették, hogy imádkozzanak a császáráért, aki most a törökök ellen harcol, a rutének zúgolódtak és azt mondták, hogy nem imádkoznak a császáráért, aki adókat, vámokat és más terheket rak rájuk, inkább imádkoznak régi jó urukért, Rákócziért, hogy visszajöjjen hozzájuk.

A feljelentést követő vizsgálat igazolta a vádat. A vallatásokból és szembesítésekéből kitűnt: valóban mondták a rutének, hogy nem imádkoznak a császáráért, hiszen jobb dolguk volt a magyar urak idejében, amikor évenként csak 12 forintot fizettek, míg most 300-at kell adniok. A két főbűnöst, a lazítás értelmi szerzőit, 60—60 botütésre ítélték, s az ítéletet elrettentő például Munkács piacán a vásári nép szemeláttára hajtották végre.¹⁷

A rutének emlékezetéből Rákóczi emlékét botozásokkal sem lehetett kivenni. Igaz, hogy lázadni már nem mertek többé. A temető csendje borult a német urak által agyonnyomott Ruténföldre.

A rutén nép sokáig nem akarta elhinni, hogy meghalt Rákóczi, mert tőle várta sorsa jobbrafordítását, német földesuraitól való megszabadítását. Rákóczi sokáig a mesebeli megváltó királyfi volt, de mert nem jött és nem segített rajtuk, az ő nevéhez kapcsolták egyik lemondó, szomorú közmondásukat: *Bude, jak Rákóczi prijde*, „meglesz, amikor Rákóczi megjön”, azaz sohanapján.

Az öreg rutének ma is mesélnek Rákócziról. Egyik-másik rutén viskó falán ma is ott függ a képe, és a nagyapa büszkén mondogatja unokáinak: „Szeretett minket, segíteni akart rajtunk, de elűzték, s talán meg is ölték a németek”. Sok faluban ma is mutogatják a rutének azt a tölgyfát, amely alatt megpihent, vagy azt a nagy asztalt, amelyen aludt. Vezérszállás községben (Bereg megye) a világháború előtt büszkén mutogatta nekem egy rutén gazda asztalnak használt 1 1/2 m hosszú, 1 m széles és 1 m magas ládáját, amelyen Rákóczi aludt, amikor szabadságharcának leverése után Lengyelországba menekült. Még a monogramját is bevészte az asztalba. Alig van falu a beregi Verhovinán, ahol a néphagyomány szerint ne fordult volna meg Rákóczi.

Az 1848–49-es szabadságharcban is a magyarral együtt harcoltak a németek ellen. Míg azonban II. Rákóczi Ferenc seregében főleg a parasztok ontották vérüket, 1848–49-ben a rutén értelmiség sietett Kossuth zászlaja alá.

Az ungvári gör. kat. papnövendékek Petőfi szabadságdalának a hatása alatt egy másik dalt is költöttek, hogy lelkesítsék hittestvéreiket:

Riadj, magyar, öröme fel!
Kín álmaid enyésztek — el
Enyésztenek keserveid Szabad
hazám— bús éjjelid —
Riadj azért öröme fel
Te szenvedő magyar kebel!

Zokogva nézted zsarnokid S
reményt veszítve kímaid!
Siralmaid panasza Derült
hazánk zord nappala
Riadj azért öröme fel
Te szenvedő magyar kebel!

Derű hasadt borúlaton,
Enyészet a zsarnokokon.
Sötét sírok ürege már
Nép zsarnokot ölelni vár
Riadj azért öröme fel
Te szenvedő magyar kebel!

Le zsarnokot a sírba le Szabad
hazánk és nemzete! Uralni téged
Ausztria — Esküszik, hogy nem
fog soha! —
Riadj azért öröme fel
Te szenvedő magyar kebel!

Ungvár, május 12-én 1849.

Az ungvári papnövendékek hittestvérük, Vasvári Pál példáján felbuzdulva, honvédnek álltak be, és a magyar szabadságért harcoltak.

Orosz kémek hazánkban

A század vége felé külföldről irányított izgatás igyekezett megzavarni az egyetértést a magyar és a rutén között. Igaz, hogy Oroszország hivatalos körei sokkal előbb szemet vetettek a ruténekre, de ez alig volt több kíváncsi érdeklődésnél és nem járt olyan szomorú következményekkel, mint a világháborút megelőző izgatás.

Rettenetes Iván¹² moszkvai nagyfejedelem 1547-ben felvette a „minden oroszok cárja” címet. A cím voltaképpen politikai program volt. Azt jelentette, hogy a cár nemcsak a moszkvai birodalomban, hanem a más országokban élő ruszoknak (oroszoknak, fehéroroszoknak, ukránoknak, ruténeknek) is az uralkodója. Arra kell törekednie, hogy az összes ruszokat jogara alatt egyesítse.

A cárok e cél érdekében a görögkeleti (pravoszláv) vallás védőinek kiáltották ki magukat, és e címen próbáltak beavatkozni a hazánkban élő görögkeleti vallású népek életébe. Különösen Nagy Péter cár érdeklődött sokat a rutének iránt. Támogatást ígért Rákóczinak, hogy érintkezessen velük. Volt is némi kapcsolata, mert például a kótyagos Kaminszki Petronius munkácsi bazilita szerzetest Rákóczi 1707-ben az ő pártfogására nevezte ki munkácsi püspökké. Péter azt remélte, hogy Kaminszki hűtlen lesz a görög katolikus valláshoz, de csalódott.

Nagy Péter kétszínű játékot folytatott. Egyre biztatta Rákóczit, de ugyanakkor Lipót császárral is szövetkezett. Kétszínű játékának az volt az oka, hogy a kárpátaljai ruténeknél nem talált rokonérzésre az oroszok iránt. Mivel faji alapon nem tudta őket megnyerni, ő és utódai a vallás segítségével igyekeztek a közelükbe férkőzni. Ehhez az kellett, hogy mindig mellettük legyenek. Nagy Péter erre is talált módot. Több minisztere, Menysikov, Golovkin, Zafirov és mások kérték Rákóczit, hogy szőlőbirtokot szerezzen nekik a Hegyalján. A miniszterek nem kaptak szőlőt, de a cári udvar Tokajban és Tállyán nagyobb szőlőbirtokot vásárolt. A szőlőt egy orosz tábornok felügyelete alatt orosz katonák művelték. A bécsi udvart azzal a magyarázattal nyugtatta meg az orosz követ, hogy az igazhitű cár csak olyan bort ihat, amelyet igazhitűek termeltek. A magyarázattal a bécsi udvar Nagy Péter cár és Erzsébet cárnő idejében meg is elégedett, mert szüksége volt az orosz szövetségre és jóindulatra.

A kozák ezred jelenléte a birodalom területén mélyen sértette mind a magyar, mind az osztrák hivatalos köröket. Tudták, hogy a szőlőnek „igazhitűek” által való megmunkálása csak ürügy volt arra, hogy az orosz kormány megfigyelőket és kémeket tartson a Ruténföld közelében. A Tokajban és Tállyán állomásozó orosz tisztek és katonák számára papot is küldtek Oroszországból, aki a tokaji görög templomban misézett. A pap az orosz udvar kémje volt. Figyelte a ruténeket és mindent elkövetett, hogy eltérítse őket a katolikus vallástól. Azonban a katolikus egyház is résen volt. Az egri érsek már 1749-ben jelentette a királyi kamarának, hogy a Visnyevszkij muszka generális mellé beosztott orosz pap pravoszláv

propagandát folytat a görög katolikusok között. Az orosz pap izgatása kisebb-nagyobb múltó sikerrel is járt. 1760-ban Máramarosban, 1765-ben pedig Hajdúböszörményben és Hajdúdorogon fellázította a görög katolikusokat és rábírta őket, hogy térjenek vissza a görögkeleti (pravoszláv) vallásra. Nemcsak a pap, hanem a tisztek és a többi katonák is izgattak a Felvidéken és Kárpátalján. Valamennyien kémek voltak.

Számos oklevél és egykorú feljegyzés vallja, hogy a XVIII. században sok orosz katona volt Tokajban és Tállyán. 1749-ben a tokaji görögök nagy görögkeleti templom építésére kértek engedélyt, mert a meglevő templom a Tállyában élő számtalan muszka miatt (*ob innumeratam tam Moscovitarum*)¹⁸ igen szűk és a hívők felét se tudja befogadni. A tokaji görög kereskedők kérése mögött a cári udvar rejtőzött, mint azt az egri érsek jelentése elárulja.

Az érsek értesítette a kancelláriát, hogy „egy rendkívüli futár levelet hozott neki az orosz udvartól, amelyben a cár kéri, hogy a Tokajban tartózkodó katonái számára templomot építhessen”. A „ministerialis conferencia” megvizsgálta a templomépítés ügyét és azt ajánlotta Mária Teréziának, hogy „akadályozza meg a muszkák skizmatikus¹³ propagandáját, mert sérti az uralkodó egyház érdekét; mégis, tekintettel arra, hogy a bécsi udvar barátságos viszonyban van a cári udvarral, egyezzen meg vele. Kösse ki, hogy a *kalugyer* (orosz szerzetespap) csak a Tokajban tartózkodó oroszoknak misézzen, de a skizmát ne terjessze, emiatt már panaszkodott az egri érsek.”

Az építési engedély kiadását a bécsi kormány Erzsébet cárnő haláláig (1762) halasztgatta, azután felszólította az orosz kormányt, hogy Tokajból és Tállyáról vonja vissza csapatait. A felszólításnak nem volt eredménye. A bécsi kormány erre 1771-ben elrendelte, hogy az idegen hatalmak Magyarországon élő hivatalnokait rendőri felügyelet alá helyezték. Az oroszokat ez sem riasztotta el. A csapatok egy részét 1774-ben visszahívták, de helyébe Ravag ezredes vezetésével új kozák sereget küldtek. Új pap is jött Tokajba, egy Falkovszkij íren nevű okos és tevékeny szerzetes, akinek a működésével nagyon meg volt elégedve az orosz kormány. Az osztrák kormány közben megint szövetkezett az oroszokkal, nem sürgette tovább az orosz katonaság visszahívását, s az 1800-ig Tokajban és Tállyán maradt.

Az orosz kozák ezred százéves magyarországi tartózkodása nem keltett rokonérzést az oroszok iránt a kárpátaljai ruténekben, de vallási téren sok kellemetlenséget okozott. Részben neki tulajdonítható, hogy a rutének egy része — noha hivatalosan görög katolikus volt — hol nyíltan, hol titokban kitartott a görögkeleti (pravoszláv) vallás mellett.

A kozákok kivonulása után az orosz érdekeknek igen jó képviselője akadt Budán Szamburszkij Andrej személyében, aki József nádor első feleségének, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőnek udvari káplánja volt.

A nagyhercegnő korán elhunyt. A cári udvar Buda közelében Üröm községben templomot épített emlékére, és egy orosz papot küldött oda, hogy az elhunyt lelki üdvéért imádkozzon. A mindenkori ürömi orosz pap Budán lakott, és sűrűn érintkezett a magyarországi szlávokkal, főleg a Pesten tanuló rutén diákokkal. Az ürömi papok elhitették a rutén értelmiség egy töredékével, hogy az orosz nyelv és irodalom az ő nyelvük és irodalmuk is. Hogy a XIX. század rutén írói közül sokan oroszul írtak, az az ürömi orosz papok izgatásának volt az eredménye. Duhnovics, a kárpátaljai rutének költője, 1853-ban rutén nyelvtant írt, hogy az erősen magyarosodó rutén értelmiségnek segédkönyvet adjon a kezébe és a rutén nyelv

tanulására ösztönözte. Kéziratát Budára küldte Rakovszki Jánosnak, hogy az egyetemi nyomdában kinyomtassa. Rakovszki a kéziratot odaadta az ürömi papnak, Vojtkovszkijnak, aki teljesen átdolgozta, és orosz nyelvtant csinált belőle. A rutén papok számára szerkesztett első újság is (*Egyházi Újság*, 1856–1858) az ő közreműködésével orosz nyelven jelent meg. Más tekintetben is sokat ártottak a ruténségnek az ürömi orosz papok. A ruténség sok tehetséges fiát rábírták, hogy vándoroljon ki Oroszországba. Így hagyták el az országot Balugyanszki, Orlay, Lodij, Kukolnyik, Hucza-Venelin, Desko és mások, valamennyien kiváló tudósok és írók.¹⁹

A XIX. század végén a vallás leple alatt fellángolt az orosz propaganda. A rutén nyomorban élt, az oroszok ügynökei tehát anyagi és szellemi javak ígéretével csábították.

A magyar kormány figyelmét nem kerülte el az orosz kémkedés és izgatás, de nem tartotta veszélyesnek. A rutének nemigen hallgattak az álprófétákra így nem tartotta szükségesnek, hogy erélyes rendszabályokhoz nyúljon. Csak a századfordulón határozta el, hogy kiveszi a talajt az izgatok lába alól. Gondoskodik a rutének szellemi színvonalának emeléséről, anyagi helyzetük javításáról, és olyan reformokat valósít meg, amelyek alkalmasak, hogy megvédjék őket a káros propagandától.²⁰

A rutének a világháborúban. A Ruténföld elszakítása

A világháborúban is együtt vérzett a magyar és a rutén. A hadsereg-főparancsnokság (*Armeeoberkommando*) megállapította, egyszer se történt meg, hogy magyarországi rutén ezredek magyarelles, hazafiatlan magatartást tanúsítottak volna és megszegették volna a királynak, a hazának tett hűségesküjüket.

Nemzeti érdekből vagy faji politikából a cseh megszállás koráig a rutének sohasem vétettek a magyar haza iránti hűség ellen. Pedig az orosz hadsereg elég sokáig tartotta megszállva Kárpátalja egy részét, és a pánszláv propaganda is erősen működött közöttük. Egy-két áruló, mint mindenütt, közöttük is akadt.

Kárpátalja rutén népét a közösen véghezvitt nagy tettek és a háborús szenvedések olyan közel hozták a magyarsághoz, hogy a rutén papok és tanítók hivatalos lapja, a Görög Katolikus Szemle 1918. január 20-i számában tiltakozott az ellen, hogy külön nemzetiségnek tekintsék a rutént. „A rutén épp oly szerves tagja a magyarságnak, mint a színmagyar nép, s a kettő között csak annyi a különbség, hogy az egyik magyarul, a másiknak egy része ruténul beszél. Nemzeti kívánságaik a ruténeknek nincsenek, nem is voltak.”

Az összeomlás után 1918 őszén sem hagyta cserben magyar testvérét. November 9-én megalakult Ungváron a rutén nemzeti tanács, a *Narodna Rada*, amely kimondta, hogy ragaszkodik Magyarország területi épségéhez. Amikor Szabó Orest, rutén kormánybiztos a Károlyikormány megbízásából hozzáfogott Budapesten a rutén önkormányzat megszervezéséhez, az ungvári *Narodna Rada* kiküldöttje, Volosin Ágoston*, a későbbi „kárpáti ukrán” miniszterelnök, a november 29-i előzetes tanácskozáson bejelentette hogy a rutén nemzet saját, jól felfogott érdekében sem tér el ezerszázados hagyományaitól. Nem lazítja az államegységet, de egyházi és tanügyi téren, a közjog és közigazgatás vonalain megállapítja azokat a kívánságokat, amelyek fejlődését biztosítják.²¹

Az 1918. december 10-én tartott országos rutén nagygyűlés is Magyarország területi épsége mellett tett hitvallást. A kárpátaljai ruténeket mégis akaratuk ellenére elszakították magyar hazájuktól, és az újonnan alapított Csehszlovák Köztársasághoz csatolták. A Csehszlovákiához való csatlakozást az Amerikába vándorolt gácsországi ukránok és négy magyarországi rutén (több nem akadt!) beszélte meg Masarykkal, aki tervét Wilsonnal is elfogadtatta.

*1874—1945.

1 A szerző stílusán (szóhasználatán, olykor sajátos mondatszerkesztésén és idegenszerű fordulatain) a gördülékenyebb olvashatóság érdekében néhol javítanom kellett. Így is megmaradtak azonban Bonkáló Sándor nyelvezetének jellegzetességei. A szlavista adatainak egy részét a tudomány mára újabb adalékokkal egészítette ki, ezért helyenként kénytelen voltam pontosítani. Lehetőség szerint azonban mindenhol igyekeztem meghagyni az eredeti szöveget. Megjegyzendő, hogy Bonkáló egyes megállapításai helyenként így is vitára adnak okot. — (S. A.)

2 *Halics* középkori elnevezése Galíciának (Gácsországnak). A Kárpátoktól északra terül el, a mai ukrán Ivovi, drogobicsi, sztaniszlavi, tarnopoli, valamint a lengyel krakkói és rzeszowi közigazgatás területén. Nagyrésze a 9. sz.-tól a Kijevi Nagyfejedelemséghez tartozott, majd a 12. sz.-ban a halics-volhiniai fejedelemség része lett. — *Bukovina* történelmi táj az Északkeleti-Kárpátok és a Dnyeszter között. Legfontosabb városa: Csernovci. A 14. sz.-tól a Moldvai Fejedelemség része, 1775-től Ausztria birtokolta. A Saint-Germain-i békeszerződés (1919) Romániához csatolta. 1940-ben északi részét megszállta a Szovjetunió. Bukovina déli része ma is Romániához tartozik. — *Podólia*. Történelmi vidék; a Déli Bug folyó medencéjét és a Dnyeszter bal partjának területét foglalja magában (a mai ukrán Vinnica és Hmelnickij megyék). — (S. A.) ** Itt nyilván nem honfoglaló ruszinokról van szó. A félreértés a népnevek keveredéséből (*ruszin* — *ruszskij*), illetve Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájának vitatható forrásaiból adódik. — (S. A.)

3 *Ladoméria*: egykori orosz fejedelemség a Bug folyó mentén, Halics szomszédságában, a mai Volhinia területén. A 12. sz. végén egyesült a halicsi fejedelemséggel. 1206-tól rövid ideig II. András fennhatósága alatt állt; ettől kezdve viselték a magyar királyok a Ladoméria és Halics királya címet. 1385-től 1772-ig a lengyel királysághoz tartozott, majd a Habsburg-birodalom része lett. — (S. A.)

4 *Soltész* (ném. Schultheiss, lat. scultetus). Első írásos említése 1393-ból származik. A 13. sz.-tól kezdve a Felvidéken olyan telepítésvezető, aki az erdős területek műveltté tétele, irtása és benépesítése fejében a föld urától kiváltságokban részesült. A soltészlevél (szerződés) rögzítette, hogy a soltésznek joga van bíraskodásra, bírságok beszedésére, kocsma, malom tartására, néhány adómentes telek birtoklására stb. Hasonló helyzetű telepítésvezetők voltak a *kenézek* (déli szláv: knez, knyecz, knaz — 'vezető ember, falusi előljáró, herceg, fejedelem'). Első írásos említése 1150-ből való. A 13. sz.-tól kezdve az Erdélybe, a Temes-vidékre és Kárpátaljára betelepülő román és rutén lakosság vezető rétege. A 14. sz.-tól irányítói lettek a bevándorló, földművelésre áttérő népcsoportjaiknak, és ők kerültek az irtásfalu élére. — (S. A.)

5 Vagyis: *letelepedésre*. — (S. A.) ** Az embertannak az élő emberi test mérésével foglalkozó ága. — (S. A.)

6 *Halics-Volhinia, Halics-Ladoméria*: orosz fejedelemség a 13–14. sz.-ban az Északkeleti-Kárpátok előhegyeihez tartozó területeken. Kezdetben különálló két fejedelemség — Halics (Galícia) és Volhinia — viszonylag korán, a 12. sz. elején, illetve közepén vált ki a kijevi nagyfejedelemségből, majd 1199-ben egyesült. Ezután a feudális pártharcok hosszú sora következett, amelyekbe beavatkoztak a lengyelek és a magyarok is. — (S. A.)

7 Hegyvidék Ukrajnában az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán; a vulkáni övezetnek a síksággal (az Alföld északkeleti nyúlványával) érintkező lábáig terjed. — (S. A.)

8 *Ljahi*: a lengyelek régies orosz neve. A szláv nyelvcsaládon belül a lech (lechita) ágra utaló elnevezés. — (S. A.)

9 1848-ig az országgyűlésen megszavazott adó, illetve az adókirovás kulcsa. — (S. A.)

10 *Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits olim Ducis de Munkács, pro Religi-osis Ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in Monte Csernek ad Munkács, Anno MCCCCLX Factae*, 3 vols. (Kosice, 1799–1805). — (P. R. *Magocsi*) ** *Isztorija cerkovnaja novaho zavita*, t. 3. (Wien, 1851–52). — (P. R. *M.*) *** Névtár, címtár.

11 Máriapócs, Pócspetri.

12 Másik használatos neve: Rettegett Iván. — (S. A.)

13 *Skizma* (gör.) „szétszakadás” = a keleti (ortodox, Oroszországban: pravoszláv) egyháznak a nyugati (katolikus) egyháztól 1054-ben történt elszakadása. A nálunk 1945-ig hivatalosan görögkeletinek nevezett egyházat, amely a római pápa fennhatóságát tagadja, tartották a római katolikusok skizmatikusnak.

II.

A rutének a cseh megszállás korában

A Párizs környéki békediktátumok Kárpátalját elszakították anyaországától és mint *autonóm ruszin területet* Csehszlovághoz csatolták. Az antant hatalmak a magyar kormány tiltakozó jegyzékére azt válaszolták, hogy a Csehszlovák Köztársasággal kötött békében a ruténeknek olyan autonómiát biztosítottak, amely lehetővé teszi, hogy később szabadon nyilváníthassák akaratukat és a Népszövetségnek is módjában van, hogy hasznosaknak látszó határozatokat hozzon.

A ruténeknek biztosították azt a jogot, hogy bizonyos idő elteltével kinyilváníthassák akaratukat. A csehek tudták, hogy a rutének a Szent István országába való visszatérést fogják követelni, s így azt a „bizonyos időt” minél hosszabbra igyekeztek kitolni, hogy átgyúrák lelküket és elidegenítsék magyar testvéreiktől.

Éveken át az ezeréves magyar elnyomás meséjét hangoztatták, hogy bizalmatlanságot keltsenek és eltereljék a ruténség figyelmét a szerződésekben biztosított jogairól. De tervük nem sikerült. A Kurtyák— Bródy-féle autonomista földműves párt következetesen, bátran küzdött a ruténség jogaiért és a rutén autonómiáért. A harc az autonómiáért akkor kezdődött, amikor Csehszlovákiához csatolták Kárpátalját.

Az amerikai rutén Nemzeti Tanács (Narodna Rada) megbízásából Zsatkovics Gergely¹ philadelphiai ügyvéd, egy kárpátaljai rutén kivándorló Amerikában született és nevelkedett fia, 1918. október elején Ma-sarykkal tárgyalta a rutének sorsáról. Masaryk igazságos rutén-tót határt és széleskörű önkormányzatot ígért a ruténeknek, ha Csehszlovákiához csatlakoznak. A Masarykkal kötött megállapodást tudomásul vette a Narodna Rada igazgatósága, és november 12-én a scrantoni gyűlésen kimondta a magyarországi ruténlakta terület csatlakozását a Csehszlovák Köztársasághoz, de ennek fejében a legszélesebb körű önkormányzatot követelte.

A *Saint-Germain-i* szerződés Csehszlovákiához csatolta Kárpátalját. A 10. pontban Csehszlovákia kötelezte magát, hogy az antant által megvont határok között autonóm rutén tartományt létesít. Erdemei elismerésül Zsatkovics Gergelyt a cseh kormány 1920. április 26-án *Podkar-patszka Rusz* (Kárpátaljai Oroszország) kormányzójává nevezte ki.

Zsatkovics csalódott. Masaryk egyik ígéretét se váltotta be. A cseh kormány különféle ürügyekkel halogatta az igazságos szlovák-rutén határ megvonását és az önkormányzat megadását. Amikor Zsatkovics belátta, hogy Prága hallani se akar a rutének önrendelkezési jogáról, 1921. május 16-án lemondott, s visszament Amerikába. Az elnökhöz és a kormányhoz intézett expozéjában ismertette a csehekkel folytatott meddő tárgyalásait.

Az expozé súlyos vádirat a szószegő Masaryk és a cseh kormány ellen. A világ elé tárta a csehek kétszínű játékát, és felnyitotta a rutének szemét. A rutének jobbjai belátták, hogy a csehek ígéreteiben bízni nem lehet. Csehszlovákia keretén belül csak annyi joguk lesz, amennyit ki tudnak maguknak verekedni. Egymás után küldték Genfbe memorandumaikat. Feltárták szomorú helyzetüket, védelmet kértek

a cseh elnyomás, kizsákmányolás és imperializmus ellen. A Nemzetek Szövetsége mindig a cseh kormány ellenjegyzékének adott igazat, és a rutének panaszait irattárba helyezte.

Zsatkovics távozása után Kurtyák János (1888—1933) egykori huszti tanító volt az autonóm rutén gondolat leglelkesebb harcosa. Hűségese munkatársai, Bródy András (1895—1946), Demkó Mihály (1894—1946) és Földesi Gyula (1875—1947), minden erejükkel és tudásukkal támogatták. Kurtyák voltaképpen parasztpolitikus, mint a horvát Radics (1871—1928)², akit példaképének tekintett. F. de Gerando** azt írja róla, hogy a fizikai és értelmi erő megtestesítője. Népvezér a szó teljes értelmében. Mélyen benne gyökerezik szülőföldjében. Még igen közel érzi magát a kenyeret adó ekéhez és szekeréhez. Közvetlen és egészséges sarja annak a földnek, amelyet forrón szeret, bármilyen szegény és nyomorúságos is az. Tántoríthatatlanul hisz népe jövőjében, a jámbor, becsületes és dolgozó rutén parasztban, aki mindennapi imájában még ellenségéért is imádkozik.

Kurtyák megalapította az Autonóm Földműves Pártot, mely a prágai parlamentben is, a fórumon is megalkuvás nélkül, bátran küzdött a rutének önrendelkezési, kulturális és gazdasági jogaiért. Rendkívül fontos és érdekes kortörténeti okmány az a petíció, amelyet 1928. augusztus 21-én intézett a Népszövetség elnökségéhez.³ Kifejtette benne, hogy a csehek nemcsak az adott szó szentségét, hanem a Saint-Germain-i békeszerződés 10. pontját és az alkotmány erre vonatkozó rendelkezését is megszegték.

A rutén népet területileg két részre szakították. Az Ungtól nyugatra lakó mintegy 200000 rutént a szlovák sovinizmus prédájának dobták oda. A rutén nép szerződés-biztosította jogait semmibe se veszik. A hatalom Kárpátalján a cseh alkormányzó kezében van. A rutén kormányzó tiszteletbeli állást tölt be. Rendelkezési, intézkedési joga nincs. A szejmet nem hívták össze. Hivatalos nyelv a cseh. A tisztviselők 80—90 százaléka cseh, aki egy szót sem tud ruténul. Az iskolákban lélekölés folyik. Negyvenezer főből álló cseh hivatalnok, csendőr- és rendőrsereg szállta meg Kárpátalját, hogy minden megmozdulást csírájában elfojtsa és anyagilag is, szellemileg is tönkre tegye a rutén népet. A rutén diplomás fiatalság nem jut álláshoz saját földjén, mert csehek foglalják el a hivatalokat. Vezető állásban csak csehek vannak.

Az önző, kapzsi, imperialisztikus cseh politika klasszikus példája a földbirtokreform végrehajtása. 260115 hold földből az őslakosság csak 19000 holdat kapott. A színmagyar Bátyuban például száz és száz hold földet mértek ki cseheknek és morváknak, az őslakosság azonban csak két (2) holdat kapott temető céljára.

A petíciót a Népszövetség nem tárgyalta. A rutének elhatározták, hogy nem gazdagítják többé petícióikkal a Népszövetség irattárát, hanem saját erejükből igyekeznek érvényt szerezni jogaiknak. A cseh kormány azonban egyelőre erősebb volt.

A ruténség helyzete napról napra súlyosbodott. Az éhínség évről évre visszatért. A Nemzetközi Munkasegély kiküldöttei, Hamilton és Renn, 1932 márciusában kijelentették, hogy sehol se láttak olyan nyomort és éhséget, mint Kárpátalján, pedig Kína és India éhségterületeit is bejárták.

A Magyarországon gyűjtött gabonát és egyéb élelmiszert nem engedték be a csehek. A nép elégedetlensége a nyomor és a súlyos adóterhek miatt helyenkint felkelésekben robbant ki (Nagyszőlős, Perecsény, Alsóverecke, Turjaremete,

Németmokra stb.), de a cseh rendőrség és katonaság minden megmozdulást vérbefojtott.

Kurtyák indítványára 1932. szeptember 18-án Huszton a pártkongresszus 36 pontból álló határozati javaslatot fogadott el, hogy a legnagyobb eréllyel küzdeni fog a rutének összes jogaiért. Kurtyák nem harcolhatta végig a harcot. Súlyosan megbetegedett és 1933. január havában a nagyszőlősi kórházban mérgezési tünetek közt meghalt.

Kurtyák halála után Bródy András főtitkár vette át a párt vezetését. Igen erélyesen követelte az önrendelkezési jogot a rutének számára, hogy maguk dönthessenek sorsukról. Jól tudta, hogy Kárpátalja gazdaságilag a magyar Alföld kiegészítő része. Népe csak úgy boldogul, ha a magyarságra támaszkodik, azzal együtt halad, amint azt a múltban is tette. Mivel az autonomista párt tudta, hogy az önrendelkezési jog megadása esetén a ruténség a Magyarországhoz való visszatérés mellett fog dönteni, állandóan követelte a rutén autonómiát. Hogy célját elérje, együttműködött az ellenzéki magyar pártokkal, valamint a szlovák autonomista párttal (Hlinka-párt), sőt a Henlein-párthoz is keresett kapcsolatokat. Politikai irányától akkor sem tért el a párt, amikor vezérét, Bródy Andrást a csehek bebörtönözték. Az autonóm párt mindig a magyar Alföld felé nézett, ahol a rutének számára is terem kenyér.

A csehek nemcsak a ruténeket, hanem a magyarokat, szlovákokat és a németeket is elnyomták és gyarmati sorsba taszították.⁴

Amikor Németország megerősödött, nem tudta ölhetett kézzel nézni testvérei szenvedését. Teljes erejével támogatta a szudétanémetek területi önkormányzatra irányuló törekvését. A cseh kormány 1938. május 20-án mozgósítással felelt a Henlein vezetése alatt álló szudétanémetek javaslataira. Azonban a vérontást az angol kormány megakadályozta. Szakértőt küldött Prágába, hogy engedékenységre bírja a cseh kormányt, de süket fülekre talált. Végre a szudétanémetek megunták a csehek taktikázását, és Hitler 1938. szeptember 10-i nürnbergi beszéde után a Németországhoz való csatlakozást követelték.

Hitler német kancellár és Chamberlain angol miniszterelnök sikertelen tanácskozása után Mussolini javaslatára 1939. szeptember végén összeült a négyhatalmi értekezlet Münchenben. Csehország németlakta területét a Német Birodalomnak ítélte és megállapította, hogy a többi nem csehajkú népnek is joga van önkormányzathoz, illetve az anyaországhoz való csatlakozáshoz.

A müncheni döntés után a rutének is szabadulni igyekeztek a cse-hektől. Drámai gyorsasággal peregtek az események. A rutén pártok, a kommunisták kivételével, 1938. október 5-én egyesültek. Küldöttséget menesztettek Prágába Kárpátalja önrendelkezési jogának az ügyében, majd a cseh kormány halogató szándékáról értesülve, 8-án az orosz és ukrán irányzatú rutén pártok közös értekezleten Bródy Andrást miniszterelnökké választották. A csehek megijedtek, és hogy időt nyerjenek, engedékenységet tanúsítottak. Megerősítették az ungvári kormányt, és ígéretet tettek a ruténeknek, hogy önálló állami életet élhetnek Csehszlovákia keretén belül.

Mihelyt Bródy megalakította kormányát, előkészületeket tett a népszavazás megejtésére. Az ukrán irányzat hívei és az ukrán emigránsok jól tudták, hogy népszavazás esetén Kárpátalja visszakerül Magyarországhoz. Felvilágosították Prágát. A cseh kormány október 26-án Bródyt felmentette és Volosin Ágoston c. kanonokot, az ukrán irányzat vezető emberét nevezte ki miniszterelnökké. Másnap,

október 27-én Bródyt hazaárulás címén letartóztatta és a prágai Pankrácz-börtönbe csukatta, ahol négy hónapig sínylődött.

Volosin a felfegyverzett ukránok, a cseh csendőrök és katonák segítségével minden szabad akaratnyilvánítást elfojtott. Halicsi mintára ukrán lövészgárdát (Szicsgárdát) szervezett. Ukránokra bízta a fontosabb hivatalok vezetését, az ukránt tette hivatalos nyelvvé. Megalakította az ukrán nemzeti tanácsot és kimondatta vele, hogy Kárpátalja lakosai ukránok, területe *Kárpáti Ukránia*. Az orosz és magyar lapokat betiltotta, a magyar és a rutén kultúregyesületek működését megszüntette, a politikai pártokat feloszlatta.

November 2-án Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz miniszterelnök, mint Magyarország és Csehszlovákia választott bírái, Bécsben tartott tanácskozásukon megállapították a határokat Magyarország, Szlovákia és a Ruténföld között. A Felvidék magyarok lakta része visszakerült Magyarországhoz. Visszatért Érsekújvár, Komárom, Losonc, Léva, Jolsva, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Munkács, Beregszász. Magyarok, akik a trianoni békeparancs folytán rabokká váltak ősapáik földjén, visszatértek a Magyar Szent Korona jogara alá.

A Volosin-kormány Ungvárt, Beregszászt és Munkácsot kiürítette, Husztot tette Kárpáti Ukránia fővárosává. Gyorsan kidolgozta az új állam alkotmányát, amelyet november 22-én a cseh törvényhozás is elfogadott. Az alkotmány értelmében a Ruténföld a cseh és szlovák szövetséges köztársaság egyik egyenjogú szövetséges állama. A három államban közös az elnök, továbbá a külügy, a hadügy és a pénzügy. Az alkotmány azonban csak papiroson volt meg. A cseh kormány Volosin tiltakozása ellenére Prchala cseh tábornokot nevezte ki Kárpáti Ukránia belügyminiszterévé, hogy az ő kezében legyen a végrehajtó hatalom.

Az ukrán terror féktelenül dühöngött. Megszűnt a rend, a fegyelem, a jogbiztonság. Kárpátalja lakossága faji és felekezeti különbség nélkül alig várta, hogy megszabaduljon a szicsgárdisták rémuralmától. Öt hónapig szenvedett Kárpátalja népe, mert a Volosin-kormány az Erdős-Kárpátokat ukrán Piemontnak¹ szánta. Csak akkor vonulhattak be honvédeink, hogy visszafoglalják ősi örökségünket, amikor kiderült, hogy Kárpáti Ukránia nem töltheti be a neki szánt piemonti szerepet. A ruténekből hiányzik az ukrán nacionalista szellemiség, és a terület sem alkalmas rá, mert a megfelelő gazdasági, stratégiai és közlekedési alapok hiányzanak hozzá.

Két évtizedes rabság után 1939. március közepén honvédeink visszahozták a ruténeket Szent István birodalmába. Nemcsak a rutén örült a felszabadulásnak, hanem szent lelkesedés ragadta magával Csonkamagyarország lakosságát is. Az ünneplés ideje volt a rutének hazatérése. Megerősítette a hitet az ősi magyar erőben, a hitet a Szent Korona országainak összetartozandóságában.

¹ 1886–1967.

² Az évszámok Paul Róbert Magocsi adatai. ** Le complot rouge en Ruthénie, Paris. 1930. — (P. R. M.)

3 Petition des Ruthénes en Tchecoslovaquie concernant l'autonomie de la Russie subcar-pathique, Uzhhorod. 1928. — (P. R. M.)

4 Bonkáló Sándor könyvének itt következő, Csehszlovákia felbomlásával kapcsolatos megállapításai — mai ismereteink szerint — erősen vitathatóak, de a korabeli magyar közfelfogást tükrözik. (A kiadó megjegyzése.)

5 Történeti terület és közigazgatási egység (*regioné*) Olaszország északnyugati részén, a Pó felső folyása mentén. Székhelye Torino. A 19. sz.-ban vezető szerepet játszott Itália egyesítésében, s ennek eredményeként 1861-ben megvalósult az egységes Olaszország. — S. A.

III.

Téves tanítások a rutének politikai történetéről

Egyes rutén, ukrán és orosz írók azon fáradoznak, hogy megrajzolják a rutének dicső múltját és bemutassák a képzelt dicső múlt hőseit.

E mesemondók ellen, a magyar és német történettudósokat nem tekintve, Petrov Alekszej orosz történettudós, szentpétervári egyetemi tanár lépett fel leghatározottabban, Holodnyak moszkvai egyetemi tanár és más orosz tudósok segítségével.²² Petrov munkáinak gondolatmenete a következő:

A rutének képzelt politikai történetének fő pillére az az 1360. évről keltezett oklevél, amelyet Koriatovits Tódor¹ herceg nevében hamisítottak a XVI. század második felében és amelyet a magyar hatóságok a XVII. század végén politikai okokból valódinak ismertek el. A XVIII. század elején már legendákkal kezdték körülvenni Koriatovits nevét, és a XVIII. század végén megbízhatatlan forrásokból eredő különféle hagyományok, adatok, feljegyzések alapján, amelyeket sokszor évszázadok választanak el egymástól, tudálékos kombinációk, önkényes magyarázatok és célzatos kitalálások segítségével a következő politikai történetet eszeltek ki:

A kárpáti oroszoknak, akik, ha nem előbb, de legkésőbb a magyarokkal együtt telepedtek meg a Kárpátok déli oldalán, még a XI. század elején is *Ruszka ŰLra/>ia-juk*(=Ukrajnájuk) volt; ennek az autonóm Kraj-nának királyi vérből származó saját fejedelmei voltak és az oroszok csak a XV. század végén veszítették el kiváltságukat.

Azután szóról szóra ezt írja Petrov:

„Ehhez a történethez hősoeket is találtak. Ilyen hős az 1299-ben említett orosz vezér, továbbá Petro Petrovics főúr, de a legnagyobb hős a szuverén vagy félig szuverén Koriatovits Tódor, Isten kegyelméből Munkács hercege.

Egy szegény elnyomott nép értelmiségi osztályának érthető és természetes is a vágya, hogy a múltban keressen vigasztalást... A kárpáti oroszok politikai története azonban csak illúzió, csak délibáb. Az illúziónak és az illúziószülte, képzelt hősoeknek a kárpáti oroszokra nézve a jelen és a jövő szempontjából semmi haszna, semmi jelentősége ...

Ámde ez az álmkép nemcsak hazug, hanem káros is. Káros, mert meddő munkára kárhoztatja a kutatókat, és káros, mert a múlt képzeletszülte hősei elfedik a kutatók szemei előtt az igazi kárpáti orosz hőst, a kárpáti orosz népet.

Ennek a népnek nem voltak mágnaói. Rosztiszlav Mihajlovics, Leo Danilovics, Fedor Koriatovits és egy-két más főúr csak rövid ideig, mint vendég idősozott ott, érdekeik nem fűzték Magyarországhoz. Ennek a népnek nem volt befolyásos és gazdag nemessége. Az az egy-két ember, aki a jobbágysorból felküzdötte magát, a magyar nemességbe olvadt. A kurtanemesek, katonai személyek, az egykori várjobbágyok, szabadosok (job-bagyones castri, libertini) stb. és a kenézek-soltészek, lassanként parasztokká, közjobbágyokká lettek. A kárpáti orosz népnek nem voltak prelátusai. A prelátusok az első társadalmi osztályt alkották az államban,

de a munkácsi püspök csak szegény zárdafőnök volt, akivel kényükkedvük szerint bántak a munkácsi uradalom urai. A kárpáti orosz népnek nem volt hospesekből²² kialakult kiváltságos városi polgársága. Falun élő szántó-vető vagy pásztorember volt a kárpáti orosz. És csak mint napszámos-munkás fordult meg a városban. A kárpáti orosz nép két elemből állott: parasztokból és ezek papjaiból, akiket az urbáriumok batykóknak (batykones) neveznek. Érthető, hogy ilyen népnek egy feudális államban nem lehetett történelmi szerepe, legfeljebb sajátmagán, a maga bőrén tapasztalhatta, érezhette a Magyarországon végbemenő eseményeket."²³

Nemcsak a rutének politikai történetét, hanem egyháztörténetét is a munkácsi bazilita monostor jámbor atyái költötték. A Koriatovits-féle alapítványról írt munkájában Basilovits azt állította, hogy a szlávok apostolai, Cirill és Metód térítették a kárpátaljai ruténeket a keresztény hitre.²³

Basilovits téves állítását a múlt században a rutének történetírói (Lutskay, Mészáros, Duliskovics) is átvették, és már csak egy lépés kellett hozzá, hogy a püspökség ősi voltát is hangoztassák. Mivel a hamisításairól jól ismert Piligrim passauai érsek azt mesélte,²⁴ hogy a rómaiak és a gepidák idejében, tehát jóval a magyarok bejövetele előtt, hét keleti szertartású püspökség volt Pannóniában, a rutének történetírói ebből arra következtettek, hogy az egyik a munkácsi volt. Piligrim meséjén vagy rossz tréfáján kívül más bizonyíték nem akadt. Még az sem ejtette őket gondolkodóba, hogy a Duna jobb parti részét nevezték a XVIII. századig Pannóniának, márpedig Kárpátalja nagyon is messzire esik Pannóniától. Az se, hogy Bidermann oklevelek alapján írt a ruténekről, s műve már 1862-ben, illetve 1867-ben megjelent, és ebben bebizonyította a munkácsi püspökség ősi voltáról szóló mese tarthatatlanságát.

A püspökség kezdetei csak a XV. századig nyúlnak vissza, mégis a munkácsi püspökség 1878. évi sematizmusa közölte Mondok kanonok értekezését, amelyben azt bizonygatja, hogy a munkácsi püspökséget a IX. században alapították. Hodinka az 1899. évi sematizmusban hiteles okiratok alapján megírta a püspökség igaz történetét, mégis a munkácsi püspök (Firczak Gyula) 1908-ban jónak látta újból kinyomtatni Mondok említett értekezését, mert ez jobban hízelgett az érdekelteknek, mint a történeti tények.

A rutének politikai történetének hívei állításuk bizonyításában Anonymusra, a hildesheimi krónika 1031. évi feljegyzésére, Konrád salzburgi érsek életrajzára, Bidermann és Chaloupecky egy-két félreértett és téves adatára, IV. Jenő pápa levelére, egy 1299. évi oklevélre, Petrovics Péter főúrra és végül Koriatovits Tódor herceg hamis alapítólevelére hivatkoznak.

1. *Anonymus* műve 10. fejezetében említi, hogy Álmos fejedelemmel rutének is jöttek Pannóniába, akiknek maradékai ma is (ti. *Anonymus* korában) az ország különböző részein laknak.

Később az 67. fejezetben arról értesít, hogy Zulta (Zoltán) fejedelem megerősítette a határokat Németország felé, és megparancsolta az Almossal jött ruténeknek, hogy várat építsenek. Így keletkezett a Mosón megyei Oroszvár (Oroszfalu) a Duna jobb partján, Pozsony alatt.

Anonymus csak azt állítja, amit senki sem von kétségbe, hogy ti. már a XII. század végén, esetleg előbb is voltak rutének az ország különféle részein, de nem az Erdős-Kárpátokban. Voltak Oroszváron, voltak a Kraszna mellett (a mai Szilágy

megyében), továbbá Nagyorosziban (Nógrád megyében) és még egy-két más helyen, amint okleveleink és egyéb emlékeink is bizonyítják. Ezek a szétszórt, kisszámú rutén telepek beolvadtak a környező másajkú lakosságba.

2. A *hildesheimi krónika* (Annales Hildesheimenses) az 1030. év alatt azt írja, hogy Konrád császár seregével Magyarországon volt. Majd az 1031. év alatt így folytatja: „Ebben az évben Henrik király, a császár fia, valamint Bajorország fejedelme maga és István magyar király kölcsönös esküvel erősítette meg a megkötött békét. És Henriket, István király fiát, aki *dux Ruizorum* volt, a vadászaton egy vadkan széttépte és kínos halállal halt meg.”

Ebből a tudósításból sokan azt a következtetést vonják le, hogy Imre a kárpátaljai *rutén marchia* fejedelme volt.

A krónikának 994-től 1040-ig terjedő része, Wattenbach megállapítása szerint ismeretlen krónikák felületes kivonata, és így kritikával kell fogadni minden szavát. Tudjuk, hogy Szent István le akart mondani fia javára, és 1031. szeptember 8-ára tűzték ki Imre koronázását, de Imre szeptember 2-án hirtelen meghalt. Imre herceg, Gellért püspök neveltje, imában és böjtben töltötte életét, s így nem valószínű, hogy hat nappal kitűzött megkoronáztatása előtt vadászott volna. A hildesheimi krónikán kívül más forrás nem is mondja, hogy vadkan tépte szét.

A *dux Ruizorum* — az oroszok hercege — címmel a hildesheimi krónikás tisztelte meg. Imre herceg felesége Cresimir horvát király leánya vagy húga volt. Hildesheimban hallották, hogy egy szláv királylány a felesége. De amint ma is sok ember nem tudja, hogy hányféle szláv nép és nyelv van, akkor még kevésbé tudták. Mivel a kijevi fejedelmek élénk kapcsolatban voltak nyugattal és leányaikat szívesen adták férjhez európai királyfiakhoz, Hildesheimban azt hitték, hogy orosz királylány Imre felesége, akivel orosz ducatum, Oroszországban részfejedelemséget kapott hozományul. Egyébként a magyar–lengyel krónika Imrét *dux Slavoniae-nek* nevezi. Azért sem lehetett *dux Ruizorum*, mert Szent István megkoronáztatásától kezdve a XI. század végéig a magyar hercegek (*dux-ok*) nem viselték hercegségük (*ducatus*) nevét.

3. Konrád salzburgi érsek (1106–1147) életrajzában előfordul a *Marchia Ruthenorum* kifejezés. Az életrajz 1170–1177 között, tehát jóval az érsek halála után készült. Az életrajzíró szerzetes ezt meséli a 18. fejezetben:

„Mikor az érsek látta, hogy a magyarok elpusztították a marchiát, békét kötött a királyukkal ... A magyarok újabb betörése után engem küldtek el követként Magyarországra, és én Felicián esztergomi érsek segítségével olyan nagy sikert értem el, hogy a király parancsára az összes foglyokat szabadon bocsátották. Nem kis mértékben az érsektől való félelem is” elősegítette, aki akkor a marchiá-ban (ti. Ostmarkban, Ausztriában) volt néhány püspökkel és más főúrral. Egész Magyarországon elterjedt ennek híre, és az előkelő embereket az egész népet is nagy félelem szállta meg, hogy az érsek óriási hadseregével azért érkezett a marchiába, hogy megtámadja Magyarországot és Esztergomig — e királyság fővárosáig — minden élőlényt elpusztítson, és megbosszulja fogságba hurcolt népét. Mikor az említett városba érkeztem, izgalomban találtam az érseket és az egész várost. Kérdezték, hogyan merészeltem arra a földre jönni, amelyet el akar pusztítani az uram. Nem akartam őket teljesen megnyugtatni és megcáfolni sem uram szándékát, amelytől féltek, és így feleltem: »Most még nem jött el az uram. Elhatározta, hogy előbb megvárja, hajlandók-e a foglyokat visszaadni és a kötött békét megtartani.« Amikor meghallották válaszomat, követeket küldtek a királyhoz,

aki akkor a rutének marchiájában (*Marchia Ruthenorum*) tartózkodott, és az összes foglyokat a zsákmánnyal együtt visszaküldték hazájukba."

Konrád érsek életrajzírója 1131-ben járt Esztergomban. Magyarországot nem ismerte, csak Esztergomig jutott el, amelyet az ország *fővárosának*, gondolt, az orosz marchiába a királyhoz nem ment el. II. Béla király seregével Halics határán tartózkodott. Az életrajzíró azt gondolta, hogy Magyarországnak is van olyan „marchiá”-ja, mint amilyen a római német birodalomnak Ausztriában Ostmark, ezért önkényesen így nevezte Magyarországnak Gácsországgal határos részét.

A *marchia*, *die Mark* — határőrvidék — eredetileg a frank birodalom, majd a német-római birodalom intézménye volt. Ennek a katonailag megszervezett határvidéknek örgróf állott az élén. A *marchia* erős várakra támaszkodott, és a német telepítés célját is szolgálta. Védő és támadó feladata volt. Fő feladata a német-római birodalom és a pápa hatalmának kiterjesztése a szomszéd területekre. Mikor azután a szomszéd területeket meghódították, német lakosokkal telepítették be és az új marchiát előretolták.

A marchiák vagy fekvésük (Ostmark), vagy alapítási idejük (Altmark, Neumark) szerint kapták nevüket, vagy a népek és államok után nevezték el, amelyek ellen szervezték. Nagy Károly idejében, 805-ben szervezték a *limes sorabicus-t*, ti. a *marchia sorabicus-t* és 808-ban a *limes saxonicus-t*. Nem azért volt az egyik szerb, a másik szász *marchia*, mert szerbek, illetve szászok laktak, hanem mert a szerbek és szászok ellen szervezték. Konrád életrajzírójánál a *Marchia Ruthenorum* tehát nem azt jelenti, hogy ott rutének laktak, hanem hogy azt a marchiát a rutének, illetve országuk, a halics-ladomériai fejedelemség ellen szervezték.

Valószínű, hogy Konrád életrajzírójának esztergomi látogatása idejében II. Béla király seregével Gácsország határán tartózkodott, mert Borisz trónkövetelő, Kálmán király fia, éppen akkor tett kísérletet a magyar Szent Korona megszerzésére.

Magyarországon frank, illetve német mintára szervezett marchiák nem voltak, noha maga a név nem volt ismeretlen, csak hogy „*confinium, fines*” értelemben használták.

Az *Alpes Ruthenorum*, *Alpes Ruthenie*, *porte Ruscie* stb. azt jelenti, hogy Oroszország határán levő hegyek, Oroszországba vezető kapu, és nem azt, hogy e helyeken rutének laktak, vagy olyan kapu, amely mellett oroszok laknak. Az orosz krónikákban is előfordulnak ilyen kifejezések: *magyar hegyek*, *magyar kapu* (*gory ugorskija*, *vorota ugorskija*). E hegyek és kapuk a halics-ladomériai fejedelemségben vannak Magyarország határán, vagy Magyarországra vezetnek.

4. *Bidermann* a kiváló történetíró egy tévedését szintén kihasználják annak bizonyítására, hogy autonóm rutén állam volt egykor Kárpátalján.

Bidermann ezt írja műve II. k. 59. lapján: „Lehet, hogy a rutén *mar-chia* Felső-Magyarországnak az a határvidéke, amelyet a mai napig is ismert és azonos jelentésű *krajna* névvel jelölnek. Ma a megyék szerint, amelyeken áthalad, sárosi, beregi, ungi és zempléni krajnát különböztetnek meg, mégis valószínű, hogy régente, örgróffal vagy vajdával az élén, egy egészet alkotott.”⁴

Bidermann a *krajna* szót félreértette. Azt hitte, hogy jelentése „szélsővidék, határvidék”, pedig e szó az oláh „*craina*” átvétele.** A Kárpátalján először egy 1364.

évi okirat említi. Munkácstól délre kilenc oláh alapítású és oláh lakosságú falu külön közigazgatási egységet alkotott *krajna* (craina) néven, választott vajdával az élén. Ez volt az első *krajna* a Kárpátalján. Bereg megye magyar és rutén falvai nem tartoztak hozzá. Valószínűleg a XIV. század elején telepedtek itt meg az oláhok, akiknek egyrésze később elköltözött, másik része a környező lakosságba olvadt. Később a *krajna* szót *districtus* (járás) és *domínium* (uradalom) értelemben is használták. Pl. Drugeth ungvári uradalmának 1631. évi urbáriumában előfordul a *krajna* szó *uradalom* jelentésben. A *krajna* összes falvai két részre voltak osztva: oroszország 43 faluval és magyarország 23 faluval. Zemplén megyében, a homonnai uradalmat homonnai kraj-nának, ruténül *Humenjanszkaja Krajná-nak* hívták. A makovikai *krajna* is azt jelentette, hogy makovikai uradalom. Ezek a *krajna* nevek különböző időkben és különböző helyeken tűntek fel. Nem alkottak területi egységet és nem mindegyike terült el a határszélen. Az oláh *craina* jelentése: „terület, járás”. Ebben az értelemben vette át Kárpátalja is. Tehát vagy uradalmat, vagy járást jelentett.

A *krajna* szó nem azonos a *marchiával* és nincs bizonyító ereje. Egyébiránt is Bidermann csak mint lehetőséget említi, de nem állítja, hogy *Ruszka Krajna=Marchia Ruthenorum*.

5. III. Béla király (1172—1196) számára francia királyleányt kerestet feleségül. A magyar követség bemutatta Párizsban az 1184-ben készült kimutatást a magyar király és a magyar püspökök jövedelmeiről. Az okiratot egy XV. századbeli párizsi kéziratból ismerjük. Ott ez áll: „A kalocsai érsekséghez tartozik . . . Bihar püspöke, akinek Oroszi a székhelye (episcopus Biarch cuius sedes dicitur Orosiensis).” Ezt *Chaloupecky* cseh történétíró úgy értelmezte, hogy a bihari egyházmegyében már a XII. században eléggé sűrű volt az orosz nyelvű lakosság. A cseh megszállás idején ebből a téves állításból, amit azóta *Chaloupecky* visszavont, egy-két rutén író azt a következtetést vont le, hogy a ruténlakta terület a Kárpátoktól Bihar megye déli határáig húzódott. Pedig csakfélreértés volt. *Episcopus de Biach, cuius sedes dicitur Orosiensis*, azt jelenti, hogy a bihari püspök székhelye Oroszi helységben van. A munkácsi püspök sem lakik Munkácson, hanem Ungváron, róla is mondhatjuk: *episcopus de Munkács cuius sedes dicitur Ungvariensis*. Mivel Biharban csak két Oroszi nevű kisközség volt, valószínű Marczali feltevése, hogy az Orosi a másolatban tévesen (Várad)-Olasi helyett áll.

6. *Niederle* cseh történétíró és más szláv írók azt állítják, hogy Jenő pápa levelének tanúsága szerint 1446-ban nagyszámú orosz nép lakott Magyarországon és Erdélyben. Bizonyos, hogy ebben az időben voltak nálunk oroszok, de nem sokan, mint azt éppen IV. Jenő pápa leveléből is tudjuk. „Hallottuk, hogy a magyar királyságban és határain, valamint Erdélyben, nem sok (némely) rutén is van. Pedig ez a nép általában elég nagyszámú. Percepimus quod in regno Hungariae illiusque confiniis et Transylvanis partibus *nonnulli* Rutheni nuncupati, gens quidem satis populosa et grandis numero, existant.” A pápa szerint a rutén általában nagyszámú nép, de Magyarországon és Erdélyben kevesen (*nonnulli*) vannak.

7. Bidermann a *Ruszka Krajna* örgrófjának nevezi *Gergelyt*, ki a XIII. század végén Bereg megye főispánja volt. Katona hibás olvasással közöl egy oklevelet. „Gregorius officialis seu ducis Ruthenorum”. Ebben a mondatban *Lev* (Leo) helyett *seu* -t írt. Így nincs értelme. Ezért Bidermann elhagyta a *seu*-t, mások pedig önkényesen így javították ki a szöveget: Gregorius officialis dux Ruthenorum. „Gergely a rutének hercege, fejedelme.” Az 1299. évi oklevél helyes szövege így szól: „Nos, Gregorius, comes de Beregh, officialis Lev, ducis Ruthenorum. Mi

Gergely, Bereg megye főispánja, Leo rutén fejedelem tisztviselője, megbízottja." Tehát a rutén fejedelem Leo Danilovics Halics fejedelme volt.

A munkácsi uradalmat királyaink sokszor adományozták idegeneknek. Leo Danilovics halicsi fejedelem felesége Constantia, IV. Béla király leánya volt. Hozományul a munkácsi uradalmat kapta, de mivel Leó nem tudta kezelni, Gergely Bereg megyei főispánt bízta meg vele. Előbb ez a birtok Béla király másik vejének, Rosztiszlav Mihajlovicsnak volt a tulajdona. A XIV. század végén az uradalmat Zsigmond királytól Koria-tovits Tódor, podoliai herceg kapta ajándékba, a XV. század közepén pedig Brankovics szerb despota.

Leó 1301-ben meghalt, ezért Gergely ezután már nem szerepel, mint *officialis ducis Ruthenorum*.

8. III. Endre halála után a királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre. Az ország nagyjai pártokra szakadtak. Az állam hatalmi forrásai az oligarchák, a kiskirályok kezében voltak, akik közül trencsényi Csák Máté, László erdélyi vajda és az Aba-nembeli Amadé voltak a legveszélyesebbek. Noha a rákosi országgyűlés 1308-ban Róbert Károlyt ismerte el az ország egyedüli királyának, és Csák Máté is behódolt, mégis nem sokkal utána fellázadt törvényes királya ellen és pusztítani kezdte a királpártiak jószágait.

Csák Mátéhoz csatlakozott az Aba-nembeli *Petune* (Petheunc, Pet-hunya, Pethen) Ung és Zemplén főispánja. Erről a lázadásról ezt a legendát költötte Mészáros Károly:

„Az Ung megyei zempléni oroszság fellázadása Pető Péter alatt.

... a magyar oroszok sorsa elviselhetetlen volt, mert nemcsak hogy politikai súlyukat, mint a többi fajok is, már egészen elvesztették, hanem egyházuk függetlensége, s vallási szertartásuk szabad gyakorlata is, mint nemzeti létük egyetlen fenntartója az oltári nyelvben, előjáróik, s püspökeik szabad választásában — végképp semmivé tétetett. Ezen a magyarországi orosz egyházat, a nemzetiséget különösen sújtó szerencsétlenséget pedig a Károly király, s pápa közt 1317-ben abbeli szerződés, miszerint minden kinevezési jog egyedül a pápát illesse, sőt, hogy a megürült püspöki javadalmak jövedelmeinek felét is szedhesse, még inkább megörökíté.

Nagyon természetes, hogy ezen intézkedés, mely már nemcsak a görög szertartású, hanem a római kat. papságot is igen érzékenyen sújtotta, nagy ellenhatást szült, s az országot számtalan előzőnlő pártszakadások, melyeket különösen a híres oligarcha Csák Máté indított s támogatott, még több anyagot, okot, s ürügyet találtak a belzavargásokra, valamint az elnyomott vallásfelekezetek, s különösen az orosz nép elégedetlenségére. Ezt különösen az Ung megyei 1320 körül rémesen kitört néplázadás is hitelesen indokolja, hol az orosz ajkú, s na-gyobbára görög szertartású lakosság élére Pető Péter, ungi s zempléni főispán állott, ki, hogy mind magát, mind pedig az elnyomott görög katolikus népet nagyszerűleg megbosszulhassa, Oroszországgal tette magát érintkezésbe. A fölkelés okát némely történetírók, a pártfőnökök megsértett érdekeik visszahatásában keresek ugyan, de ha annak fejlődését, elágazását, s elemeit tekintetbe vesszük, meg kell vallanunk, hogy eléggé egyoldalúan. Mert bizonyos, hogy Pető párthívei, mind Zemplén, mind Ung megyéből, leginkább görög szertartású oroszokból állottak, kik bizonyára, ha ama felkelés által egyházi érdekük biztosítása nem céloztatott volna, egy tán nem értett, vagy pusztán magány érdek biztosítása végett fegyverre nem keltek volna. De

továbbá a nevezett pártvezér Oroszországhoz viszonya is világosan mutatja, hogy ha csak nem az egész orosz nép politikai, s egyházi állapotának jobbátétele lett volna célozva, csupán egy megsértett, oligarcha oly birodalmat maga részére nem hódított volna. Azonban merész irányzatú mozgalom kívánt sikert nem aratott, s Pető miután elegendő népe is igen elkedvetlenedett, Dózsa erdélyi vajda által legyőzetett. E szerencsétlen kezdemény nyomorúságos kimenetele, a fölkelő népet mind politikai, mind főképp egyházi tekintetben elképzelhetetlen nyomorral sújtotta."

Mészáros az Aba-nembeli és rom. kat. vallású *Petunebol* (Petődből) görög szertartású rutén főurat csinált. Meséjét minden kritika nélkül igaznak fogadták el egyes rutén írók (Duliskovics, Szulincsák, Kondratovics stb.), sőt Sztripszky még *Petune* nevét is megoroszosította és elnevezte *Petyenkónak*. A magyar főúr *Petyenkó* néven a szépirodalomba is belekerült, sőt Grendzsa-Donszkij Vaszilij regényét is írt a rutén népet és görög szertartását védő rutén főúrról.

A *Petyenkóra* átkeresztelt *Pethune* (*Petheune*, *Pethina*) nem volt rutén. Egy 1255. évi oklevél így említi apját: *Magister Petrus, dictus Petheunc de genere Aba*, 1263-ban pedig *magister Petrus, dictus Petina*. És hogy római katolikus vallású volt, bizonyítja Róbert Károly 1312. évi oklevele, amely említi, hogy kirabolták Péter magister gálszécsi templomát (*ecclesiam magistri Petri*). Csak a latin szertartású katolikus templomot nevezik okleveleink *ecclesia-nak*, más templomnál mindig megjelölik a felekezetet, amelyhez tartozik.

Kadlec cseh tudós bebizonyította, hogy Pető lázadása idején nem üldözték a pravoszláv hitet Magyarországon, hisz egyéb dolga volt Róbertnek. Pető lázadása olyan volt, mint a többi oligarcha lázadása királya ellen, hogy hatalmát növelje. Egyébként nem is ő volt a felkelés vezére, hanem Kopasz nádor, akit szintén ruténnek tesznek meg egyes rutén írók.

Károly Róbert 1317-ben elkobozta *Pethune* birtokait, de a harc még nem ért véget, mert *Pethune* 1318-ban újra felszólítja Zemplén és Ung nemeseit, hogy harcoljanak Róbert ellen. Nem a rutén népet, ahogy Mészáros és utána egy-két rutén író gondolja, hanem a nemeseket szólította fel. „Péter mester Zemplén és Ung főispánja felszólítja . . . nemes urakat, az ő tisztelt barátait. . . Keljetek fel Róbert ellen, aki megkárosítja birtokaitokat." Sem vallási, sem nemzeti szempont nem volt a Pető-féle lázadásban.

9. Tódor herceg apjától, *Korlattól*, a litvániai Novgorodot örökölte, de három idősebb bátyjának a halála után, 1389 táján Podóliába ment és ott uralkodott. Mikor Vitovt⁵, litván nagyfejedelem sorra megszüntette a részfejedelemségeket, Tódort is megtámadta, s ezért Zsigmond magyar király segítsége ellenére is 1393-ban kénytelen volt elmenekülni Podóliából. Magyarországra jött, ahol Zsigmond szívesen fogadta. Ellenséges versenyben volt a lengyelekkel, és úgy gondolta, hogy Tódor jó eszköz lesz kezében a lengyelek ellen. Hogy az üres kézzel menekült Tódornak legyen miből élnie, 1395 után neki adományozta a munkácsi uradalmat. Ez az uradalom azelőtt Erzsébeté, majd Mária királynéé volt. Számos oklevél maradt fenn az 1358—1395 közötti évekből, amelyekben Erzsébet királyné, majd Mária királyné mint Munkács ura intézkedik. Mária 1395-ben meghalt. Munkács visszaszállt a koronára, s most Zsigmond szabadon rendelkezett vele.

Zsigmond okleveleiben 1398-ban fordul elő először Tódornak, mint Magyarországon tartózkodó főúrnak a neve, és egy 1401. évi oklevél nevezi elsőízben *dominus de Munkach-nak*. 1400-ban, 1404-ben, 1406—1408-ban, s 1411-ben beregi főispán volt, sőt 1404-ben egyszerre beregi és szatmári főispán.

Magyarországon való tartózkodása alatt mindig használta a *dux Podoliae* címet, amivel azt akarta bizonyítani, hogy ő Podólia törvényes fejedelme.

Az összes ismert oklevelek tanúsága szerint Koriatovits Tódor a XIV. század végétől a XV. század második tizedének a közepéig tartózkodott Magyarországon és valamennyi oklevélben *dominus de Munkács* a címe és nem *dux de Munkacs*. Sőt Zsigmond 1419. évi oklevelében azt írja, hogy Tódor csak a király tulajdonát képező Munkács várának a kormányzója volt (*gubernator castris nostri Munkács*).

Mégis a munkácsi zárda hamis alapítólevelét az 1360. évről keltezték, és Tódort *dei gratia dux de Munkách-nah*. nevezték el.

Az alapítólevél tartama az, hogy Koriatovits Tódor Munkács mellett görög szertartású monostort alapított, oda rutén szerzeteseket telepített; Boboviscse és Lauka községeket ajándékozta a zárda fenntartására.

Petrov és Hodinka történeti érvekkel bizonyította be, hogy az oklevél minden sora durva hamisítás. Holodnyak, moszkvai egyetemi tanár, kiváló paleográfus, az oklevél írásmódjáról, stílusáról kimutatta, hogy semmiesetre sem származhat a XIV. századból. A rutén és más szláv írók egy része azonban ezután sem akart tudomást szerezni az igazságról. Továbbra is azt hangoztatja, hogy a munkácsi bazilita monostort Koriatovits alapította 1360-ban és hogy 40 000 embert hozott magával Podóliából Kárpátaljára. Pedig szegény Tódor örült, hogy a saját bőrét meg tudta menteni gyors futással.

Koriatovits hamis alapítólevelét a munkácsi monostorban gyártották. A jámbor szerzetesek mindent elkövettek, hogy elhitelessék az alapítólevél valódiságát és dicsfénnel vegyék körül Koriatovits nevét. Az orosz krónikákban és a szentek életében talált legendákat úgy adták elő híveiknek, mintha Koriatovitsal történtek volna meg.

A legendák költésében a legújabb időkig nagy buzgalmat tanúsítottak. Az utolsót a múlt század közepén költötte Kralickij Anatol igumen (zárdafőnök) Litopisz (Munkácsi krónika) címen, s ezt a lemeri Szlo-vo című lap 1874. évi 69. számában leközölte mint a kárpátaljai rutének legrégebbi nyelvemlékét. A halicsi lapból a rutének is átvették. Az eredetijét senki se látta. „ . . . Teodor Koriatovits herceg előbb Novgorod vajdája, azután Podóliában vajda és Gubernátor, elhagyván szülőhazáját, Podóliát, nagybátyja Olgerd miatt, Uhro-Rosziába jött 1339. évben I. Károly magyar Cárhoz, aki őt szívesen fogadta és az egész Munkácsi dinasztiaát neki adta összes körülötte levő falvakkal Beregben és városokkal az Uhtól Husztig Máramarosban. Ő 1339-ben építette a ma meglevő Mukacsevo várost, s amikor már egy ideig lakott benne, kiment vadászni a hegyre, mely Csernechnek neveztetik, s ott nagy sárkány (drakont) támadt rá, kitátotta száját, be akarván őt kapni. Mire segítségül hívta Szent Miklóst, s kopja lévén nála, leszúrta, amint a kőből faragott kép ábrázolja a régi templomban, megszabadult a pusztulástól és a sárkánytól való elnyeletéstől, mint a képen van, tisztelete jeléül és emlékezetül ezt a templomot építé Miklósnak, Krisztus szentjének és szerzeteseket vezetett bele 1360. évi március hó 8-án... A monostor felépítésének idejétől fogva kik voltak a főnökei, nem lehet tudni, mert nagy tatárdúlások, törökdúlások voltak, a szerzetesek házaikat feldúlták, eretnekek támadtak a templom és Isten emberei ellen, azokat felgyújtották, agyonkövezték, tűzbe, vízbe fojtották, ez a hely annyira elpusztult, hogy semmi írást se lehetett találni, de az emberi hagyomány mindenre megtanított az 1458. esztendeig, amikor a krónika kezdődik."

Kralickij azzal a szándékkal gyártotta ezt a krónikát, hogy valószínűsítse a kolostor alapításáról szóló meséket és azt is bizonyítsa, hogy a rutének ősidők óta élnek Kárpátalján. Hamisítása ügyetlen. Nemcsak történeti adatai valótlanok, hanem nyelvezete se felel meg a XV. század nyelvezetének.

A látszólagos és álbizonyítékok ismertetésénél szándékosan szóltattam meg Petrovot és más szláv tudósokat. Se Petrovot, se Holodnya-kot, se Vaszilenkot nem lehet azzal vádolni, hogy nem szerették a ruténeket és hogy a magyarság javára elfogultak lettek volna.

10. *Ungvár.* Ungvár a külföldi szláv köztudatban a rutének fővárosaként szerepel, ezért tévesen sokan — még nálunk is — rutén városnak tartják. Ungvárnak sohasem volt és ma sincs szláv jellege.

A város keletkezése idejét nem tudjuk. Anonymus szerint már a honfoglalás korában vár volt a mai Ungvár helyén. Anonymus e meséje megtermékenyítette egy-két rutén és ukrán író fantáziáját. Ezek az írók képzeletükben rutén fejedelmi székhellyé emelték Ungvárt, s mivel a képzeletbeli rutén városnak magyar a neve, *Uzshorodnak* keresztelték el, noha Ungvárt minden eddig ismert oklevél kivétel nélkül Ungvárnak nevezi, és a cseh megszállásig nemcsak a rutének, hanem az összes szláv népek is csak Ungvár néven ismerték.

Először a múlt század közepén tűnt fel az Uzshorod név, de a rutének nem vették át, noha két pap írójuk, Anatol Kralickij, a munkácsi bazilita monostor főnöke és Jevhen Fencik espereslelkész mindent elkövettek, hogy az Uzshorod nevet bevigyék a rutén köztudatba.

Laborc fejedelem címmel Kralickij elbeszélést is írt. Noha igen gyenge alkotás, a cseh megszállás korában nagy volt a hatása, mert azt hirdeti, hogy a magyarok bejövetele előtt Kárpátalján rutén fejedelemség volt. Az utolsó rutén fejedelem Laborc, az uzshorodi várban székelt, de a magyarok elfoglalták a várat. Laborc menekülni próbált, a magyarok azonban a róla elnevezett Laborc folyónál elfogták és felakasztották. Kralickij képtelen meséjét sokan elhitték. Először 1863-ban a lembergi *Halican* című lapban jelent meg, 1925-ben újra kiadták, sőt cseh nyelvre is lefordították.

Jevhen Fencik a múlt század végéig következetesen Uzshorodnak nevezte Ungvárt, ódát is írt Uzshorod címmel. Egyébként a szláv írók maguk is elismerték, hogy a város Uzshorod nevét csak újabban költötték. Ezt Tomasivszkij is hangoztatja, a „Magyarországi Oroszföld Néprajzi Térképe” című művében, amely 1910-ben Szent-Pétervárott jelent meg. A 24. lapon szóról szóra ezt írja: „Én is Ungvár helyett Uzshorodot mondok, noha a valóságban a nép ezt a nevet nem ismeri. Csak költött név, de semmi okunk, hogy elhagyjuk, mert jól hangzik szlávul és mert maguk a rutének alkották!”

Ezt a költött és történetileg semmivel sem megokolt elnevezést a csehek hivatalos névvé tették, s így 20 éven át a *Podkarpatszka Rusz-nak* elnevezett Kárpátaljának a fővárosa Uzshorod volt.

A váron kívül Ungváron semmi sem beszél a rég letűnt századokról. Semmi sem régiebb 150 évesnél. Ennek megvan az oka. Ungvár nem volt szabad város polgári lakossággal, hanem erődítmény, hogy az Uzsoki-hágó felé és az Alföld felé vezető utat védje, szükség esetén elzárja. A mostani várat a XIV. században a Drugeth grófok építették. Belső kapubejáratán még ma is látható hét rigó és három csat, a

Drugethek címere. A XIV. század elejétől kezdve 1679-ig Drugethek voltak a vár urai és a megye főispánjai. A Drugeth család férfiágának kihalta után Lipót király Drugeth Krisztina férjét, gróf Bercsényi Miklóst nevezte ki Ung megye főispánjává, s neki adományozta a várat tartozékaival együtt. Nagy Bercsényi Miklós 1711-ig viselte a méltóságot. Mivel II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez csatlakozott, fővezére és helytartója volt, az 1711. évi szatmári békekötés után kénytelen volt Lengyelországba menekülni. Az ungvári vár és tartozékai a kincstár tulajdonába mentek át. 1711-től osztrák császári katonaság tanyázott a várban, Bercsényi palotájában, s bizony nem kímélte sem az épületet, sem berendezését. 1774-ben Mária Terézia a várat, valamint a volt jezsuita társasházat és templomot a munkácsi görög katolikus püspökségnek ajándékozta. Bercsényi egykori palotájában 1778-tól a gör. kat. papnevelő intézet van elhelyezve. Még ma is szép épület, noha legszebb részét, Bercsényi egykori lovagtermét lebontották és átépítették.

Az ungvári vár sokszázados életének legfontosabb eseménye, hogy itt kötötték meg 1646-ban az egyházi uniót. Itt mondták ki az addig görögkeleti vallású rutének papjai, hogy katolikusokká lesznek, egyesülnek Rómával.

Véletlen körülmény következménye, hogy ezt a magyar alapítású és ma is magyar várost a rutének fővárosává emelték.

Amikor Mária Terézia közbenjárására XTV. Kelemen pápa 1771-ben kanonizálta a munkácsi gör. kat. püspökséget, székesegyházról, püspöki palotáról, kanonoki lakásokról, s az egyházi intézmények számára szükséges egyéb épületekről kellett gondoskodni. Mivel a szegény rutének saját erejükből nem tudták mindezt előteremteni, Mária Terézia az ungvári várat a hozzátartozó épületekkel, valamint a jezsuiták társasházát és templomát ajándékozta oda, tehát egy magyar városban helyezte el a rutének püspökségét, mert másutt nem tudott nekik helyet adni.

Így volt a püspökség fenntartásához szükséges javadalmak biztosításával is. A Miskolc mellett levő tapolcai apátság földjét ajándékozta oda, vagyis a rutének lakóhelyeiktől messze magyar földön adott nekik birtokot. De, ahogy abból a tényből, hogy a tapolcai apátság a munkácsi püspökség tulajdona, nem szabad arra következtetni, hogy ez a föld rutén területen fekszik, éppen úgy a püspökség székhelye sem bizonyíték Ungvár rutén jellege mellett. Már pedig maguk a rutének és a többi szlávok is ezzel érvelnek Ungvár ruténsége mellett.

1 *Fedor (Tódor) Koriatovits* (kb. 1320—1414) Gediminas (uraik. 1315—1341) litván nagyherceg unokája volt. Örököséként az 1340-es évektől uralkodott Podóliában. A litván fejedelmekkel történt viszálykodása következtében országát a Litván Nagyhercegséghez csatolták, és őt kiűzték Podóliából. 1395-ben Zsigmond király menedéket ajánlott fel Koriatovitsnak, aki híveivel együtt Magyarország északkeleti részén telepedett meg, és Zsigmond oldalán harcolt a lengyelek ellen. — (*P. R. M.*)

2 Az Árpád-házi királyok alatt Magyarországon letelepedett idegen (német, olasz) városilakos, iparos, kereskedő (a. m. *vendég*) — (*S. A.*)

3 Vö. Alekszej L. Petrov: Drevnyejsija gramoti po istorii karpato-russzkoi cerkvi i ierarhii 1391—1498. p. XI—XII. (Prága 1930).

4 H. Bidermann: Die ungarischen Ruthenen... Innsbruck. II. 1867. 59. ** Bonkáló itt téved, mert a román nyelvben nincs ilyen szó. A *kraj* közszláv eredetű, minden szláv nyelvben megvan. Az etimológiai szótárak is így regisztrálják. Vö. pl. cseh, szlovák, szerbhorvát: *krajina*, lengyel: *kraina*, orosz: *okraina*. — (S. A.)

5 Litvánul: Vytautis (uraik. 1382—1430).

6 Ti. 1939-ben (e könyv megírásakor).

IV. A rutének eredete és neve

A rutének a keleti szlávság legnyugatibb töredéke. A nép ruszinnak, vagy néha rusznáknak, rusznyáknak nevezi magát. Írói az *uhrorusz* (magyarorosz) nevet adták neki.

Az orosz, ruszin (rutén) szó eredeti jelentése: „északi germán, skandináv”.

Érdekes története van annak, hogy a legnagyobb szláv népcsalád egy kis germán néptói kapta nevét.

A VIII. században, amikor a mai oroszok, ukránok, rutének és fehéroroszek, vagyis a keleti szlávok ősei a történelem korszakába léptek, nem volt se közös nevük, se közigazgatásilag megszervezett államuk. Örökös volt a viszály az egyes törzsek és falvak közt. A XII. századból való kijevei krónika, az un. Nesztor-krónika szerint az Ilmen tó körül élő szláv törzsek megunták a sok viszálykodást, egyesültek és a tengeren túlra, a *ruotsi* (ruszj)¹ nevű skandináviai törzshöz mentek, és azt mondták neki: „Földünk nagy és gazdag, de nincs rajta rend. Jertek, uralkodjatok rajtunk és kormányozzatok bennünket.”

A rusz nevű skandináv törzs elfogadta a meghívást, és előbb az Ilmen tó környékét, majd utána a Dnyeper mentét is megszállottá, és Kijev központtal közigazgatásilag megszervezte. Az a rusz (finnül *ruotsi*) nevű skandináv hajósnép, amely Rurik² vezetésével a Dnyeper mentét megszállottá, Svédország nyugati részén, a mai Uppland, Södermanland és Östergötland területén lakott. Az általa megszállt és kormányzott kele-tiszláv föld, a „ruotsik földje, a ruszok földje”, keletiszláv nyelven *ruszsz-kaja zemlja*, röviden *Rusz* nevet kapta. Az országalapító skandináv hajósnép csekély számú volt. Egy-két évtized múltán úgy beolvadt a szláv többségbe, hogy semmi nyomot sem hagyott maga után. A megszálló vezér unokái már tiszta szlávok.

Amikor a germán eredetű ruszok teljesen beolvadtak a keleti szláv-ságba, a közigazgatásilag megszervezett területnek, vagyis a kijevei fejedelemségnek *Rusz* (*Kijevszkaja Rusz*) lett a neve, lakosai pedig származásukra való tekintet nélkül a *ruszin*, *ruszskij*, latinul: *Russus*, *Ruthenus*, *Rutenus* nevet kapták. A 912. évi szerződés, amelyet Oleg kijevei fejedelem a görögökkel kötött, a kijevei fejedelemség lakosait már ruszinoknak nevezi.

A XII. századig csak a kijevei fejedelemségnek volt *Rusz* a neve, de az elnevezést már a XII. sz. folyamán lassanként a többi keleti szláv fejedelemség is átvette. Sok példa van arra, hogy egyes népek és nemzetek más idegen nép nevét viselik. A franciák a germán frankoktól kapták nevüket, a poroszok a szláv pruszoktól, a bolgárok egy kihalt bulgár nevű török nép nevét vették át, Lombardia a longobárdok emlékét őrzi.

A XIII. században a tatárok elpusztították Kijevet. Romjain két új keleti szláv állam keletkezett. Délen a halics-volhiniai, északon a vlagyi-miri, illetve a moszkvai fejedelemség. A halics-volhiniai fejedelemség a kijevei jogutódjának tartotta magát, de mert annál jóval kisebb volt, *Mala Rusznak*. — Kisoroszországnak — nevezték. Közben északon megerősödött és megnagyobbodott a moszkvai fejedelemség. Ezt a görögök, hogy megkülönböztessék a halics-volhiniaitól, vagyis Kisoroszországtól,

elnevezték Nagyoroszországnak. Ennek megfelelően Kisoroszország lakosait kisoroszoknak, Nagyoroszország lakosait nagyoroszoknak nevezték el, s ezeket a neveket a keletiszláv irodalom és a hivatalos világ is átvette. A magyar közönség és a magyar oklevelek egész a XVIII. sz. végéig csak a kijevi, majd a halics-volhiniai fejedelemség lakosait nevezik oroszoknak. A moszkvai fejedelemség lakosainak muszka, moszkovita a neve.

A kijevi, majd a halics-volhiniai fejedelemség lakosai magukat továbbra is ruszinoknak, a moszkvaiak rendszerint *ruszskijnah*. nevezték. 1667-ben Kisoroszország nagyobbik része Nagyoroszországhoz került, mire az Oroszországban élő ruszinok, hogy megkülönböztessék magukat a moszkvai ruszinoktól, illetve *ruszskije-től*, felvették az ukrán nevet és csak a halicsi és a magyarországi kisoroszok maradtak ruszinok. Mivel pedig az ukránizmus a múlt században Gácsországban is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet és ennek latinosított alakját, a rutént. Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek.

A régi magyarorosz, kisorosz, ruszin, rutén név ugyanazt a népet jelöli. Az a kisorosz (ruszin, rutén), aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van.

A kárpátaljai rutén írók, hogy a külföldi ruszinoktól megkülönböztessék magukat, gyakran az *uhrorusz* (azaz magyarorosz) nevet használják. Ebben a névben benne van, hogy bár származásukra nézve keleti szlávok, mégis vérségi, műveltségbeli, gazdasági és történeti kapcsolataik a magyarsághoz fűzik őket.

A trianoni békediktátumig mind kéziratos, mind nyomtatott könyvekben többnyire így nevezték ruténeink értelmiségi elemei népüket, noha a köznép mindig csak ruszinoknak, rusznáknak, rusznyáknak mondta magát. Az 1698-ban megjelent *De-Camelis-féle* katekizmusnak ez a címe: *Katehisis. Dlja nauki uhroruskim ljudem* (Katekizmus a magyarorosz nép okulására). Ez a kárpátaljai rutének első nyomtatott könyve. A második nyomtatott könyv 1727-ben a papság számára készült *Kazu-isztika polzi radi kliru Uhroruszkomu* (Kazuisztika a magyarorosz papság használatára). A régebbi magyar irodalom is magyaroroszokat, vagy magyarországi oroszokat ismer. A külföldi szláv tudomány is a cseh megszállás koráig ezt az elnevezést használta. Leghelyesebb, ha mi a saját nyelvünkbeli ruszinoknak megfelelő rutén néven nevezzük őket.

1 Eredetileg Ручь=Ruszy. Az „c” („sz”) hang lágyságára a „b” utal (=j”-szerű rövid hang). A magyar helyesírás szabályai szerint átíráskor nem kell jelölni. Tehát eddig és a következőkben is: *Rusz*. — (S. A.)

2 Rurik (vagy Hrörker) az Őskrónika szerint annak a három fivérnek egyike volt, akit a mai Oroszország északnyugati területén élő szláv és finn törzsek meghívtak uralkodójuknak. Későbbi krónikaírók szerint ő volt az első keletiszláv (orosz) Rurikovics dinasztia megalapítója. — (P. R. M.)

V. A rutén törzsek

A rutének ősei a halics-volhiniai fejedelemség területéről — a későbbi Lengyelországból — vándoroltak Kárpátaljára. Különböző időkben, különböző helyekről jöttek, és új hazájukban a már kifejtett okok folytán nem forrtak egy nemzetté, hanem megőrizték törzsi sajátosságait és nyelvjárásaikat.

Földrajzi elhelyezkedés szerint két főcsoportot különböztetünk meg. Az Alföld közelében, a síkföldön és a Kárpátok alacsony nyúlványain vannak a völgy-, illetve síklakók, míg a Kárpátok gerince közelében, a hegyvidéken, a hegylakók. Így nevezik magukat, vagyis a magyar elnevezés a ruténnek szó szerinti fordítása.

1. A síklakók (dolisnyánok)

Ruténeink nagyobb fele Gácsországból került Kárpátalja eladományozott, tehát földesúri birtokaira. Ha nyelvüket és ruházatukat vizsgáljuk, a hegylakó törzsekről pontosan meg tudjuk állapítani, hogy honnan, Galícia melyik vidékéről jöttek. Hanem a Máramaros délnyugati, Bereg és Ung déli részén és Ugocsában — tehát az egykori gyepűvonal közelében — lakó rutének megfelelő törzsét nem találjuk Gácsországbán, amiért is másutt kell keresnünk őshazájukat. Hogy hol, a kutatáshoz elsősorban a nyelv adja meg a kulcsot.

A dolisnyánok őshazáját minden valószínűség szerint a volhiniai Po-leszjében és Podóliában találjuk meg. A dolisnyánok ugyanis az etimológiai hosszú o helyén zárt szótagban *ó, ö, u-t* vagy *ü-t* ejtenek, az e helyén pedig *ju-t* vagy *jü-t*. Az összes többi hazai (és külföldi) rutén (kisorosz) nyelvjárásokban *i* van. Pl. az orosz *kony* „ló” szó a rutén és ukrán nyelvjárásokban *kiny-nek*hangzik, de Poleszje egy-két járásában és a dolis-nyánoknál *kony, köny, kuny, küny*.²⁵ Sőt van számos nyom, mely a dolisnyánok vándorlási útjára is rávezet bennünket. Valószínűleg Moldávián és Erdélyen keresztül jutottak el Kárpátaljára. A mai Székelyföldön tartózkodhattak előbb hosszabb-rövidebb ideig, s onnan vándoroltak észak felé, mai lakóhelyeikre. Háromszék tele van szláv eredetű helységnévvel, és a székely nyelvjárásba is belekerült több rutén szó, mely másutt a magyarságnál ismeretlen. Számos köztük az olyan szó, mely a kárpátaljai ruténben sincs meg mindenütt, csak a dolisnyánoknál és esetleg a huculoknál járatos, akik szintén Moldávia felől vándoroltak a Prut és Cseremos, onnan a Tisza forrásvidékére. A székely a gyapjúnadrágothar *isnyának* nevezi, ami a rutén *cholosnyi-nak* felel meg, de ez a szó csak Podólia déli részén, a székelyeknél és a dolisnyánoknál ismeretes. A székely a reggelit *ebédnek* mondja, mint a dolisnyán rutén a többi rutén és a magyarok a délebedet jelölik e szóval. Az is feltűnő, hogy a dolisnyánok és a huculok nyelvében több szót találunk, mely a moldovai XIV—XVII. századbeli oklevelekben is előfordul és a többi ruténeknél teljesen ismeretlen; pl. *kvár* (kár), *hitlen*, *tokmezs*, *tukma*, *vámes*, *zsold*, *vig* (végvászon), *terh* (teher) stb. A dolisnyánok a XVIII. századig egyhá-zilag is Moldáviával állottak összeköttetésben, ami csak azzal magyarázható, hogy arról a vidékről jöttek. A hegyvidéki rutén törzsek régebben Gácsországból kapták papjaikat. Érdekes, hogy a gácsországi ruszinok életében nagy szerepet játszó lebergi Staupigia semmiféle összeköttetésben sem állott a dolisnyánokkal, sőt nem is tudott róluk, míg a hegylakó ruténeket számon tartotta. A Koriatovits-legenda is közvetett bizonyítékul szolgálhat. A legenda állítása szerint Koriatovits

podoliai herceg a XIV. században 40 000 embert telepített le Kárpátalja délkeleti részébe, tehát a dolisnyánok lakta földekre. Noha kétségtelen, hogy egyetlenegy telepese se jött Kárpátaljára a hazájából futva menekülő po-dóliai herceggel, a legenda annyiból fontos, hogy Podóliát mondja a dolisnyánok őshazájának. A legrégebb bevándorlók emlékezetében élt egy ideig régi hazájuknak, Podóliának és Volhíniának az emléke és később, mikor az unokák már nem ismerték a bevándorlás részleteit, beköltöz-ködésüket Koriatovits herceg nevével hozták kapcsolatba.

A síklakók tehát mintegy 600—700 éve telepedtek meg Kárpátalján. Mindig érintkeztek a magyarsággal és sok tekintetben hozzájuk simultak. Életmódjuk, lakásuk, ruházatuk nagyjából olyan, mint a magyaroké. Tácső, Huszt, Nagyszőlős, Beregszász, Munkács, Ungvár vidékén csak vallása és nyelve különbözteti meg a rutént az ottani református vagy római katolikus magyartól. A 600—700 évvel ezelőtti szláv vonásokat javarészt levetkőzte és magyar vonásokat vett fel. Még észjárásában, gondolkodásmódjában is a magyarsághoz simult.

A rutének nagyobbik fele síklakó (dolisnyán). Mivel a magyarsághoz idomult, néprajzi tekintetben nem annyira érdekes, mint a hegylakó (a verhovinai). A külsőségekben megnyilvánuló különbség olyan nagy közöttük, hogy az is észreveszi, aki nem is tud ruténul és sohasem foglalkozott néprajzzal. Más a viselet, más a lakásberendezés, más az életmód, mások a szokások. A verhovinai zabon és burgonyán él, a sík-földi kukoricán és részben búzán. A magyar és a síkföldi rutén táplálkozásában a legnagyobb különbség, hogy míg a magyar fő tápláléka a búza, a ruténé a kukorica, bár újabban a síkföldi rutén is a búzakenyérhez kezd szokni.

A legnagyobb válaszfal közöttük a vallás, illetve az egyház. A rutén a keleti szertartást követi. Sok az ünnepnapja, sokat böjtöl és máskor ünnepel, mint a római katolikus magyar. Míg a magyar a nyugati kultúrához tartozik, a rutén részben a nyugati, részben a keleti műveltség követője. Nem szakadt el teljesen keletről, de nem vált nyugativá sem. Földrajzilag is a kelet és a nyugat mezsgyéjén áll. Tétova lelkek hazája Kárpátalja alföldi része, mert lakossága még mindig nem tudja, hogy kelethez vagy nyugathoz tartozik-e.

A határvonal a síklakók és a hegylakók között Máramarosban, Lon-kánál kezdődik és Béreznek, Szinevér, Ökörmező községeken keresztül, valamint Bereg megyén át, csaknem egyenes vonalban az Ung megyei Perecsény községig húzódik. Innen a Zemplén megyei Homonna felé halad. Ettől a képzelte vonaltól délre laknak a dolisnyánok (a síklakók), északra a verhovinaiak (a hegylakók).

A síklakó rutének szokásban, erkölcsben, viseletben csaknem egységesek és legfeljebb lényegtelen nyelvi különbséget találunk náluk, aszerint, hogy zárt szótagban az etimológiai o hangot o,ö-nek, vagy u, w-nek ejtik.

2. A hegylakók (verhovinaiak)

A verhovinaiak több népcsoportra oszlanak. Egymástól eléggé élesen eltérők és könnyen elválaszthatók: a *huculok*, a *bojkók* és a *lemkók*.

a) A huculok

Az Erdős-Kárpátok északkeleti csücskében, a Tisza forrásvidékén: Bilin, Gyertyánliget, Kaszópolyána, Kőrösmező, Lonka, Rahó, Tiszabog-dány, Tiszaborkút és Terebesfejrpaták községekben, valamint a Romániához csatolt Havasmezőn, Visóoroszbán és Oroszkőn él a rutének legkisebb és legérdekesebb törzse: a *hucul*. Számuk kereken 30 000.

Galíciából és Bukovinából vándoroltak be lassan, észrevétlenül a XVI—XIX. század folyamán.

A Tisza forrásvidéke úttalan, lakatlan terület volt még a XVI. sz. elején is, amelyet buja legelői miatt csak rutén pásztorok kerestek fel nyá-jaikkal. A Kárpátok gerince volt az ország határa. De mert a magyar határőrség a lakott terület közelében, tehát valahol Bocskó mellett volt elhelyezve, Gácsország, Bukovina és Moldávia felől szabadon járhattak át nyájaikkal a rutén és az oláh pásztorok. A Felső-Tiszavidék mint kincstári birtok (*bona cameralia* vagy *bona sacrae coronae*) eleinte a rónaszéki sókamara igazgatása alatt állott. A sókamara írásaiból kitűnik, hogy az első rutén bevándorlók Rahón telepedtek le, ahol 1598-ban már 14 pásztor élt, míg ugyanakkor Terebesfejrpatakon csak egyet talált a kincstár. A 14 rahói pásztor már adót fizetett, tehát 1598 előtt legalább 12 évvel telepedett le. A ter ebesfej érpatakinak még 12 évi adómentessége volt, tehát abban az évben vált állandó lakossá.

A pásztorok és a nyájak gazdái fokozatosan, lassú beszivárgással népesítették be a mai huculföldet. A huculok mondái szerint a pásztorok eldicsekedtek Halicsban és Bukovinában, hogy kövér fű, egészséges levegő" és gyógyító erejű borkút (ásványvíz) van a két Tisza vidékén, mire több halicsi és bukovinai gazda felkerekedett, és családjával, minden jószágával itt ütötte fel tanyáját.

A pásztorkodó népségen kívül sok szökevény és közönséges gonosztevő' is új otthonra talált a Tisza bölcsőjénél. A Tisza és a Prut forrásvidékén találkozott Törökország, Lengyelország és Magyarország határa. Itt a Csorna Hora (Feketehegy) és vidéke sok alkalmas rejtekhelyet nyújtott mindenféle gyanús népségnek, ezért az itt tanyázó rutén betyároknak *csornyi hlopci* (fekete fiúk) volt a nevük.

Kétféle *oprisok*, azaz betyár, útonálló volt. Nagyobbik része közönséges gonosztevő, kisebbik része a szerencsétlen körülmények folytán lett útonállónak, és állítólag nemes cselekedetekre is hajlandó volt. Segített a szegényeken, védte az elnyomottakat. Nem gyilkolt, és csak azokat a földesurakat és kereskedőket fosztogatta, akiken bosszút akart állani. Az opriskok eredetileg szökevények voltak. A kegyetlen lengyel földesurak, a hosszú katonáskodás, vagy az igazságszolgáltatás elől menekültek Csorna Hora erdeibe, és bandákba verődve messzi vidék rémeivé váltak. Máramarosszigettől a halicsi Delatinig veszélyeztették a közbiztonságot. A köznép hősként eszményítette őket. A hucul népköltészet középpontjában az opriskok állanak. Még ma is róluk zeng a legtöbb ének, róluk szólnak a legszebb mondák és regék.

Az első haramiavezér, aki hírnévre tett szert, Piszklivij Iván volt 1703-ban, utána Pinta 1704-ben. A legismertebb opriskok, aki ma is elevenen él a máramarosi huculok emlékezetében, akiről ma is sokat és büszkén mesél a hucul anya gyermekeinek, Dovbus Oleksza volt. 1738-tól 1744-ig állott bandája élén, amikor egyik társa megölte. Bandája a népmondák tanúsága szerint 30 tagból állott, mindegyikük lovon járt. A közmondás azt vallja róluk, hogy a „gazdagokat fosztogatták, szegényeket támogatták, így nem vetkeztek". Egyházi célokra is adakoztak. A rahói hucul szentül hiszi, hogy temploma harangjaira Dovbus adta a pénzt. Rahói mesemondóm, néhai Vintonyek harangozó, a falu egyik tekintélye, esküvel erősítette hallgatóinak, hogy

igazat mond. El is hitték neki, hisz öreg és tapasztalt ember volt. Fiatal korában 12 évig katonáskodott Majlandban, Bécsben és más nagyvárosokban. „Okos volt és nagyon sokat tudott”, mondta róla a rahói nép. Ő magyarázta a falujabeli-eknek, hogy Rahovo (Rahó) is onnan kapta nevét, hogy Dovbus ott szám-lálgatta rabolt pénzét (rahuvaty=számlálni, *rechnen*).

A Dovbus-mondák és énekek elmondják, hogy amikor Dovbus hal-doklott, körülállták társai és így szóltak:

— Urunk, vezérünk, ki fog minket árvákat vezetni, ki fog rólunk gondoskodni?

Így válaszolt erre Dovbus, a betyárok ura:

— Osszátok szét magatok közt a pénzt, házasodjatok meg, telepedjete le a Sebes-Tisza vidékén, és úgy éljete, mint rendes pásztor és földműves emberek.

A rablóvilág romantikája Máramarosban a XVIII. sz. végéig tartott. A legtöbb betyár megházasodott, és utána rendes polgári életet élt. Senki sem hinné a mai huculokról, hogy közönséges útonállók is akadtak őseik között.

Mivel a románok az útonállókat a maguk nyelvén *hoc-ul*, *huc-ul-nak* hívták, ez a név rajta maradt a Tisza forrásvidékén lakó ruténeken. Eredetileg gúnynév volt, később törzsnévvé vált. Az oláhoktól a szláv irodalom is átvette; végül hozzájuk is eljutott, noha a huculok sohasem nevezik így magukat, és másoktól sem szívesen hallják e nevet. A név nem régi, mert például Hacquet, a lemergi egyetem egykori tanára, aki a XVIII. sz. második felében írt róluk, még nem ismeri.

Nyelvi és néprajzi tekintetben a hucul erősen eltér a többi szlávtól, különálló rutén törzset alkot. Ezért egy-két műkedvelő író még szláv származását is kétségbe vonta és az uzok, a pecsenyegek és a jó Isten tudja miféle népek utódainak mondja őket. Ezek az alaptalan feltevések még a magyar sajtóban is visszhangra találtak.

Az etnológiai tudomány, főleg Volkov kutatásai, kétségtelenül bebizonyították, hogy a huculok nemcsak hogy szlávok, de szláv eredetűek is. A különbségeket a többi ruszin törzstől egyrészt földrajzi helyzetük, másrészt a románsággal és részben a magyarsággal való érintkezésük, keveredésük magyarázza meg.

A hucul eredetileg pásztor-nép volt, csak az állattenyésztéshez értett. Ma kiváló erdőmunkás és tutajos. Ezt a mesterséget a németektől tanulta.

Rákóczi szabadságharcának leverése után Kárpátalján hiány volt munkáskezekben, főleg mesteremberekben. Ezért az 1723. évi 103. te. hatéves adómentességet biztosított az önként bevándorló idegeneknek, de a kincstár a német szakmunkásoknak és mesterembereknek ezenfelül még más messzemenő kedvezményeket is nyújtott. Ingyen adott háztelket, földet, épület- és tüzelőfát, plébániát épített nekik, gondoskodott papjuk eltartásáról. Az első német telepések a törvény életbeléptetése után csakhamar megjelentek Körösmezőn, és megépítették az első völgyzáró gátat, a nagy vízfogót (clausura) a Fekete-Tiszán a Lazescsina fölött. Ezután több ilyen völgyzáró gátat építtetett a kincstár a Fekete- és a Fehér-Tisza és mellékfolyói felső folyása mentén, hogy alacsony vízállás idejében is lehessen tutajozni. Hetenként kétszer-háromszor megnyitják a vízfogók zsilipjeit, és a kiömlő víz mintegy 12 órára annyira megduzzasztja a folyókat, hogy a tutajok

könnyen lesiklanak rajta. Ennek az intézkedésnek szinte forradalmi jelentősége volt. Lehetővé tette az őserdők fáinak leszállítását az Alföldre.

Az erdők tervszerű kitermelése és értékesítése Mária Terézia és II. József királyaink korában kezdődött. E két királyunk a huculok lakta községek közül Kőrösmezőre, Tiszabogdányba és Rahóra egyes német famunkásokat telepített Gmündenből, Ischlből és Ebenseeből. De mert a német munkáskéz kevés volt és drágának is bizonyult, a kincstár elhatározta, hogy a huculokat is famunkára és tutajozásra fogja. 1774-ben ösz-szeírták az addig kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó huculokat, és a kincstári munkások közé vették fel őket. Ettől az időtől fogva a kincstár jobbágysai lettek. Minden összeszámlált és jegyzékbe vett kincstári jobbágy munkásnak 35 hold földet adtak, hogy irtsa ki magának, azonkívül megengedték, hogy az addigi pásztorkunyhó helyébe rendes házat építsen, szabadon legeltesse állatait a havasokon és az erdők tisztásain, s annyi épületfát és tűzifát használjon, amennyire csak szüksége van. Évente 100 napot tartozott dolgozni a kincstár által kijelölt helyen és munkában, tehát favágásnál, útépitésnél, folyók szabályozásánál, tutajozásánál. Ezekre a munkákra a német telepesek tanították őket. Azelőtt a huculok még a fűrészt sem ismerték, mert csak fejszével dolgoztak. A huculok olyan jó tanítványoknak bizonyultak, hogy híres erdőmunkások és tutajosok váltak belőlük.

Galíciából és Bukovinából tovább is szivárogtak be huculok, ezért a kincstár időnként újabb összeírást rendelt el és az új jövevényeket is munkára fogta. Például Kőrösmezőn 1774 és 1828 között 145 új kincstári munkást vett fel a közben beszivárgott huculokból, 1836-ban megint 76-ot.

A hucul eredetileg lovasnép. Lovon járt a havasokra, a szomszéd falvakba, sőt régente még esküvőre is lovon ment a templomba. Persze ma már jobbra gyalog jár. Elszegényedett, nem telik lóra. Jó ismerőseiknek, barátaiknak rendszerint arról panaszkodnak, hogy alig van lovuk, és pisztolyt sem szabad tartaniuk. „Kossuth háborúja után” a csendbiztos parancsára a pandúrok elvették pisztolyaikat, és azóta se adták vissza azokat. Pedig csak akkor legény a hucul, ha fegyvere van. A huculfokos, az úgynevezett *toporec* nem elég. Azzal nem lehet durrantani, hogy visszhangozzanak a hegyek.

A hucul egyike a legszebb embertípusoknak. Erős testalkatú, izmos, magas, szélesvállú, karcsú. A férfiak közép magassága 169,5 cm, a nők 144,6. Ugyanakkor a lengyel és az orosz férfi átlagos magassága csak 165,5 cm, tehát a hucul 4 cm-rel magasabb a lengyelnél és az orosznál. Sűrű szemöldöke alatt tüzes szem villog. Haja és szeme sötét. A férfiak 83,3%-a, a nők 66,7%-a barna és csak 2,8%-a köztük szőke. Az öregember haja a vállára omlik, az újabb nemzedék nyírja. Érdekes, hogy nem kopaszodik. Igen sok hucul kérte, áruljam el, mivel kenik az urak a hajukat, hogy megkopaszodnak. A nőket valóban megilleti a szépnem elnevezés. Fehér az arcuk, karcsú a termetük. Folyton mosolyognak, mint akik tudatában vannak szépségüknek.

A csekély számú görögkeleti kivételével majdnem minden hucul görög katolikus vallású. Görcsösen ragaszkodik hitéhez, illetve szertartásához, de emellett rendkívül babonás is. Akármilyen messze lakik a templomtól, nagyobb ünnepkor nem mulasztaná el a szentmisét. Az esküvőt, keresztelőt és a temetést el sem tudja képzelni pap és templom nélkül. A karácsony nem a gyermekek, hanem a felnőttek ünnepe. Nem gyűjt karácsonyfát, s a gyermekeknek sem ad ajándékot. Ősi hucul szokás szerint karácsony ünnepét kell a legbőségebb lakomával megszentelni. Szabály szerint — aki teheti — tizenkétféle ételt készít karácsonyra. Persze ez a

sokfogásos vacsora nem mondható lucullusi lakomának, mert étlapja se nem változatos, se nem ízletes. Fő tápláléka a kukoricalisztból készült puliszka (*kulesa*). Keményre keveri és tejjel vagy túróval eszi. Egyéb eledelei a burgonya, tej, sajt, vaj, túró, tojás (rendszerint rántotta alakjában), bab, káposzta, töltöttkáposzta, galuska, zab- vagy kukoricalepény kenyér helyett, túróskalács. Húst csak nagy ünnepeken eszik. Mást is szívesen lát asztalánál, nagyon vendégszerető.

Szereti a mesét, a dalt és éneket, bár igen kevés a zenei érzéke. Házát fenyőfából építi, és hasított deszkával fedi be. Kívülről nyersen hagyja, de belülről rendszerint kimeszeli. A ház három részből áll: lakószobából, pitvarból és kamrából. A lakószobában hosszú kemence van, amely ágyul is szolgál, ezenkívül durván ácsolt ágy, asztal, egy-két szék, a fal mentén lócák és egy kis szekrény az edénynek. Kémény rendszerint nincs a házon. A füst a pitvarba és onnan a tető deszkái között a szabadba húzódik ki.

A hucul szereti a szabadságot. Gyermekait is minél előbb önállósítani igyekszik, hogy ne legyenek sokáig apai hatalom és felügyelet alatt. Csak az a gyereke marad mellette, aki házat öröklí.

A hucul igen tehetséges. Ügyes ács, bognár és kerékgyártó. Egy-két kovács is akad köztük. Más mesterséget nem űz. Nagy mestere a faragásnak. Pagodaszerű fatemplomai (Bilib, Havasalja) a népies építészet remekei. A nők gyönyörűen kézimunkáznak, hímeznek, varrnak. Az in-gujj, váll és előrészt díszítésében nagy fényűzést fejtenek ki, s valóban művészi hímzéssel látnak el csaknem minden ruhadarabot.

A férfiak vastag darócból készült fekete vagy piros nadrágot viselnek. Nyáron ujjatlan, télen ujjas, gazdagon hímzett bárányszőrbekecs (*kozsu*) van rajtuk vagy fekete darócból készült ködmön (szerdák). Télen-nyáron ugyanazt a ruhát viselik, csak hogy esőben, hóban vagy nagy melegben a bárányszőrbekecsét prémével kifelé fordítva hordják.

Nagyon szeretik a ragyogókat, a különféle fényes díszeket. Táskájuk és tüszőjük rézveretekkel, érmekkel, gombokkal van díszítve. A mintegy 25–35 cm széles bőrszíj, a tüsző, a hucul férfi büszkesége. Ebben van a kése vagy a tűre. Minden vágya, hogy pisztolya is legyen.

A nők ruházata gazdagon hímzett, bokáig érő ing, és elől-hátul egy-egy vastag kéziszőttesből készült, fűdig érő díszes kötény. Lábbelijük bocs-kor. Ünnepeken a tehetősebbek csizmát vagy bakancsot húznak. Gyöngyhímzésből készült igen szép szalagot viselnek a nyakukon.

A hucul nő sohasem pihen, még az utcán is dolgozik. Nyeles guzsalyt köt a bal oldalára, a guzsalyra gyapjút teker, s fonalat fon belőle. Bal kezével a gyapjút sodorja, jobb kezében az orsót tartja s pörgeti ujjaival. Érdekes látvány, amikor begyesen lépked az utcán, vagy férfi módra lovagol és szüntelenül pörgeti az orsót.

A hucul főfoglalkozása az állattenyésztés, az erdei favágás és a tutajozás. Szarvasmarhát, lovat, juhot és disznót tart. Nyáron a szarvasmarhát és a juhot a havasi legelőre hajtja, ahol 3–4 hónapig őrzik a pásztorok. Maga a gazda vagy valamelyik családtagja csak akkor megy fel a havasra, ha a neki járó sajtot, juhtúrót (brinzát) veszi át, hogy hazaszállítsa.

A havasi pásztor élete meglehetősen nehéz. Nappal a szabadban ázik-fázik, éjjel nyitott kalyibában alszik, ahová befúj a szél és becsurog az eső. Hogy a férgek ne bántsák, vajban főzi ki ingét, s ez a fekete ing van rajta, amíg el nem szakad. Noha a hucul elsősorban pásztornép, mégsem ért a tejgazdasághoz, s így nincs is belőle megfelelő jövedelme. A magyar kormány századunk elején a hegyvidéki akció során mintagazdaságot rendezett be a Tiszaborkúthoz tartozó Mencsul-havason és Tiszabogdányban. Mindkét helyen ementáli sajtot és kitűnő csemegevaját készítenek.

A lótenyésztés erősen visszafejlődött, pedig a kis hucul ló (*huculik*) igen erős, kitartó és munkabíró. Étlen-szomjan 12 órán keresztül egyforma teljesítményre képes, amit a világháborúban a katonai szakértők is megállapítottak. A turjaremetei állami ménes most azon fáradozik, hogy hucul lovakkal lássa el a verhovinai gazdákat. Jó tenyészállatokat szerzett be, és megtiltotta a tisztavérű hucul kancák kivitelét Kárpátaljáról.

Kereskedéssel nem foglalkozik a hucul. Egyetlen jövedelmező foglalkozása az erdei favágás és a tutajozás. Télen a fenyvesben dolgozik. A kivágott fenyőt lecsúsztatja a völgybe, lehántja kérgét, a sudár gömbfát összerakja, majd tavasztól őszig tutajt készít belőle, s a Tiszán leúsztatja. Veszélyes foglalkozás. Éles sziklák közt kanyarogva suhan a tutaj, s ha nem vigyáz a legény, vagy nem eléggé ügyes, sziklába ütközik, s könnyen életével lakol. Azonban a hucul ügyes és bátor. Nem fél a haláltól, mert mint a közmondása mondja, az élettől kell félnie az embernek, s nem a haláltól. Szembeszáll a farkassal, birokra kél a medvével, miért félne a Tiszától, a kenyeret adó magyar folyótól? A Tisza bölcsője mellett van a huculok bölcsője is. A hucul nem megy aratni az Alföldre, mint a többi rutén, mert nem ért hozzá, őt a Tisza viszi le az Alföldre.

Az Erdős-Kárpátok legszebb vidéke a huculok földje. A több mint 2000 méter magas Hoverla, a Pop Iván és a Pietrosz állanak őrt fölötte.

A hucul szenvedélyesen szereti szülőföldjét. Ha olykor otthagyja kedves, szép hegyeit, emésztő honvágy fogja el. Alig várja, hogy visszatérhessen. Mihelyt átadta tutaját, siet vissza falujába és a primitív, naiv ember büszkeségével mondja, hogy az Alföld legszebb palotájáért sem adná cserébe faviskóját.

A csodák hazájának nevezi a hucul szülőföldjét. Az öreg emberek mesélik, hogy Isten és az ördög együtt teremtette a tengerből hozott fővényből. Az Úristen egyenletesen kezdte szórni a hegyek és a síkföldek magját, mire az ördög darázssá változott és megcsípte az Úr kezét. Az Úristen ijedtében kibocsátotta markából a sok hegymagot, és az egész Máramarosban esett le. Ezért csupa hegy és havas a huculok földje.

b) A bojkok

A huculoktól nyugatra a Szopurka folyótól a Laborc folyóig elterülő hegyvidéken (Verhovinán) élnek a *bojkók*. Ha a büszke hucult a hegylakó rutének arisztokratájának tekintjük, a szerény bojko igazi demokrata. Amikor az Erdős-Kárpátok ruténjairól írnak a szépírók, a huculokat választják elbeszéléseik hőseiül. Például az ukrán Fegykovics, I. Franko, M. Kocubinszkij, H. Hotkevics, M. Sztarickij, a lengyel J. Korze-niowski, I. Turczynski, s német K. C. Franzos, Blumenthal stb. A szegény bojkot nemigen veszik tollúkra.

A bojgó szűlőföldje se olyan pompás és fenséges, mint a huculé. Az örök természet az Északkeleti-Kárpátokban a Tisza forrásvidékére, a huculok földjére vitte legtisztább zöld és kék színeit, és ide tette legmagasabb hegyeit. A bojgók földje, a Vihorlát és a Beszkidek vidéke, sokkal szerényebb. Nem annyira fenségesek és zordak, mint inkább kedvesek az egymás mellé sorakozó, kupola alakú, aránylag alacsony hegyek. A legmagasabb csúcs a festői Borzsova-csoportban a Sztoj, csak 1860 méter magas. Érdekes, hogy a vízválasztó Kárpát-gerinc itt alacsonyabb, mint az előtte húzódó hegylánc, ezért igen szépek a völgyek, pl. a Tarac, Talabor, Borzsova (Borsava, Borsa) völgye.

Mint a hucul, a *bojgó* is gúnynév. Eredetét nem tudjuk. Egyesek a rutén *bojkij* „ügyes, élénk” szóval, mások a *bője* „igenis van, úgy van” szóval hozzák kapcsolatba, mert a bojgó a közbeszédben igen gyakran használja. Természetes, hogy nemcsak a huculok, hanem a bojgók neve kapcsán is találkozunk fantasztikus magyarázatokkal, bár kétségtelen, hogy semmi szín alatt sem származtathatjuk a kelta *bojoktól*. Ők maguk verhovinaiaknak, hegylakóknak nevezik magukat, de szomszédaik, főleg a huculok és a síklakó rutének bojgóknak hívják őket. Egyébiránt a huculok minden más hegylakó rutént lekicsinylően, sőt gúnyosan bojgónak neveznek. A legnagyobb sértés egy huculra, ha azt mondják neki, hogy *pecsenij bojko*, „te sült bojgó”, ami azt jelenti: te sült paraszt. A huculok általában gúnyolják a bojgókat, és bosszantásukra ezt a dalt éneklük:

Hucul, kedves hucul
Hová titted a bojgónkat?
Meksütötted avagy
Elevenen meg is etted?
Meg sem ettem,
Se meg nem sütöttem,
Gombaszedni ment el,
Farkas falhatta fel.

A síkföldi rutén csak kedvesen évődve, tréfálkozva mondja azt, hogy bojgó. Például a következő versben:

Bojgó vagyok, te is az vagy, Mind
a ketten bojgók vagyunk.
Nyújtsunk kezet, És táncoljunk
egyed.

A bojgó gyorsan táncol, aprózza lépteit, és ezért évődve gúnyolják a síklakó rutének, mint azt a dal is elárulja:

Felmegyek a hegyekbe,
Hol a bojgók laknak,
Ott a nótát apróztatják
S mégis jól vigadnak.

A bojkó nem olyan szép, mint a hucul és átlagban mintegy öt centiméterrel alacsonyabb nála. Melle széles, izmai erősek. Homlokcsontja széles, ajka vékony. Arcjátéka sem olyan élénk, mint a huculé. Egyhangú és vontatott a beszéde. Haja szőke, de a sok kenéstől idővel megbámul. A lányok csinosak, kerekarcúak, vidámak. Fő szórakozásuk a fonó, ahol sokszor nem a legépületesebb módon töltik estéiket.

A bojkó általában barátságos, beszédes. Rendes találkozóhelye a templomudvar vagy a kocsmá. Itt beszélnek meg az ügyes-bajos dolgaikat és a világ eseményeit. Jólelkű, megbízható, engedelmes és szolgálatkész. De hirtelenharagú és akkor mindjárt verekszik. Sokkal passzívabb természetű, mint a hucul. Vállalkozó szellem nincs benne. Szívesen dolgozik, ha rá van utalva, de nem töri magát a munka után. Kissé fatalista, könnyen beletörődik sorsába, pedig tehetséges, és ért a házalókereskedéshez is. A drótostóhoz hasonlóan egyik-másik bojkó messze földet bejár. Magyar gyümölcsöt visz a lengyel piacokra. Néha borral is kereskedik.

Nagy szegénysége miatt a népiskolán kívül nem küldi más iskolába gyermekeit, és így nem tudja fejleszteni tehetségét, főleg kereskedelmi hajlamait.

Az összes rutének között a legerősebb a családi érzése. Szereti szüleit, gyermekeit és tiszteli az öregeket. Baj vagy veszély esetén a legnagyobb áldozatra képes a családjáért. A bojkó az egyetlen rutén néptörzs, amelynél a régi házközösség nyomaival találkozunk. Míg a hucul individualista, a bojkóban erős a közösség érzése. Nemcsak az urbáriumok említik a nagy családot, hanem Bidermann is azt állítja, hogy az ő korában, a XIX. század közepén látott 3—4 családot egy fedél alatt élni és ugyanezt mondja a cseh J. L. Pic is.²⁶ A bojkó házközösség (*dvoriscse*) hasonló volt a délszláv házközösséghez (a *zadrugához*). A nős fiúk otthon maradtak szüleik házában és együtt gazdálkodtak. A család feje az apa vagy a nagypapa. Az apa halála után a testvérek nem váltak el, hanem a legidősebb fiú vezetése alatt együtt maradtak. Ő a gazda, felesége a gazdasszony. Közös minden ingó és ingatlan vagyon, csak az asszonyok hozománya magántulajdon. A közös vagyonnal a gazda rendelkezett. Ő adta ki mindenkinek a munkát, ő végezte közös számlára az eladásokat és a bevásárlásokat. A gazdának feltétlenül engedelmeskedtek, mindenben szigorúan ragaszkodtak szokásaikhoz.

A házközösség emléke ma is él a népben, és gyakran előfordul, hogy a nős fiú — ha nincs saját háza — a szüleinél marad hosszabb ideig, és együtt gazdálkodik velük, amíg nem szerez magának annyit, hogy különváljon. A hucul fiú nem akar addig megházasodni, amíg nem biztosított magának otthont. A bojkó fiú azt mondja, hogy a házasság után is ráér otthonról gondoskodni, addig meglesz a szüleivel. A bojkó ma is azt vallja, hogy jó volt az a régi szokás, hogy rendszerint csak az unokák közt került a sor az ingatlan felosztására és a házközösség megszüntetésére, de hát abba kellett hagyni a régi jó szokást, mert az asszonyok nem fértek meg egymással.

A bojkó ősidőktől fogva úgy tartja, hogy a parlagon heverő föld, az erdő, a szabadon folyó víz, patak, természetes tó köztulajdon. Bárki szabadon használhatja, ha szüksége van rá. Csak az emberi ész és kéz alkotása, az emberi munka eredménye magántulajdon. Saját használatára bárki szabadon szedhet az erdőn, mezőn szamócát, málnát, szedret, áfonyát, mogyorót, gombát, vadalmát, vadkörtét.

Egyes bojkó falvakban ma is patriarchális az élet. Ha a bojkónak valami kisebb dologra van szüksége, pl. karóra, és szomszédja udvarában látott egyet,

megkérdezés nélkül elviszi, vagy pedig bemegy szomszédja kertjébe, erdejébe és vág magának. Ezért a szomszédja nem jelenti föl, mert hasonló esetben ő is így cselekszik. Azt is természetesnek találja, hogy a kölcsönkért kisebb tárgyat (fűrész, talyigát, teknőt, baltát, kalapácsot) nem siet visszaadni. „Majd érte jön a gazdája, ha kell neki.” Sőt a kölcsönvett tárgyat másnak is továbbkölcsozi, és a tulajdonos bejárhatja a fél falut, amíg megtalálja.

A hegylakó rutének többsége bojkó. A Kárpát-gerinc közelében élnek. Nem hívásra jöttek, nem rendszeresen telepítették le őket, hanem csendesen, észrevétlenül szivárogtak be a XVI–XVIII. században Ha-lics bojkó lakta hegyvidékéről, Turka, Stryj, Drohobycz, Dolina, Kalusz és Sambor járásából. A hegyek közt a patakok völgyeiben és a partok lejtőin helyezkedtek el.

Mint a Tisza forrásvidékére, a Verhovinára is sokáig szabadon átjárhattak a Kárpátok túlsó oldaláról nyájaikkal. Senki sem őrizte a Kárpát-gerincen vonuló határt, sőt ki sem volt pontosan jelölve. Hanem a kincstár is, a magán uradalmak is, hamarosan megtudták, hogy idegen pásztorok járnak havasaikon és megadóztatták őket.

A munkács-szentmiklósi uradalom a XVI. század végén minden juh-és kecskenyájért (500–600 darab) egy forintot és egy sajtot szedett nyaranta. Ha pedig a halicsi emberek a magyar Verhovinán kaszáltak, szénát gyűjtöttek és ott teleltették nyájaikat, akkor „vátrapénzt” szedtek tőlük, vagyis minden akol (kosár) után egy forintot. A munkácsi uradalom 1649. évi urbáriumára szerint idegenektől akár úr, akár jobbágy volt, három pénzt szedtek minden szarvasmarhacsorda után és egy sajtot minden juhnyáj után. Később az adókat emelték.

A Verhovinán legeltető juhászok, pásztorok és gazdák egy része a neki tetsző helyen végleg letelepedett. így keletkeztek idővel a bojkó hegyifalvak, amelyek új jövevények bevándorlása folytán egyre szaporodtak. Az 1549. évi urbárium már Nagyberezna fölött is említ bojkótelepeket (Kosztrina, Sztavna, Voloszanka).

A XVIII. századbeli huklivai (zúgói) latin krónika, amelyet az ottani parochus vezetett, azt írja, hogy „minden valószínűség szerint ennek az egész Verhovinának a benépesülése a múlt század elején vagy nem sokkal előbb kezdődött”. Igen sok halicsi bojkó vándorolt be Rákóczi szabadságharcának a leverése után, 1711–1720 között.

A *Verhovina* csak állattenyésztésre alkalmas terület, azért a bojkó nem is igen foglalkozik mással. Csak állattenyésztésből, pásztorkodásból megélni nem tud. A múltban sem tudott. A munkács-szentmiklósi és az ungvári uradalom bojkói már a XVI. századtól kezdve a magyar alföldre jártak aratni. A XVII. században az alföldi földesurak egész aratóbandákat alkalmaztak a negyedik, ötödik, hatodik vagy hetedik kéve ellenében, s azonfelül a kicsévelt magot is hazaszállították az aratóknak. A Verhovina földesurai szívesen vették jobbágyaik évadmunkáit, mert így ők is biztosan megkapták járandóságaikat. Az aratómunkán kívül földesuraik tudtával szőlőmunkásoknak is elszerződtek.

A bojkó legények és lányok szívesen mennek az Alföldre aratni. Megtanulnak valamit magyarul és otthon a faluban kérkednek magyar tudásukkal. Télen a fonóban szívesen énekelnek magyar dalokat, eredeti magyar szöveggel, vagy szó szerinti fordításban. Magyarszeretetüket jellemzi, hogy ha kedveskedni akarnak valakinek, azt mondják neki, hogy „olyan, mint egy magyar”.

Legszebb mondáik a pásztorkodáshoz és a havasi pásztorkürthöz fűződnek:

... A régi időkben, amikor még minden bojkónak juhnyáj a legelt a havasokon, a leggazdagabb gazdának csodaszép leánya volt, aki olyan mesterien tudott bánni a havasi kürttel — trombitával —, hogy nemcsak érzéseit, hanem gondolatait is kifejezte. Megesett, hogy halicsi rablók megtámadták a pásztorokat, és elhajtották nyájaikat. A legmódosabb gazda pásztorait is megtámadták egyszer. El akarták vinni lányát és nyáját. A lány kérte a rablókat, engedjék meg, hogy búcsút vegyen kedves hegyeitől és hogy belefújhasson a pásztorkürtbe. A rablók megengedték. A lány játéka annyira elbűvölte őket, hogy nem vették észre, a lány apját figyelmezteti a veszélyre. Az apa megértette lánya hívó szavát, és a falu embereivel a havasra sietett. Elfogta a rablókat, és lányát is, nyáját is megmentette.

A bojkó ipart nem űz, de mert nem lehet meg kovács nélkül, azt tartja, hogy minden falunak szüksége van cigányra. Felsőhidegpatakon 1930-ban két kovács volt, egy cigány és egy zsidó. A nép mind a kettőt cigánynak nevezte. Ha valaki a bojkók közül kitanulja a kovácsmesterséget, ami elég ritka eset, azt mondják róla, hogy kitanult cigánynak. A többi iparos német vagy zsidó.

Egy régi közmondás szerint három dolgot nem szeret a rutén: a lovat, a cserjést és az utat.

Ez a közmondás csak részben igaz. A hucul él-hal a lóért, a síkföldi rutén is szereti. A bojkó nem becsüli sokra, mert nem tudja kellőképpen kihasználni. A bojkó az ökröt szereti, abból van a legtöbb haszna. Az ökör megelégszik fűvel és szénával, a lónak hébe-hóba zabot vagy kukoricát is kell adni, ha dolgozik. — Ha a lónak is zabot vagy kukoricát adunk, mi marad nekünk? — mondja a bojkó méltatlankodva, amikor valaki me-jegyzi, hogy sovány vagy gyenge a lova.

Nem szereti az erdőt, a cserjét, mert nagy munkát adott apáinak azok kiirtása, hogy házhelyet, egy kis szántót és kertet szerezzenek maguknak.

A Verhovinán csaknem minden talpalatnyi földet az erdőtől kellett meghódítani. A Halicsból bevándorolt bojkó a patak mellett, ahol a völgy kiszélesedik, vagy a hegyoldalon kiirtott egy darab földet és annak közelében kunyhót, házat épített. Itt élt elszigetelten, szomszéd nélkül. Később egyre több és több házikót ragasztottak a patak partjára vagy a hegy oldalára, és megvolt az új telep, az új falu. Utakról, utcákról szó sem lehetett. A forgalom a patak mentén bonyolódott le. Onnan ösvények vezettek az egyes kunyhókhoz. Később a patak mentén utat építettek és a hegyoldalakon elszórt kis rutén házakat közigazgatásilag falvakba osztották, sőt a kincstári falvakban — ahol lehetett — a lakosság egy részét is levitték az út mellé, utcák azonban nem épültek és most sem épülhetnek.

A patak közelében vagy a hegyoldalon meglapuló kis faház három részből áll: lakószobából, pitvarból és kamrából. Berendezése olyan, mint a hucul házé. A kemence tetején a család legidősebb és legfiatalabb tagja alszik. Kéményt nem építenek, mert azt tartják, hogy annál erősebb és tartósabb a tetőszerkezet, minél jobban átjárja a füst.

Táplálkozása a huculénál is gyengébb. Fő tápláléka a zablepény, burgonya, káposzta, bab és kukoricalisztból készült puliszka. Ünnepi eledele a rántotta, sült szalonna, tejbenlaska, töltöttkáposzta, tepertősgaluska, hering. Ritka ínycsalatnak tartja és csak nagy lakomák alkalmával kerül asztalára a töltött tyúk. Kiszedi a tyúk

belső részeit, kukoricalisztból és édestejből készült péppel megtölti, bevarrja, megfőzi és utána megsüti. A töltött tyúk a bojkó álmainak netovábbja.

A hucul rendkívül szereti szülőföldjét. Csak a huculok lakta területen belül változtat lakóhelyet, házasság vagy más ok folytán. A bojkó könnyen elköltözik, ha azt gondolja, hogy jobb sora lesz új lakóhelyén. Sok bojkó vándorolt már Torontálba és a Bácskába. Pénzzé tette kis vagyonkáját, mert több és jobb földet kapott érte másutt. Pedig az ő hazája is szép. A Borzsova legmagasabb csúcsáról csodás kilátás nyílik a bojkók lakta Verhovinára, sőt észak felé Lengyelországba és dél felé az Alföldre is ellátni. Az egész Verhovinát átszövi az Ungvárról kiinduló jubileumi út, amely a Rónahavason, Volócon, a Borzsova havasokon, Bruszturán át vezet a huculföldre. Érdekes látnivalók a havasok, hegycsúcsok, hágók, erdők, a gyönyörű fatemplomok. A bojkók földjén számos ásványvíz és primitív fürdőhely is van (Rónafüred, Polenafüred, Kékesfüred, Zanyka, Királymező), de mert nehéz a megélhetés, mindezt könny-nyen otthagyja, ha másutt jobb anyagi viszonyok közé kerül.

Szomorú évszaknak tartja a bojkó a nyárutót, amikor kis termését meg kell védenie a vadaktól. Silány földjében zabot, árpát és burgonyát, a völgyekben kukoricát termel.

Amikor érni kezd a termése, rákap a vaddisznó, ez ellen kell megvédelmeznie. Fegyvere nincs, nem lőheti le. Úgy segít magán, hogy a burgonyatábla közepébe kalyibát épít, esténként hatalmas tüzet gyújt előtte, és ha hallja a vaddisznó közeledését, éktelen lármát csap, hogy elűzze.

Szomorú látvány őszyidőben a hegyoldalakon lobogó tűz, és fülünket is bántja, ha a szél elhozza a lárma foszlányait. Az öreg bojkó ilyenkor a kalyibában a tűz mellett a régi jó időkről mesél, amikor szabad volt vadászni és nemcsak kára, hanem haszna is volt a vaddisznóból. „Bőréből bocskort csináltunk, a húsát megettük. Minden szabadnapra jutott hús elég.”

c) A lemkók

A bojkóktól keletre, a Latorcától Poprádig húzódó hegyvidéken, az Alacsony-Beszkidék lejtőjén élnek a *lemkók*. Így hívják őket a többi rutének, mert a magyar „csak” szócskának megfelelő „lis” vagy „ano” helyett *lem-et*, *len-et* mondanak. Eredetileg ez is gúnynév, akár a hucul vagy a bojkó. Ők ruszinoknak vagy rusznákoknak (rusznyákoknak) nevezik magukat.

Ha megkérdik tőlük, hogy lemkók-e, így válaszolnak:

— Mi ruszinok, rusznákok (rusznyákok) vagyunk. A lemkók ott élnek valahol a bojkók között.

A lemkók földje alacsony hegyvidék. Hosszan húzódnak a széles hegyhátak nyugat, kelet és délkelet felé. Lejtőik olyan mérsékelten emelkednek, hogy kocsival is könnyű feljutni a hegyekre, ami igen megkönnyíti az érintkezést közöttük.

A Kárpátok gerince is alacsony ezen a vidéken. A *Duklai-hágó* például 502 méter a tenger szintje fölött, a *Zborói-hágó* 592 méter.

E földrajzi adottságnak igen fontos a szerepe a lemkók életében. Míg a magyarországi huculok és bojkok a terep nehézségei miatt bevándorlásuk óta alig érintkeztek a Kárpátok északi oldalán lakó huculokkal és bojkokkal, a Kárpátok két oldalán élő lemkók nem szakadtak el egymástól.

A Lisko, Sanok, Krosno, Gorlice, Gribów, Jaslo és Nowy-Sac járásokban élő halicsi lemkók gyakran átjártak magyarországi testvéreikhez, akik viszonzták a látogatásokat.

Nemcsak a magyarországi, hanem a halicsi lemkók is régebben aratni jártak a magyar Alföldre. Sőt a múlt század elején a nagyobb magyar uradalmakban sok halicsi lemkó kondás volt. Ezért például a halicsi Msanec faluban ma is sok a Kondás nevű ember. Arra a kérdésre, honnan kapta nevét, így válaszol:

— Valamelyik öregapám disznópásztor volt Magyarországon, ott pedig a disznópásztort kondásnak hívják.

Halicsból Magyarországra jöttek vásárolni, sőt régebben, amíg könnyen ment és nem volt hatósági engedélyhez kötve, itt is házasodtak meg.

Számos halicsi lemkó dalban magyarországi helységnév fordul elő. Például Oljehovecben ezt éneklik:

Kezeit tördelte, zokogott Ancusa, Mert nem hozott almát Tokajból Andrusa. Csitt, Ancusa, ne sírj, ne hullasd könnyedet, Lőcse városából hozok almát neked.

A halicsi lemkók dalaiban és meséiben a magyar városok közül Debrecen fordul elő legtöbbször, mert Hajdú megyébe jártak aratni.

A magyarországi lemkók is átjártak a halicsi lemkókhoz szórakozni vagy vásárolni. A Sáros megyei Venéce faluban van egy öreg fatemplom. 1654-ben építették a halicsi Nowa Wies nevű lemkó faluban, 1724-ben megvette Venéce. Szétszedte, hazavitte, újra összerakta és ma is abban imádkozik.

A hegylakó rutének közül a lemkók jöttek be hozzánk legelőbb. A rutének lakta terület — a régi északkeleti gyeplő — eladományozása és benépesítése a XIII. században Szepesben kezdődött és innen haladt kelet felé. Utolsónak Máramaros népesült be.

A rutének Szepesben sem az első telepesek. Hatvanhat szepesi falut ismerünk a XII—XIII. századból, de egy rutén sincs köztük. Ha lettek volna ruténok a tatárjárás előtt, legalább egy oklevél említene őket. A rutének későbbi jövevények, mint a lengyelek, tótok, németek és magyarok. Terméketlen, sivár földeken laknak, márpedig az első telepesek a termékeny síkföldet, folyóvölgyeket, védett helyeket szokták megszállni.

Szepes, Sáros, Abaújtorna és Zemplén néprajzi tekintetben rendkívül tarka. E vegyes ajkú, vegyes vallású és vegyes nemzetiségű területen magyarok, szlovákok, németek, lengyelek és lemkók laknak. Sok a vegyes lakosságú község, de tiszta lemkó, vagy lemkótöbbségű falu is szép számmal akad. Legkevesebb van Szepesben, ahol a lemkó az egész lakosság 7 százaléka. Itt összesen 20 lemkó község van.

Nyelvi és nemzeti hovatartozás szempontjából vitás terület mindenütt van, ahol rokon népek érintkeznek. Oroszországban nem tudják pontosan megvonni az orosz—ukrán, a Balkánon a szerb—bolgár nyelvhatárt. Ezt a faji és nyelvi vitát a tudomány fegyverével eldönteni nem lehet, mert az egymásba folyó nyelvjárásokat mindegyik fél magának követeli, és egyik sem nyugszik bele szívesen a tudományos ítéletbe.

A rutének minden görög katolikus keleti szlovákot rutén eredetűnek tartanak, ők szerintük elszlovákosodott rutének. A megállapítás téves. A vallást nem fogadhatjuk el nemzeti vagy faji ismertető jegynek. Kárpátalján is nemcsak rutén, hanem román és magyar görög katolikusok vagy görögkeletiek is vannak, miért ne volnának keleti szertartású szlovákok is. Tudjuk, hogy Szepesben és Sárosban is az ellenreformáció korában több protestáns falu a görög katolikus hitre tért át. Ezek szlovák falvak voltak.

A *cuius regio eius religio* elve néhány esetben a lemkó ruténeknél is érvényesült. Olsavszky Emanuel munkácsi püspök rendeletére 1750—1767 között megvizsgálták a zempléni, sárosi, szepesi és abaúji görög katolikus parókiákat. A vizsgálatokról (*visitatio canonica*) felvett jegyzőkönyvek a parókiák és leányegyházai nevét, a templomok alapítási évét, állapotát, felszereléséről szóló leltárát tartalmazzák. Megírják, hogy ki és mikor szentelte fel a parochust, mi a hívők kötelessége papjuk és egyházközségük iránt. Egyik-másik jegyzőkönyv egyéb érdekes adatot is tartalmaz.

A Homonna közelében fekvő Cserninán felvett vizsgálati jegyzőkönyv azt mondja, hogy „emberemlékezet szerint a kőtemplomot egykor a római katolikusok építették, ezután a luteránusok birtokába került, később pedig — mintegy ötven évvel ezelőtt — a teljesen elpusztított templomot a rutén hívők kijavították, és azóta békében használják”. Lenartórol azt jegyzi meg, hogy „templomát latin szertartásúak alapították, de már sok év óta a görög szertartású parochus misézik benne”. Málcó látogatási jegyzőkönyve szerint „a kőtemplomot római szertartásúak építették, azután a luteránusok birtokába került, és körülbelül harminc évvel ennekelőtte a ruténeknek adta a földesúr”. Petyanki (Peklen) parókiáján felvett jegyzőkönyvben olvassuk, hogy „a fatemplomot regente a luteránusoktól kapták”. Andrasovecban (Andrásvágás): „a templomot a luteránusoktól vettük el”. Az Abaúj megyében Bistelben felvett jegyzőkönyv azt mondja, hogy „a fatemplomot... nyolc évvel ezelőtt a földesurak a kálvinistáktól vették el”.

Kétségtelen, hogy sok rutén és lengyel olvadt be idők folyamán a keleti szlovákságba. Ez a beolvadás azonban önkéntes volt. A rutének és a lengyelek saját akaratából történt.

Érdekesen állapította meg Czambel a szlovák terjeszkedés okait.²⁷

Az első az, hogy a rutén köznép a szlovákot úri nyelvnek (*panski jazik*) tartotta a rutén és a lengyel nyelvhez viszonyítva. A második, hogy a világháború előtti időkben szlovák nyelven számos népirat, füzet és egyéb nyomtatvány jelent meg, míg a rutén nyomtatott betű ritka volt, mint a fehér holló. Nemcsak szlovák papok, hanem a szlovák földesurak családtagjai is és a szlovák származású világi urak is szívesen beszéltek szlovákul (*po nasim*), a lengyelekkel és a ruténekkal is csak szlovákul érintkeztek. Ha a világháború előtt egy ottani magyar család valamilyen szláv nyelvre akarta taníttatni gyermekét, mindig szlovák lányt vett dadának vagy nevelőnőnek, rutént vagy lengyelt soha. Ezt a nép észrevette, és a szlovák nyelvet a lengyellel, a ruténnel szemben úri nyelvnek tartotta; a rutén legény és lány is úri módon, szlovákul igyekezett egymással társalogni. Ezt annál is szívesebben tette,

mert saját rutén papja családjában (egy-két kivételtől eltekintve) csak magyar szót hallott.

Érthető, hogy a szlovákok között és a szlovákok szomszédságában élő rutének nem ragaszkodtak ahhoz a nyelvhez, amelyet papjuk sem becsült meg és legtöbbször hibásan is beszélt. A keleti szlovák területen lakó rutének elszlovákosodása természetes folyamat volt, kivált ha azt is figyelembe vesszük, hogy a szlovák műveltség magasabb volt a ruténénél.

A szlovákon kívül a lengyel is erősen hatott a lemkók nyelvére. A huculok és a bojkók nyelvjárásában csak elvétve akad egy-két lengyel szó, amit bevándorlásuk idejében hoztak magukkal, és mai napig is megőriztek. A lemkók nyelve tele van lengyel szavakkal. Olyan nagy volt a lengyel nyelv hatása, hogy még a hangsúlyozást is átvették. Az összes orosz, ukrán és rutén nyelvjárásokban változó a hangsúly. Egyedüli kivétel a lemkó, ahol az utolsó előtti szótag hangsúlyos, éppúgy, mint a lengyelben.

Mint a többi rutén, a lemkó is főleg földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Földje sovány, köves, agyagos. Annyit nem tud termelni, hogy megéljen belőle. Veteményei ugyanazok, mint az ottani szlovákoké. Zabot, kukoricát, burgonyát, babot, lencsét, kölest és borsót, ipari növények közül lent és kendert termeszt.

Ma nagyon szegény. Csaknem minden kereseti forrása elapadt. Pedig még ötven-nyolcvan évvel ezelőtt jómódban élt. Nemcsak állatot nevelt, hanem kereskedett is vele. Szepes, Sáros és Zemplén lemkó-ruténjei minden tavasszal juhokat és bárányokat vásároltak Máramarosban, Erdélyben, Bukovinában és Moldáviában. A juhnyájukat hazahajtották és nyáron át legeltették. Kettős hasznot húztak belőlük. Sovány földjeiket megtrágyázták. A juhok gyapját lenyírták, tejéből sajtot készítettek, amit azután hazai vagy külföldi piacokon eladtak. Ősszel a juhokat és bárányokat a Sáros megyei Hanusovecbe (Hanusfalu) vagy Olmützbe hajtották és eladták. A hanusoveci juhvásáron sok csehországi, sziléziai és Posen tartománybéli kereskedő jelent meg, és jó áron megvette a kövér fűvön hizlalt állatokat. Olyan lemkók is akadtak, akik minden évben külföldi piacokra hajtották nyájukat.

Lóval és szarvasmarhával is kereskedtek. A lovakat és ökröket Lengyelországban, Bukovinában és Moldáviában vásárolták. Az eladást novemberig lebonyolították, és kezdetét vette a disznókereskedés, amely december közepétől Pál napjáig (január 15.) tartott. Áprilisig aztán otthon maradtak, hogy a hó eltűnte után újból kezdjék a vázolt életmódot. A múlt század közepe táján a náluk jóval mozgékonyabb és élelmesebb zsidók kiszorították őket az állatkereskedésből.

Amikor a lemkó a régi jó időkről beszél, az állatkereskedésre gondol.

— Nagy ünnep volt, amikor megérkeztek a juhnyájak, az ökörcsordák, a ménesek. Szétosztották a különféle legelőkön. A falu apraja-nagyja a szabadban élt és pásztorkodott. Víg nóta járta, furulyaszó hangzott a lobogó pásztortüzek mellett. „Ma mindennek vége — mondotta az osztornyai öreg pásztor szomorúan. — Mehetünk Amerikába, ha élni akarunk, de már oda se engednek be bennünket.”

A lemkó vállalkozó természetű és messze földre elmegy a kenyérért. A szepesi lemkók között vándorkereskedők, házalók és drótosítók is akadtak szép számmal. Bejárták egész Ausztriát, Magyarországot és olajat, lenvásznat, vaját, sajtot, üveget és egyéb apróságokat árultak. Külföldre is elmerészkedtek. Dél-Oroszországban

szívesen látott vendégek voltak az istenháta mögötti kis ukrán falvakban. Csakhogy az orosz kormány kitiltotta őket, mert állítólag híreket vittek forradalmakról, parasztlázadásokról.

A lemkó drótostótok és üveges tótok a Szepes megyei rutén falvakból kerültek ki. Kora tavasszal útnak indultak, és csak késő ősszel tértek haza. Rendszerint egy mester és a tanítványa jártak együtt. Egyik-másik községben rövidebb-hosszabb időre megszálltak. Kiegészítették árukészletüket, drótból különféle apró tárgyakat csináltak, és házról házra járva, árusígtatták. Vándorkereskedők és iparosok voltak egy személyben. A drótostótok foltoztak és drótoztak, az üveges tótok a kitört ablaktáblákat cserélték ki újakra.

Drótozáson, üvegezésen kívül egyéb iparral alig foglalkozik a lemkó. A vászonszövésben ügyes, azonban ez sokáig csak háziipar volt a Sze-pességben és Sárosban. Egyéb ipart a múltban nem is igen űzhetett, mert Felvidéken németek voltak az iparosok és a céhekbe nem vették fel őket. Különben is az iparos rendszerint városi lakos, a lemkóknak pedig éppúgy, mint a többi ruténeknek, nem volt városuk.

A lemkó még a bojkónál is gyengébb testalkatú és alacsonyabb. Arca sovány, beesett, és nem mondható szépnek. Nézése hideg, merev, réve-dező, járása lomha, bizonytalan. Szorgalmas és istenfélő, de nem olyan szolgálatkész, mint a bojkó. Több benne az önzés, ami régibb foglalkozásának, az állatkereskedésnek és a drótos mesterségnek folyománya, hisz haszonra kellett dolgoznia. Felfogásában, gondolkozásmódjában, szokásában és életmódjában közelebb áll a nyugathoz, mint a bojkó és a hucul, ami érthető is, hisz nyugati népek (magyarok, németek, tótok, lengyelek) veszik körül, és csak kelet felé, keskeny folyosón át érintkezik rutén testvéreivel. Öltözetében is közelebb áll a tóthoz és a lengyelhez, mint a többi hegyvidéki ruténhez. Nem visel tűszőt, a többi rutén büszkeségét. Viszont van nyakkendője, ami ismeretlen a bojkónál. Ruházata rövid, ráncos gatyá és ing. Rajta fekete pitykés mellény, fölötte hosszú csuha, fekete-fehér rojtos átvetővel, vagy otthon a térdigérő barna gúnya (*szerdák*). *Kozsuhot* (bőrkabát) nem visel. A nők öltözete eléggé csinos és ízléses. Asszonyok fehér vagy kék kendővel kötik be fejüket, a lányok hajadonfővel járnak. Szoknyájuk többnyire egyszínű. A szegény lemkó kora tavasztól késő ősziig mezítláb jár. Egyébként lábbelije bocskor vagy vásári cipő, ritkán csizma.

Minden munkáját, játékát, szertartását énekkel kíséri, mint a többi rutén is. Sok magyar dalt ismer szó szerinti fordításban és sok magyar társasjátékot. Ezeket aratáskor tanulták az Alföldön. Régi daluk alig van, eredeti dalaiknak nagy részében visszatérő motívum Amerika. Kevés a regéje, mondája. Talán legrégebb emléke, amely apáról fiúra szállt és amelyről ma is mesél, a krasznibródi leányvásár.

A XVIII. század elejéig évente kétszer-háromszor leányvásárt tartottak Krasznibródon (Laborcő, Zemplén megye). Ez volt a rutének egyetlen leányvására. Voltaképpen csak a lemkók jelentek meg, a többi rutén — ha tudott is róla — közlekedési nehézségek miatt nem tudott elmenni. Néphagyományaiban sincs nyoma, pedig a bojkóknak és a dolisnyánoknak régebb időkből származó mondáik is vannak.

Száz és száz rutén család gyűlt össze a bazilita rend monostora mellett. A lányok virágokkal díszített leeresztett hajjal, az özvegyek koszorúval a fejükön sétálgattak, és kellették magukat. A vőlegényjelöltek is szüleikkel és rokonaikkal jelentek meg. A legtöbb fiú és lány most látta egymást először. Amikor a legény kinézett magának

egy lányt, hozzálépett, kezét nyújtotta és így szólt: — Ha férj kell neked, itt vagyok, gyere a paphoz. — Ha a lánynak is tetszett a legény, kezét fogott vele. Ezután a legény megegyezett a leány vételárában, mind a két család és rokonsága bement a monostorba, ahol a jámbor szerzetes azonnal összeadta az ifjú párt. Azt sem kérdezte, hogy hívják őket, s merre van hazájuk. (Így szól a monda, mely hallgat arról, hogy házasságlevelet kiállított-e az eskető pap.) Az esküvő után ettek, ittak, táncoltak, és azután hazamentek. Ki jobbra, ki balra. Megesett, hogy a szülők nem is látták többé lányukat, sőt azt sem tudták, melyik faluba és kihez ment feleségül.

Nem minden házasságkötés ment ilyen simán. Gyakori volt a veszekedés és verekedés. Ha a lánynak nem tetszett a legény és a szülei is pártját fogták, a legény pedig nem tárgított, verekedés volt a vége. Sokszor a lánynak nem tetszett a legény, de mert nagy árat kínált érte, a szülei hozzákényszerítették. A leányszöktetés is gyakori volt. Ha a legény látta, hogy sem a lánynak, sem a szüleinek nem kell, rokonai és barátai segítségével alkalmas pillanatban erőszakkal a monostorba cipelte a lányt, ahol azután a szerzetes pópa jópénzért a lány tiltakozása ellenére is összeadta őket.

Minden leányvásár botrányba fulladt. Gyakori volt a leányrablás és a verekedés, amiért is a hatóságok 1720 körül, a lemkók és főleg az ottani bazilita szerzetesatyák nagy szomorúságára, betiltották.

1 Vagyis ortodox.

VI. A rutén irodalom és művelődés²⁸

A különféle helyekről, különféle időkben bevándorolt betelepített rutének a mai napig sem tudtak egybeforrni, egységes társadalmi és irodalmi nyelvet teremteni maguknak. Máig sem alakult ki közös nyelv, amelyet a kárpátaljai rutén írók és költők irodalmi nyelvvé emelhettek volna. Az írók és költők alkotó munka helyett meddő nyelvi vitákra pazarolják tehetségük javát.

A Kárpátaljára betelepült rutének irodalmára és műveltségére a XVI. század végéig nincs adatunk. Kétségtelen, hogy nem voltak fejlettebbek, mint őshazájukban maradt testvéreik.

A XIII. században, amikor kezdtek Magyarországra bevándorolni, formálisan már keleti szertartású (pravoszláv) keresztény, a valóságban azonban a keleti szláv őspogány vallás követői voltak. Az orosz egyháztörténetírók (Golubinszkij, Makarij) bebizonyították, hogy az orosz köznép a megkeresztelkedést követő századokban csak a bizánci keresztény szertartásokat vette át. A kereszténység szellemét nem, mert arra nem tanították. Papjaik csak a szertartások végzésével törődtek, a formák pontos betartása volt a kötelességük.

A kárpátaljai ruténeknek bevándorlásuk korában nem volt és nem is lehetett irodalma. Az addig műveletlen földek feltörése, erdőirtás, házépítés, új otthon teremtése, a természet erői ellen folytatott harc volt a telepés élete. Teljesen új környezetbe került, amellyel szemben sokáig érthetetlenül állott. A lengyel és a litván úr jobbágyából a magyar úr jobbágya lett. . . Nem volt tudomása sem politikai, sem társadalmi kérdésekről. A megélhetés gondjai kötötték le minden idejét, fizikai létét igyekezett biztosítani.

A legkorábbi bevándorlók, a Szepes és Sáros megyei és az Alföld közelében letelepedett rutének, a XV. század végére, a XVI. század elejére megépítették falvaikat. Amikor úgy gondolták, hogy már a papot is el tudnák tartani, kis fatemplomot építettek és papot kerestek.

Az első papot onnan kapták, ahonnan jómaguk vagy elődeik is származtak, tehát elsősorban Halicsból. Egy-két pap orosz szerkesztésű egyházi szláv könyvet hozott magával, amelyet Kárpátalján többen lemásoltak. Igen természetes, hogy a másoló elnézése folytán egy-két helyi nyelvsajátosság is belecsúszott a másolatokba. Ez azonban nem irodalom.

Ruténeinknek a XVI. század végéig nem volt és nem is lehetett irodalma. Az irodalom kultúrszükséglet. A bevándorolt rutén jobbágyoknak nem voltak kultúrigényei. A pásztor és földműves népség ma sem nagyon töri magát a betű, a könyv után, már pedig a XVI. század végéig a ruténség ebből a két elemből és néhány *batykóból** állott.

Nem helyénvaló az a gyakran és szívesen hangoztatott panasz a rutének részéről, hogy a tatárjárás, a török hódoltság, a kuruc-labanc háború és egyéb vérzivatarok folytán a régi rutén emlékek elpusztultak, mert nem volt minek elpusztulnia. Ezt Ivan Franko, a kiváló ukrán író és irodalomtörténész is bebizonyította.

A kárpátaljai rutén irodalmat a magyarsággal és ezen keresztül a Nyugattal való érintkezés indította meg. A reformáció és az egyházi *unió*, a Rómával való egyesülés az a két nagy esemény, amely a művelődés útjára igyekezett vezetni Kárpátalja rutén népét.

Kárpátaljára egyrészt Sáros és Zemplén felől, másrészt Erdély felől jutott el a protestantizmus. Perényi Péter, Petrovics Péter, Török István és más urak támogatásával a reformáció Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon és több más városban hódított, szelleme a ruténekhez is eljutott.

Legerősebb gyökeret Erdélyben vert a protestantizmus. Mivel Máramaros 1733-ig Erdélyhez tartozott és a munkács-szentmihályi uradalom is sokáig volt erdélyi fejedelmek birtokában, a síkföldi (dolis-nyán) rutének többsége protestáns fejedelmek uralma alatt állott. Az erdélyi protestáns fejedelmek a ruténeket is a református hitre igyekeztek téríteni.

A rutének nem fogadták el a reformációt, de nyugati eszmékkel, gondolatokkal ismerkedtek meg. Szélesedett látóköriük, gyarapodtak ismereteik. Átvették a protestánsoktól azt a tanítást, hogy a Szentírást, az imákat a népnek értenie kell, és a papnak a nép nyelvén kell hirdetnie Isten igéjét.

A másik nagy esemény, amely jótékonyan hatott a rutének műveltségére, a Rómával való egyesülés volt 1646-ban. Drugeth György gróf, az ungvári és a homonnai uradalmak ura, a rutének szellemi hátramaradását látva, megbízta Krupecki przemysli görög katolikus püspököt,** hogy vegye rá a ruténeket a Rómával való egyesülésre. A római Szentszéknak is tetszett a terv, mire az egri érsek vette kezébe az ügyet, és hosszas tárgyalások után a szepesi, sárosi, zempléni és ungi rutén papság 1646-ban Ungváron elfogadta az uniót.

A beregi és a máramarosi papságot Erdély fejedelmei nem engedték el Ungvárra, mert a református hitre szerették volna téríteni őket. A katolicizmus és főleg a pápaság intézménye ellen izgatták őket a református hit apostolai. Sikerült is elérniük, hogy a batykók meggyűlölték az unitusokat, és szóban meg írásban a legdurvábban támadták őket. Bereg is, Máramaros is csak jóval később — amikor Erdélytől elszakadt — egyesült Rómával.

Batykó = ortodox falusi pap (pópa). Felszentelték 1610-ben, meghalt 1652-ben.

A ruténség a XVII. század második felében kettészakadt. Keleti fele protestáns befolyás alatt álló görögkeleti (pravoszláv), nyugati fele latin papság befolyása alatt álló görög katolikus (unitus) volt. Mindegyik fél meg volt győződve a maga igazáról és támadta a másikat. Azt lehetett volna várni, hogy szenvedélyes hitviták fogják felzaklatni a lelkeket és megtermékenyítik a szellemi életet. De nem ez történt. A pravoszláv pópák szenvedélyesen támadták a római katolikus és görög katolikus papokat, de nem azért, hogy meggyőzzék őket, hanem hogy saját híveiket visszatartsák a katolikus hitre való áttéréstől. Támadásaikról a katolikusoknak nem volt tudomásuk. A pravoszláv templomokban hangzottak el, és így válasz nélkül maradtak.

A XVI. század közepéig az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven írott liturgikus könyvek voltak az írástudó rutének szellemi tápláléka. Azonban amikor a rutének a protestantizmus, a katolicizmus révén nyugati eszmékkel és gondolatokkal kezdtek megismerkedni, más könyv is kellett papjaiknak.

Már a XVI. század végén követelték az erdélyi fejedelmek birtokain élő rutének: ahogyan a protestáns papok oktatják híveiket, az ő papjaik is tanítsák őket. De mert a batykók tudatlanok és tanulatlanok voltak, segédkönyvet kellett adni a kezükbe. Így születtek meg az ún. evangéliumi magyarázatok, vagyis az év vásár- és ünnepnapjaira írt prédikációk.

A rutének az első evangéliumi magyarázatokat Lengyelországból kapták, és otthon a maguk nyelvére dolgozták át. Az átdolgozásnál magyar posztillákat is felhasználtak.

Az átdolgozó csak azt vette át forrásműveiből, ami tetszett neki. Ízlése és tudása szerint rövidítette vagy bővítette az anyagot, és helyi példákat, népmeséket, mondákat, babonákat, történeteket szűrt be. Nemcsak a magyarázatokkal bánt el önkényesen, hanem a szentírási szöveggel is.

Minden batykó készített magának könyvet, hogy legyen miből prédikálnia. Persze a prédikálást nem kell szó szerint venni. A pap a könyvből felolvasta az aznapi prédikációt, és a helyi életből vett példákkal toldotta meg a magyarázatot. Mivel csaknem minden pópa saját faluja beszélt nyelvére dolgozta át forrásműveit, munkájukat a hamisítatlan, zamatos népnyelv jellemzi és teszi rendkívül értékessé.

E kéziratos munkák túlnyomó többsége a rutén irodalom nagy kárára elveszett. A batykók helyébe lépő latin műveltségű görög katolikus papok nem ismerték fel e kéziratok irodalmi és nyelvészeti jelentőségét, ami az akkori időkben érthető volt.

A XVII. és XVIII. század kárpátaljai rutén irodalmában a bibliamagyarázatok foglalják el az első helyet. Eddig 12–15 ilyen munkát találtak és ismertettek az irodalomkutatók.

Tartalmi szempontból is, nyelvi szempontból is a Máramaros dél-nyugati részén a (dolisnyán) síkföldi rutén falvakban (Sófalva, Uglya, Kalocsa, Nyágova) készült munkák a legérdekesebbek. Ezek szerzői nemcsak a halicsi ruszin, hanem a magyar posztillákat is felhasználták. Nem sok tudást árulnak el, de vak fanatizmusuk és hitük, illetve törhetetlen ragaszkodásuk szertartásaikhoz szinte páratlan a maga nemében.

Magyarázataikban gyakran hivatkoznak ókori görög bölcsekre: Arisztotelészre, Platónra, Szophoklészre, valamint a keleti szláv szentekre és egyházatyákra, anélkül, hogy ismernék Őket. Az ókori bölcsek neve elé gyakran odateszik a szent jelzőt vagy megjegyzi, hogy kiváló egyházatyá. Magyarázataik kedvesen naivak, a népmesék színvonalán mozognak. Csodákkal bizonyítják állításaikat, egyéb bizonyítékra hivatkozni nem tudnak. Valamennyien elítélik a katolicizmust és főleg az egyházi uniót, a Rómával történt egyesülést.

Az evangéliumi magyarázatoknál is jobban szerették változatos tartalmuk miatt a *zbornyikokat*, vagyis az enciklopédikus (gyűjteményes) munkákat. Prédikációk, apokrif bibliai elbeszélések (ószövetségi, újszövetségi szerzők vagy személyek neve alatt, mások által írt könyvek, melyeket szerzőik a Szentírás tekintélyével akartak felruházni), legendák, széphistóriák, népmesék, természetrajzi, néprajzi, földrajzi, történeti, gazdasági, orvosi és egyéb közlemények gyűjteményei a *zbornyi-kok*.

A XVII. és a XVIII. században igen sok zbornyik forgott közkézen. Eddig mintegy tízet ismertettek a kutatók. A zbornyikok legkedveltebb tárgyai az apokrif bibliai elbeszélések.

A Szentírás nem közöl teljes életrajzokat, már pedig a nép kedvelt hősének egész életét ismerni akarja bölcsőtől a sírig. Az egyszerű ember e kíváncsiságát siettek kielégíteni az apokrif írások. A szláv népek között a *bogomilok* terjesztetek el őket. (Bogomilok v. bogumilok a X–XI. században Bulgáriában keletkezett szekta. A szekta követői a jó és a gonosz szellemben hittek, húst nem ettek és a szentségeket, a papi rendet is megtagadták.) A bogomil könyvek már a XIII–XIV. században Halicsba kerültek és a XVI. század végén Kárpátaljára is eljutottak. Még a ma használatos templomi könyvekben is találunk egy-két apokrif elbeszélést. Például Izsaiás látomása, Jakab létrája, a tizenkét pátriárka végrendelete a *Mineában*, vagyis abban a templomi könyvben, amely naptári sorrendben tartalmazza a szentek életét és a szenteket dicsőítő énekeket.

A XVII. és XVIII. században a pravoszláv papok többet forgatták az apokrif írásokat, mint a kánoni könyveket, mert több érdekes témát találtak bennük, hogy le tudják kötni hallgatóik figyelmét. A kárpátaljai rutének közt alig akadt írni-olvasni tudó ember, azért a zbornyikokat hallgató közönség számára állították össze, mint azt az Ungvári Zbornyik következő felhívása is bizonyítja: „Mindenki, akinek füle van, idefigyeljen, aki pedig írni tud, írja le.” Vagyis a zbornyikokból a templomban felolvastak a papok és az írni tudóknak lemásolásra is odaadták azokat.

A bibliai személyek életrajzain kívül a világ teremtéséről, az utolsó ítéletről, a másvilági életről, a pokol kínjairól, a halálról és az Anti-krisztusról szóló elbeszéléseket hallgatta legszívesebben a nép. Ezek az ő felfogásának megfelelően voltak összeállítva. Az utolsó ítéletről szóló elbeszélés így kezdődik: „Amikor Isten szent színe előtt leszünk, a király a szegény földműves mögött, a vezér a közkatona mögött, a földesúr a jobbágya mögött fog állni. Jaj, de nagy baj lesz az nekik, mikor a földi élet örömeiből az örök szomorúságba kell majd átmenniük.”

Természetrajzi ismereteit is a zbornyikokból merítette a rutén földműves és pásztor. Batykója azt olvasta neki a zbornyikból, hogy az oroszán nemcsak erős, hanem nagyon okos állat is. Ha üldözik, menekülés közben elsőpri lábnyomát, és így nem tudnak ráakadni. A sasmadár megvakul öreg korára, de ha háromszor tiszta vízbe merül, mint ahogy kereszteléskor az igazhitűek a gyereket a vízbemerítik, visszakapja szeme világát. A sündisznó tüskéire szúrja a szőlőszemeket vagy más bogyókat, és úgy viszi fiainak. Van olyan szarvas, amely kereken száz évig él. Ez az ún. kígyóevő szarvas. Amikor eléri ötvenedik életévét, bejárja a hegyeket-völgyeket, minden állat vackába benéz, és ha kígyófészerekre akad, bögni kezd. Tör-zúz mindent maga körül, azután orrát arra a kőre teszi, amely alatt a kígyó tanyázik. Ha a kígyó kibúvik, azonnal bekapja; ha nem akar kijönni a kő alól, vizet hoz a szájában és kiönti fészekéből a kígyót. Majd a forráshoz szalad és iszik. Ha ivott, kereken száz évig él, de ha nem iszik, hamarosan elpusztul. Ha mennydörög, Illés próféta kocsikázik az égen. A földrengésre is van magyarázata a rutén parasztnak: három nagy halon nyugszik a föld. Ha az egyik hal megmozdul, a fölötte levő földréteg is megremeg.

Pravoszláv papjaik a zbornyikokból ismertették meg a ruténeket az álmok értelmével. Nagy Sándor kalandjaival, a világ csodás lényeivel, a *Gesta Romanorum* elbeszéléseivel.

A zbornyikok közleményei és főleg az apokrif írások igen nagy hatással voltak a rutének szellemi fejlődésére. A köznép népvallása és világnézete az apokrif írások hatása alatt alakult ki. Nagyjában ma is azon a szellemi színvonalon van, amelyen a XVII. és XVIII. századbeli zbornyikok másolói és átdolgozói voltak, mint azt mai legendái, babonái, szokásai, ráolvasásai bizonyítják.

A zbornyikok másolóit, átdolgozóit és szerkesztőit az a szándék vezette, hogy felvilágosítsák, tanítsák népüket. E célból mindenhol gyűjtötték az anyagot, és amit arra érdemesnek találtak, beírták a zbornyik-ba. Ezért a zbornyikok tartalma rendkívül változatos.

A XVII—XVIII. század jámbor batykói azt sem mulasztották el hangoztatni, hogy minden igazi tudás, amit ők közvetítenek, isteni eredetű. Ami a zbornyikokban van, a szentek mondták el az embereknek. Az álomfejtéseket Dániel próféta mondta el. A betegségek ellen való imákat Szent Ambrus költötte. Innen van, hogy a mai rutén azt hiszi, hogy minden tudása, szokása, babonája régi szentekről maradt rá örökségül.

Hitvitázó írások is maradtak fenn a XVII. és XVIII. századból. A pravoszlávia egyik fanatikus védője nem elégedett meg a pápisták, az unitusok egyszerű szidásával és gyalázásával, hanem a Szentírásból, az egyházatyáktól és a magyar protestáns hitvitázók irataiból vett idézetekkel igyekezett bizonyítani igazát.

Igen érdekesek *Oroszvégecssy Mihály* vagy rutén nevén *Mihail Rozvigovszkij* művei. (Sokszor az Andrella vagy Mihail Feodul nevet is használja.) Főműve a *Tractatus contra latinos et graecocatholicos* (1672—1681). E háromkötetes kéziratnak csak a címe latin. Szerzője jól ismeri kora hitvitázó magyar irodalmát, de mert nincs alapos tudása és a dialektika szabályait sem ismeri, nem tud tudományos munkát írni. Nagy az olvasottsága, de nincs ítélőképessége. Minden keze ügyébe került munkát felhasznál és idéz belőle. Kortörténeti adatai miatt azonban fontos forrásmunka.

Csodás lelkierejű, bátor, de szűk látókörű fanatikus volt Andrella. Élete üldöztetések és szenvedések láncolata. Makacsul ragaszkodott minden régi szokáshoz és erkölchöz. Szentül meg volt győződve, hogy az unitusok elárulták Krisztust és a kereszténységet.

A pravoszláv pópák — a batykók — tanulatlanok voltak, ezért minden fanatizmusuk ellenére sem tudták megakadályozni az unió terjeszkedését. Pedig sokáig kedvezőbb helyzetben voltak, mint az unitusok. Velük volt a nép többsége, mellettük szóltak a hagyományok, kezükben volt a kárpátaljai rutének két előkelő monostora, a munkácsi és a körtvélyesi, s az erdélyi protestáns fejedelmek is hathatósan támogatták őket.

A szentmihálykörtvélyesi (hrusovói) monostornak állítólag nyomdája is volt. Ezt mondják az összes rutén történetírók, sőt néhány könyvet is említenek, amelyet állítólag ott nyomtattak. Noha minden rutén író állítja, mégsem hihető, hogy igaz volna. Bizonyíték rá nincs. Olyan könyvet senki sem tud mutatni, amelyen rajta volna, hogy Hrusovóban nyomták. A pravoszláv papok a hitviták korában állandóan arra buzdították híveiket, hogy írják le, amit a templomban hallanak. Andrellának is az volt minden vágya, hogy minél több embernek kezébe kerüljenek írásai. Ha lett volna nyomda a körtvélyesi monostorban, a pravoszlávia védői igénybe vették volna.

A XVII—XVIII. század költészete voltaképpen csak vallásos énekekből állott.

Történeti vonatkozása miatt legértékesebb *A klockocói szentkép* c. ének. Bécs 1683. évi ostroma és Buda felszabadítása a tárgya. Az ismeretlen költő panaszkodik, hogy a kurucok és a labancok is nagy pusztítást visznek végbe. Magyarország áldott, jó föld, de fiai gonoszok. Egymás ellen és a bécsi császár ellen törnek. De már sikerült a törököt elűzni Bécs alól, Buda is felszabadult, most Nándorfehérvárnál kergetik a törököt. Adja Isten, hogy Konstantinápolyból is kiűzzék, kiált fel a szerző örömeiben. Az ének szerzője németbarát, a bécsi császárban a kereszténység védőjét látja.

A XVII–XVIII, század aránylag gazdag és változatos népies irodalma csak kéziratban volt meg és a XVIII, század végén meg is szűnt. Egy munkának sincs irodalmi vagy tudományos értéke, ránk nézve mégis mindegyik becses, mert tele van hungarizmusokkal.

Száz meg száz magyar szót vett át a rutén. Az 1404-ből való legrégebbi ismert kárpátaljai nyelvemlékben²⁹ a következő magyar szók fordulnak elő: *úrik* (=örök); *vicaspán* (=vicspán); *mester* (Balica vojevoda i Drag mester); *nemis* (=nemes). Az „urik” szó a ruténben örökséget jelent. Ebben az értelemben a magyar emlékekben csak a XV. század második negyedéből ismerjük.

Sok tanulságot nyújtanak a jelentésváltozásra is a ruténbe átment magyar szók. Például a *kelcsik*, *kelcsig* (=költés) a rutén nyelvben és nyelvemlékekben *eledelt*, *ennivalót* jelent. *Poka búdet kelcsigu posztnoho* = amíg lesz böjtös eledel.³⁰ A magyarban ma csak Székelyföldön használatos a *költség* szó „kenyér vagy puliszka mellé való eledel (hús, túró, sajt stb.)” jelentésben, de a Nyelvtörténeti Szótárban számos adat van erre a jelentésre.

A legtöbb magyar szót a XVII–XVIII, században vették át a rutének. A síkföldiek (dolishnyánok) közül a XVII–XVIII, században igen sokan tudtak magyarul, miért is a batykók magyar szóval magyarálták számos szláv szó és kifejezés jelentését. A rutén fordításokban, illetve átdolgozásokban ilyen magyarázatokkal találkozunk: *rod*—*nemzet*; *kotrim csinom* avagy *kipom* (=miképpen); *iz csuzsoj zemli* avagy *országá* (=ide-gen földről vagy országból); *iz városa—hrada*; *pregyil ili hutar* (=avagy határ); *u temnicu, u rabság upali* (=tömlöcbe, rabságba estek); *u csovnyi velikomavagy u gaji* (=nagy csónakban, avagy gályán); *szkarb—kincs, kat ili hovher* (=hóhér; Andrella).³¹

Gyakori eset, hogy a rutén író vagy másoló a magyar szó kiejtését is megmagyarázza, pl. *zsona na imja Szuszana — a nasi szuszide zovut jeju „Zsuzsana”*. Az asszonynak Szuszana a neve — de (magyar) szomszédaink Zsuzsannának nevezik.³²

Számos magyar kifejezést szóról szóra lefordítottak: *szomarszkij kasel*=számárköhögés (ukrán: kaslik, koklus); *pantlikova hliszta*—*Tpánt*-likás giliszta (ukrán: hliszta, szoloiter); *domovijzajac*=házinyúl (ukrán: kril, krilik, krilica); *ja takzse tak hodil*=én is úgy jártam (velem is megesett); *novti csinili*=nótákat csináltak, nótáztak (daloltak); *szeren-csu probaloval*=szerencsétpróbál; *idu vozom*=székéren megyek stb.

Ugyancsak magyar hatásnak tulajdonítható az is, hogy ruténeink az ún. középső *l* hangot ejtik, amely nincs meg sem az ukránban, sem a lengyelben, sem az oroszban.³³ Ezekben csak kemény és lágy *l* van. A dolishnyánok átvették a magyarból a labiális *a* hangot. Számos magyar határozószót és kötőszót (pl. *pedig, ugyan, dehogy, menten, vagy, avagy, szinte* stb.) vettek át, és ezeket a magyar nyelv

szellemének megfelelően alkalmazzák. Az *iz* igekötőt a magyar *el* igekötőhöz hasonlóan használják, pl. *elengedte bűneit = izengeduval mu hrihi*. Átvették a magyar mesekezdetet: volt, hol nem volt = *buv, de ne buv* vagy *bil, de ne bil*. Átvették a magyar népdalok fordulatait, refrénjeit, pl. *ihaj-csuhaj, kisangyalom, sárga recece*. A magyar szellem erősen rányomta bélyegét a dolisnyánok nyelvére és észjárására.

A XVII—XVIII, század népies irodalma azt vallja, hogy a síkföldi rutén, vagyis a rutének többsége, a XVIII, században is úgy beszélt, ahogyan ma. Azóta alig fejlődött nyelve, mert irodalmilag nem művelték. Ha mesterségesen nem akasztották volna meg a rutén nyelv és irodalom fejlődését, ma már nem tűrné a rutén, hogy az orosz vagy az ukrán nyelvet erőszakolják rá.

Az egyházi unióval ideiglenesen kettészakított ruténség nyugati része az egri érsekség fennhatósága alá került, ami a papságra nézve anyagi és szellemi felemelkedéssel járt. Az unió felvételekor a görög katolikussá lett papság éppen olyan tanulatlan és tudatlan volt, mint a beregi és a máramarosi batykó. Míg azonban arra senki sem gondolt, hogy a pravoszláv papokat tanítsa, az egri érsekség kötelességének tartotta, hogy tanult és megbízható görög katolikus papokat neveljen.

A tridenti zsinat 1563-ban elrendelte, hogy minden egyházmegye papnevelő intézetet állítson fel, és gondoskodjék papjai neveléséről, oktatásáról. A munkácsi püspökség igen szegény volt. Saját erejéből nem tudott iskolát fenntartani, ezért rögtön az egyesülés után intézkedtek, hogy Nagyszombatba és Egerbe küldjék papjelöltjeiket. 1655-ben Parte-nij püspök kérésére III. Ferdinánd császár (1637—1657) segílyt adott görög katolikus papok és kántorok nevelésére, 1689-ben a szepesi kamara utalt ki évi 300 forintot erre a célra, de ebből iskolát fenntartani nem lehetett.

Igen komolyan vette a papképzést *De Camelis József* (1689—1705) püspök. Papjai és teológusai használatára 1698-ban *Katekizmust* adott ki egyházi szláv nyelven. Ez volt a kárpátaljai rutének első nyomtatott könyve. Hanem a katekizmus túlságosan bő és nehéz volt ahhoz, hogy a kistudású papok és az írni-olvasni is még alig tudó papnövéndékek megértsék, megtanulják, ezért egy évre rá egy *Ábécés könyvet* írt, és hozzá függetlenül kis katekizmust csatolt.

De Camelis után *Bizánci Gennadius* munkácsi püspök (1717—1733) igyekezett papjai szellemi színvonalát emelni, és e célból 1727-ben kiadta *Erkölcstani példatárát* szintén egyházi szláv nyelven. Ebből a három könyvből tanultak azok a papnövéndékek, akiket az előképzettség hiánya miatt nem lehetett római katolikus papnevelő intézetekbe elküldeni. A tanítást maga a püspök, valamint az Egerből és Nagyszombatból hazakerült első tanult unitus papok végezték.

Sokat tett papsága nevelése érdekében *Olsavszky Emánuel* püspök (1748—1767). Munkácsi iskolájában szorgalmasan tanította teológusait. Mivel a kor szelleme latin volt, és csak azt tartották művelt embernek, aki jól tudott latinul, sokat fáradozott, hogy papjai megtanuljanak latinul. 1746-ban Kolozsváron kiadta számukra az *Elementa puerilis institutionis in lingua latinacímű* könyvét. Minden latin szó alá odanyomtatta annak rutén, illetve egyházi szláv jelentését is.

Végre Mária Terézia 1776-ban megalapította az ungvári papnevelő intézetet (*Seminarium Regioepiscopale Diocaesanum*). Eleinte latin és egyházi szláv nyelven folyt a tanítás. 1809-ben áttértek a latinra és azóta legfeljebb egy-két

tárgyat adtak elő rutén és később magyar nyelven. Görög katolikus papok közül egykettő Rómában, az Athanaseumban, majd a XIII. Leó pápa alapította *Collegium Ruthenicumban*, Nagyszombatban, Egerben, Bécsben a Barbareumban és a Pazmaneumban, végül Esztergomban és Budapesten is tanult. A papok többsége az ungvári szemináriumból került ki. Az ungvári papnevelő intézet mindig azon a magas fokon állott, amelyen az ország római katolikus szemináriumai. A kántortanítókat az ungvári kántortanító-képzőben nevelték.

Olsavszky püspök idejében lassanként művelődni kezdtek a papok. Megtanultak latinul, és nem csak egymás közt, hanem családi körökben is latinul igyekeztek beszélni. A XVIII. század végefelé már a papi pályára készülő ifjak, rendszerint papok fiai, alig tudtak ruténul, mint azt Bacsinszky püspök 1798. szeptember 4-én kelt körlevelében írja. „Mély fájdalommal látom, hogy sok szülő gyermeke, mikor a latin iskolákban eltöltött évek után a papi pályára óhajt lépni és vizsgára jelentkezik, rutén tudásában annyira járatlan és ostoba, hogy e nyelven sem olvasni, sem nevét leírni nem tudja. A templomi énekből és az egyházi szertartásból pedig a száját sem tudja kinyitni.”

Az ellatinosodott, művelt görög katolikus papság látszólag elszakadt népétől. Az időközben katolizált beregi és máramarosi részeken a keleti észjárású és gondolkodású köznép, amely minden tudását a zbornyi-kokból merítette, nyugati szellemben nevelt, művelt papokat kapott, akiket nehezen értett meg. A batykók — noha maguk is tudatlanok voltak — igyekeztek kielégíteni a nép tudásvágyát, és zbornyikokat állítottak össze, most azonban már zbornyikot sem kapott a nép. A görög katolikus papok latinul írtak, mert a kor szelleme latin volt. Működésük azonban jótékony, művelő hatással volt népükre a személyes érintkezés és prédikálás folytán. Sokkal többet tanult tőlük a nép, mint egykor a batyókótól.

Latin nyelven írta meg hatalmas történeti művét két kötetben *Basi-lovits Joannicius*, a Szent Bazil Rend tartományi főnöke *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovits* címmel (Cassoviae, 1799, 1807), melyben a Koriatovits-féle hamis adománylevél valódiságát próbálja igazolni munkácsi monostora érdekében.

Latin és egyházi szláv nyelven írta művét *Lutskay Pap Mihály* ungvári esperes (1789—1843). Főműve *Historia Carpatho-Ruthenorum* kéziratban van meg. Oroszra átdolgozta 1874—1877-ben Duliskovics Iván beregszentmiklósi esperes lelkész. Korához képest jó munka a *Gramma-tica Slavo-Ruthena*. Buda, 1830. A szerző nagyon jól ismerte szülőfalujának, Lucskának a nyelvét. 1831-ben két kötetben kiadta egyházi szlávul kevert rutén nyelven írt prédikációit, melyeket még a XIX. század végén is látni lehetett egy-két papnál.

A XVIII. század végéig három egyházi szláv könyve volt a rutén papságnak: De Camelis két katekizmusa és Bizanci katekizmusa. Azonban a köznép kezébe egy könyvet se adtak. E hiányon igyekezett segíteni Kut-ka János kanonok. 1803-ban Budán kiadta a népiskolák számára *Katekizmusát*. Túlságosan nehéz, mesterkelt a nyelve. Egyházi szláv, orosz és rutén szavakat egyházi szláv meg latinos mondatszerkezeteket használt, amit nehezen értett és tanult meg a falusi gyermek. A könyv csaknem a XIX. század végéig használatban volt és a nép hozzászokott.

A magyar nemzeti újjászületés a kárpátaljai rutén értelmiséget is magával ragadta. Túlnyomó többsége a latin nyelvet a magyarral cserélte fel. A görög katolikus rutén papok és tanítók szívvel-lélekkel magyarokká lettek. Családi körökben is eleinte ruténul és magyarul, később csak magyarul beszéltek.

A nemzeti újjászületés tipikus képviselője *Dohovics Vaszil* (1783— 1849), lucskai, majd munkácsi, végül huszti parochus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Diákkorában csak latinul verselt. Iskoláinak elvégzése után kezdetben latinul, ruténul és magyarul, élete vége felé már csak magyarul írt. Magyar nyelvű tanulmányait kiadta, rutén írásai közül csak verses katekizmusa jelent meg nyomtatásban, mint Kutka katekizmusának a függeléke és néhány költeménye *Lutskay Grammatica Slavo-Ruthena* (1839) című munkájában. Kéziratban maradt rutén nyelven írt kis, közép és nagy katekizmusa.

A rutén értelmiség többsége azt az utat tette meg, amelyet Dohovics mutatott. Azonban egy töredéke saját maga és népe kárára a pánszlávizmus áldozatává lett. Az a kevés pap, tanító s más értelmiségi, akiben szláv érzés volt, Kollár* tanításának a hatása alatt elvetette a rutén népnyelvet és a muszkaorosz** nyelvegységet kezdte hirdetni. A Kollár-féle pánszlávizmus azt tanította, hogy a kis szláv népeknek a rokon nagy népekbe kell beolvadniuk, tehát a tótnak a csehbe, az ukránnak és a ruténnek az oroszba. A kárpátaljai ruténekbe *Dobranszky Adolf* (1817—1901) és *Rakovszky Iván* (1815—1885) csepegtette be a ruszofilizmust. A rutén papság egy részével elhitették, hogy az orosz nyelv az ő nyelve is, az orosz irodalom az ő irodalma is.

* *Ján Kollár* (1793—1852) evangélikus lelkész, szlovák költő, a pánszláv eszme megteremtője; főműve a szlávok egységét és jövődő dicsőségét hirdető epikus költemény: *Slávy dcera* (Szlávia leánya, Pest. 1832.) — (*P. R. M.*)

** Mai jelentésben: orosz.

A tanult görög katolikus papság nem ismerte a XVII—XVIII, századbéli népies rutén irodalmat. Nem ismerte a kéziratos evangéliumi magyarázatokat, zbornyikokat, hitvitázó iratokat. De ha ismerte volna, valószínűleg akkor se törődött volna vele pórias nyelve és eretnek tartalma miatt.

Dobranszky mellett Rakovszky Iván volt a ruszofilizmus leglelkesebb apostola, ő szerkesztette a rutén papok számára készült első lapot, a Szent István Társulat kiadásában megjelent *Cerkovnaja Gazetát* (Egyházi Ujság). A rövid életű lapot (1856—58) muszka nyelve ölte meg. Rutén előfizetői nem értették. A 390 előfizető közül már a második negyedben 140 visszaküldte és azt írta, hogy csak olyan lapot hajlandó elfogadni, amelyet meg is ért. A *Cerkovnaja Gazeta* bukása után tovább kísérletezett Rakovszky. Új lapot indított *Cerkovnij Vesztnyik* (Egyházi Hírnök) címmel, de ebből előfizetők hiánya folytán csak 10 szám jelent meg. Ezt a lapot is orosz irodalmi nyelven szerkesztette, és mert nagyon vigyázott a nyelv tisztaságára, Vojtkovszkijjal, az ürömi orosz pappal is átnézte cikkeit.

Dobranszky és Rakovszky befolyásának tulajdonítható, hogy a rutének legnagyobbjának tartott költője, *Duhnovics Alekszander* szintén az orosz nyelv és irodalom barátjává lett, noha rutén nemzeti költőnek indult. Duhnovics Alekszander Topolyán (Kistopolya) született, Zemplén megyében 1803. április 24-én. Középiskoláit Ungváron és Kassán, teológiai tanulmányait Ungváron végezte. A püspöki irodában dolgozott három évig, azután az ungvári alispánnál, Petrovaynál nevelősködött 1830-tól 1833-ig. 1833-ban komlósi, 1834-től 1838-ig belovezsai parochus volt. 1838-ban Ungvárra ment szentszéki jegyzőnek, 1843-ban eperjesi kanonokká nevezték ki. Eperjest néhány évre a kárpátaljai rutén szellemi élet központjává tette. 1850-ben rutén irodalmi társaságot alapított, amelyet 1862-ben átszervezett és Keresztelő Szent János Társaságnak nevezett el. 1865. március 30-án halt meg.

Rendkívül szerette népét, ezt a tisztaszívű, istenfélő, becsületes népet, és fájt művelődésbeli hátramaradása, amit elsősorban a tankönyvhiánynak és a rossz népoktatásnak tulajdonított. Ezért első műve *Olvasókönyvecske kezdők számára* (Buda, 1847). Tartalmának gazdagságával és változatosságával a hasonló másnyelvű könyveket is felülmúlta. Egyházi szláv elemekkel kevert rutén nyelven írta. A tanulók értették és szívesen forgatták. Hogy minél gyorsabban elterjedjen, kétezer példányt ingyen osztott szét a gyermekek között. Másik könyvét, *Rövid földleírás fiatal ruszinok számára* (1851), a tanítóknak szánta. A ruténról azt írja: jószívű, dalkedvelő, tudományos és művészet iránt fogékony, csak hogy a szerencsétlen külső körülmények folytán elszegényedett, lezüllött és épp azért itt az ideje, hogy felemeljük. Igen nagy sikere volt *Lelki kenyér* című imakönyvének is. Ő írta az első rutén drámát *Az erény többet ér, mint a gazdagság* címmel (1850), de gyenge alkotás. Lélekrajz, eleven párbeszéd nincs benne, de a rutének mégis ma is szívesen játsszák, mert megértik. Az okleveles bizonyítékok teljes ismerete nélkül írt történeti műve *A kárpáti oroszok vagy magyaroroszok igaz története* (1853)* naiv mese a rutének dicső múltjáról.

A rutének költői művei miatt tartják nagynak Duhnovicsot, pedig a költészet a leggyengébb oldala. Nem tudott formailag szép és tartalmilag kifogástalan verset írni. Ő írta a rutének nemzeti himnuszát:

Kárpátalji ruszin népem
Elég volt az álomból,
Fölötted az ébredésre
Hívó harang most kondul.
Szabadon, békében
Éljen ruszin népem,
Ott lakozzék az igazság
És távol a háború.
Kék egünket ne búsítsa
Kérve kérjük, a ború,
Egész világ hadd hallja,
Hogy ez a nép óhaja:
Magasságos Úristen
Szent kegyelmed segítsen,
Adj ránk jobb jövőt itten.

Másik himnusza, melyet a rutének szintén nemzeti himnuszuknak tartanak, így kezdődik:

Ruszin voltam, vagyok, leszek,
Én ruszinnak születtem.

Negyven rímes soron át magyarázza, hogy ki mindenkije ruszin és miért marad ő is ruszinnak. E költeménynek minden primitívsége és naivsága ellenére nagy volt a hatása. Az egész XIX. század folyamán az egyetlen rutén vers, amelyben egy rutén költő nyíltan hitvallást tesz nemzetisége mellett. Aligha van rutén, aki ne ismerné.

* Duhnovics 1853-ban fejezte be tanulmányát, amely csak 1914-ben jelenhetett meg Moszkvában F. F. Arisztov orosz fordításában. — (P. R. M.)

Egy-két sikerült népies költeménye azt bizonyítja, hogy szépet is tudott volna alkotni, ha a ruszofilek nem idegenítik el népe nyelvétől és műveltségétől. Így is igen nagy az érdeme a rutén műveltség és irodalom terjesztésében. Felrázta a kárpátaljai rutén értelmiséget, felkeltette benne az érdeklődést saját népe és nyelve iránt. A rutének Ka-zinczyja volt. Minden idejét és erejét a rutén művelődésnek szentelte. Almanachokat, naptárakat adott ki, és kortársait is buzdította, hogy ruténul, később pedig, hogy oroszul írjanak és olvassanak.

Nagy kár, hogy muszka érzésű barátai letérítették a helyes útról. Így is, élete első felében, amikor még ruténul és nem oroszul írt és verselt, saját munkásságával bizonyította be, hogy azon a kárpátaljai rutén nyelven is lehet írni, amelyen a XVII. és XVIII. század egyszerű batykói írtak. Ő is csak addig tudott figyelemre méltót és értékeset alkotni, amíg hazai talajon maradt. A ruszofilizmus megölte benne a költőt is, az író is.

Duhnovics kezdeményezésére Ungváron 1865-ben óriási lelkesedés közt megalakult a Szent Bazil Társulat. Újságok, könyvek kiadása és a nép műveltségének emelése volt a célja. A lelkesedés szalmalángnak bizonyult. A társulat vezetése ruszofilek kezébe került. Dobranszky, Ra-kovszky, Kimak, Szabó Cirill és Mitrák Sándor kerültek a társaság élére, ami előre megpecsételte sorsát.

A társulat megalakulása után rövidesen kiadott néhány tankönyvet muszkaorosz nyelven és 1867-ben megindította a *Szvet* (Világ) című lapot. A lap 4. és 7. számában kifejtette a társulat programját, egyebek közt ezt írta: „Az irodalomról beszélni sem kell. Nekünk kész, fejlett irodalmunk van, csak még nem vált közkincsünkké. Nekünk nem kell irodalmat teremteni, mint azt magyar testvéreink cselekedtek, nekünk csak meg kell tanulni a meglevőt. Százszorta könnyebb a mi feladatunk, mint amilyen említett testvérünké és honfitársunké volt. . . Arra kell törekednünk, hogy elsajátítsuk a már kész orosz irodalmat.”

A Szent Bazil Társulat idegen nyelvű és idegen szellemű irodalmat igyekezett átültetni Kárpátaljára, amelyet sem a nép, sem az értelmiség nem tudott megérteni.

A *Szvet*nek megindulásakor 410 előfizetője volt. Az év végére ez a szám a harmadára apadt le, mert olvasói nem értették az orosz nyelvet. Sok előfizetője meg is írta, sőt a lap egy-két ilyen levelet le is közölt.

A *Szvet* 1868. évi első számában ezt írja az egyik előfizető: „Gondolkoztam lapunk hanyatlásának az okain és másoktól is kérdeztem. Most már meg tudom mondani mind a magam, mind a közönség véleményét. Olvasóközönségünk szemében a *Szvet* hanyatlásának első oka a nyelve. Azt mondják, hogy a *Szvet* érthetetlen nyelven ír. Munkatársai szótárakból szedik ki a szavakat, kifejezéseket, szólásokat, nem a mi beszélt nyelvünket használják és nem olyan szavakat, amelyeket minden olvasó szótár nélkül megért. Még szótárunk sincs, amely magyarul megmagyarázná az orosz szavak jelentését. Közönségünk azt kívánja, hogy a mi nyelvünkön írjanak, cifra szavak, muszka mondatfűzések, új kifejezések nélkül. Kár évente négy forintot áldozni azért, amit nem értünk és amit nem tudunk haszonnal olvasni.”

A szerkesztőség nem okult, és így egyre többen és többen küldték vissza a lapot. Végre 1869-ben elhatározta, hogy irodalmi orosz nyelv helyett orosz szerkesztésű egyházi szláv, orosz és rutén szavakból gyártott műnyelvvvel próbálkozik meg, de ez a szörnyszülött sem kellett senkinek. Mégis a társulat nagy áldozatokkal 1871-ig kísérletezett. Ekkor a *Novij Szvet* (Új Világ) című lap lépett a *Szvet* helyébe (1871–72), de ez is ugyanabból az okból megbukott. 1878-tól 1885-ig *Karpat* címen jelent meg egy kis lap Homicskó Miklós kanonok szerkesztésében. Ez is csak tengődött. A *Karpat* megszűnte után Fencik Jevhen saját költségén megindította a *Lisztokot* (Kis Újság), melyet haláláig szerkesztett. Kárpátaljai rutén és egyházi szláv szavakkal kevert muszkaorosz nyelven adta ki. A beköszöntőben ezt írta: „Az a véleményem, hogy a meginduló lapnak orosznak kell lennie, orosz nyelven kell megjelennie. Nyelvünk az általánosan elfogadott orosz irodalmi nyelv, mely az egyházi szlávból fejlődött. E tekintetben minden félreértést és zavart el akarunk kerülni, mert az a célunk, hogy műveljünk és oktassunk, ne pedig, hogy zavarjunk és romboljunk.”

Fencik a szláv irodalmakat, a szláv népek életét ismertette lapjában, és orosz nyelvleckéket közölt benne. 1891-től kezdve mellékletet is adott a nép számára. A nép nem olvasta, mert nem értette, és mert csak vallásos, erényes életre buzdító cikkek jelentek meg benne. Érdekes, hogy Fencik nem sokkal halála és lapjának megszűnte előtt a beköszöntőhöz hasonlóan még egyszer kifejti lapjának a célját.

„Az a célunk, hogy a mi magyar-orosz nyelvünket minél közelebb hozzuk az orosz irodalmi nyelvhez. Ez annál is inkább szükséges, mert a szomszédságban erősen fejlődik az ukránofilizmus és ezzel együtt a hitetlenség is". (1903. 22. sz.)

A Szent Bazil Társulatban tömörült írók Dobranszkyn és Rakovszkyn kívül Pavlovics Alekszander, Kralickij Anatolij, Fencik Jevhen, Szilvay Iván, Mitrak Alekszander, Sztavrovszkij-Popradov Julij, Szabó Eumenij, Homicskó Nyikolaj. Dobranszky kivételével görög katolikus papok. Ezért a XIX. század russzofil irányzatú irodalma vallásos és oktató jellegű.

Dobranszky Adolf (1817–1901) az 1848. évi prágai szláv kongresszus egyik szervezője. A kongresszuson indítványozta, hogy Ausztria–Magyarország „orosz lakta” földjeit, Halicsot és Kárpátalját mint önálló vajdaságot, egyesítsék. A szabadságharc kitörésekor Lembergbe menekült, ahol a „kárpáti orosz” tanácsban a „kárpátaljai oroszok” képviselőjének adta ki magát. A bécsi kormány a szabadságharc leverésére siető orosz hadsereg mellé kormánybiztosnak nevezte ki. Dobranszky az orosz csapatokkal mint muszkavezető visszatért Magyarországra. A szabadságharc leverése után az osztrák kormány a kárpátaljai rutén lakta négy megye főispánjává nevezte ki. Dobranszky mindent elkövetett a rutének eloroszosítására, de semmi eredményt se tudott elérni. 1867-ben kilépett az állami szolgálatból, s minden idejét a rutének megszervezésére fordította. 1881-ben Lembergbe, onnan Innsbruckba költözött és ott is halt meg.

Sokat írt oroszul, de írásai kétes értékű propaganda művek. A történeti hamisításoktól sem riadt vissza. Élénk képzelőtehetséggel rajzolta meg a „Kárpátaljai Oroszország” nyugati határait Szent Vlagyimir kijevi fejedelem (890–1015) korában, noha ez a terület sohasem tartozott a kijevi fejedelemséghez, és Kárpátalján akkor még híre sem volt a ruténeknek. Annak az állításának a valószínűsítésére, hogy Kárpátalja hajdanában *Ruszka Krajna* (Marchia Ruthenorum) volt, tetszése szerint hamisítja meg az okleveles adatokat. Egy 1248. évi oklevélben például ez áll: „in Ruscia sub magna porta Galicie, que vocatur Ungarica” (Cod. Arp. cont. VII, 183., 263. sz.) Vagyis az *Ungarica* jelző a portára (kapura) vonatkozik. Ő azonban egyszerűen elhagyja a „sub magna porta Galicie” szavakat, s így idéz: „in Ruscia Ungarica”. Hasonló képzelőtehetséggel és idézési módszerrel ír az óhitről, a rutének politikai viszonyairól és más kérdésekről. A Szent Bazil Társulat első elnöke-volt, és élénken részt vett irányításában.

Rakovszky Iván (1817–1885) az ungvári tanítóképző tanára volt, majd 1850-től 1859-ig Budapesten a kormány hivatalos rutén fordítója, de a törvényeket és rendeleteket rutén helyett muszkaoroszra fordította. Pesti tartózkodása alatt szerkesztette orosz nyelven az *Egyházi Újságot* és az *Egyházi Hírnököt*. Mint a Szent Bazil Társulat társelnöke Dobranszky jobb keze volt. Több orosznyelvű tankönyvet írt. 1867-ben Ungváron kiadta *Orosz nyelvtan* c. művét, hogy a ruténeknek lehetővé tegye az orosz nyelv megtanulását. 1859-től izai parochus volt haláláig. Sokan az ő működésének tulajdonítják, hogy a világháború előtti évtizedben Iza volt a pravoszláv mozgalom központja.

Pavlovics Alekszander (1819–1900) felsővízközi parochus, a kárpátaljai lapokban, az ungvári orosz naptárban, valamint a lemergi *Szlo-Doban* és *Halickaja Zorjaban* közölte valláserkölcös, prédikációízű verseit.

Érdekes írói pályát futott be *Kralickij Anatolij* (1834–1893), a munkácsi bazilita monostor főnöke (ihumenje). A XIX. sz. egyetlen kárpátaljai írója, aki néha a nép életéből vette elbeszélései tárgyait, mivel azonban ezek a lemergi *Beszeda* c.

lapban jelentek meg, nem volt visszhangjuk, a kárpátaljai rutének nem szereztek róluk tudomást. Szorgalmasan gyűjtötte és kiadta a magyarországi rutén nyelvemlékeket, sőt népe és monostora érdekében még a hamisításoktól sem riadt vissza. Tőle származik a költött, voltaképpen nem létező és 1458-ból keltezett ún. *Munkácsi Krónika*. A *Laborc fejedelem* c. történeti elbeszélése is iskolapéldája a naiv történelem hamisításnak. Kétségtelen, hogy jószándék vezette. Tudott volna írni és értékeset alkotni, ha a ruszofilizmus nem térítette volna le a helyes útról. Ő is Dobranszky és Rakovszky áldozata.

Fencik Jevhen (1844–1903) verseit Vladimír néven közölte. Költő, kritikus, szerkesztő és elbeszélő volt egyszemélyben. Orosz és egyházi szláv szavakból összetákolt műnyelven írt. Először a lemergi *Szlovoban*, majd a Szent Bazil Társulat lapjában, a *Szvetben*, később a *Karpatban* közölte munkáit. E lapok megszűnése után 1885-ben saját költségén, megindította a *Lisztok* (Kis Újság) c. kéthetenként megjelenő lapját, hogy legyen hol közölni alkotásait. Számos tankönyvet és imakönyvet adott ki. Ő írta az első kárpátaljai orosz regényt, *Szülőföldem, de nem hazám* címmel a 70-es évek végén. 1878-ban O. F. Miller egyetemi tanár a szentpétervári szláv jótékony egyesület ünnepélyén részleteket olvasott fel belőle annak bizonyítására, hogy Oroszországon kívül is vannak lelkes oroszok, de a szerző nevét elhallgatta. 1904-ben, Fencik halála után, nyomtatásban is megjelent a regény a szentpétervári Egyházi Közleményekben. A XIX. sz. legnagyobb magyarországi epikus költeményének, a *Koriatovitsnak* is ő a szerzője. Sőt drámát is írt *Koriatovits* címmel. Az eposzban is, a drámában is, a *poetica licentia*-val visszaélve meghamisítja a történetet. Sokat fordított szláv íróktól. Mély vallásosság, ruszofilizmus, álmodozó idealizmus és szláv melankólia jellemzi alkotásait.

Szilvay Iván (1838–1904) parochus, írói nevén *Uriel Meteor*, az egységes orosz irodalmi nyelv híve volt, de mert nem tudott jól oroszul, nehezen érthető, kevert műnyelven írt. Elruténosodott, régi magyar nemesi családból származott, gyakran vette témáit a régi jó időkből, amikor a kobzosok, énekesek és igricek a királyi udvarban és a magyar földesurak udvarházaiban szívesen látott vendégek voltak. Elbeszéléseket és költeményeket írt. Elbeszéléseiben szereti a fantasztikus elemeket. Néha társadalmi kérdéseket is felvet. Nagyobb költeményeinek a tárgyát az apokrifekből veszi (Enoh és Illés, Az élet fája). A legtermékenyebb írója a XIX. századnak, de egész munkássága meddő volt, mert népének és korának figyelembevétel nélkül dolgozott.

Önéletrajza igen érdekes. Ebben elárulja, hogy a ruszofilizmus mesterségesen kitenyésztett irányzat, amelynek nincs talaja a honi földben, őszintén bevallja, hogy a 60-as évek elején, amikor már több mint húszéves volt, alig tudott oroszul, az orosz szavakat nem értette. Ha írni akart, előbb magyarul fogalmazta meg mondanivalóját, azután lefordította oroszra, de érezte, hogy fordítása gyenge. A hangsúlyról fogalma sem volt. Amikor a pesti papnevelő intézetben tanult, Rakovszky Iván vasárnaponként bejárt hozzájuk, és orosz nyelvre tanította a rutén teológusokat. „Nem volt sem szótárunk, sem nyelvtanunk. Elővettem a Tar-kovics idejében kiadott szláv Bibliát és a latin Vulgata segítségével elejétől végigolvastam, és a latin szövegből állapítottam meg a szavak jelentését.” Szilvay *Önéletrajzában* felháborodik azon, hogy „még ma is akadnak olyan emberek, akik azt hiszik, hogy az irodalom megindulásának és fejlődésének a beszélt népnyelv az alapja.”³⁴

Mitrak Alekszander (1837–1913) parochus, verseket, prózai munkákat és egy szótárt írt. Eleinte magyar érzésű volt, de mint azt az *Ébredésem* című versében

(1866) jómagá is bevallja, Rakovszky őt is, mint Szil-vayt, megnyerte a russzofil eszme számára. Verseit *Materin* néven közölte. Jó barátja, Rakovszky, orosz nyelvtant írt, hogy a ruténeknek legyen miből oroszul tanulni. Ő meg barátja buzdítására szótárt adott kezükbe. 1881-ben saját költségén Ungváron kiadta az *Orosz—magyar szótárt*. Háromezer példányt a Szent Bazil Társulatnak ajándékozott belőle, hogy olcsón terjessze. *Magyar—orosz szótárát* csak 1932-ben adták ki.

Sztavrovskij-Popradov Julij (1850—1899) csertészi parochus Dobranszky közvetlen befolyása alatt állott. Dobranszky kúriáján, Csértészen sokszor fordultak meg külföldi szláv tudósok és politikusok. Ilyenkor költőnket is meghívta asztalához. Sztavrovskij sokkal egyszerűbb és érthetőbb nyelven írt, mint Fencik, Szilvay és Mitrak. Ezért olvasták, bár minden versét hamis pátosz jellemzi.

Szabó Eumenij (1859—1934) az ungvári gimnáziumban a rutén nyelv tanára, majd nagyszülősi parochus és Ugocsa megyei főesperes. Kritikai dolgozataival tette ismertté nevét. Főműve *Hristomatia cerkovno-szlavjanszkij i uhro-ruskih lityeraturnih pamjatnyikov*. (Egyházi szláv és magyarorosz irodalmi szemelvények gyűjteménye, Ungvár, 1893). Sokáig a kárpátaljai rutének egyetlen irodalomtörténete volt. Ma is igen becses munka. A cseh megszállás idején haláláig az orosz irányzatú Duhnovics Társaság elnöke volt.

A XIX. század irodalma voltaképpen néhány jól-rosszul oroszul beszélő tollforgató ember időtöltése volt, és teljes kudarccal végződött. Sem a kisszámú értelmiség, sem a nép nem olvasta. Az orosz irodalom nem gazdagodott ezekkel a szárnypróbálgatásokkal, a rutén nép pedig semmit sem nyert velük. Megérdemelt sorsukra jutottak. Elfelejtették, mielőtt megismerték volna őket. Ott pihennek az újságok és a naptárak sárguló lapjain. Álmukat néha egy-két érdeklődő megzavarja, de csak kíváncsiságból, és nem azért, mert kincsek után kutat.

A cseh uralom idejében ráérő filológusok hozzáláttak, hogy kikaparják kriptájukból a „kárpáti orosz” írók műveit, és egy-két kötetet ki is adtak belőlük, ennek azonban csak bibliográfiai a jelentősége. Aki orosz írókat akar olvasni, nem töri magát Fencik, Szilvay, Mitrak, Kralickij és társai után.

A XIX. század folyamán nem volt kapcsolat a rutének és kárpátaljai orosz irodalom között. Sőt a nép szellemi elmaradásának egyik oka, hogy nem értette és ezért nem olvasta a kárpáti műnyelven vagy az orosz nyelven írt munkákat.

A magyar kormány a rutének műveltségének emelése céljából elhatározta, hogy segít e lehetetlen állapotokon, és 1881-ben megbízta Csopey Lászlót rutén iskolakönyvek szerkesztésével. Csopey nyelve közel áll a nép beszélt nyelvéhez. Jól megértették, szívesen olvasták, de az volt a baj, hogy a tankönyvek hamisítatlan nyugati szelleme idegen volt a rutén nép többségének. Csopey csaknem szó szerint lefordította Gáspár János iskolakönyveit anélkül, hogy a rutének leikéhez közel álló olvasmányokat is közölt volna. Igen jellemző, hogy Fencik, Szilvay és még egy-két más író tiltakozott Csopey „nyelvrontása” ellen, ami megnehezítette az iskolaügy fejlesztését Kárpátalján. A kormány egy néplapot is kiadott 1898-tól 1919-ig *Vasárnap (Negyilja)* címmel, mely szintén érthető, ha nem is tiszta rutén nyelven jelent meg. Sőt 1896-tól kezdve Ungváron is megjelent *Nauka* című rutén lap.

A század vége felé egy-két intelligensebb rutén aggódva figyelte a köznép magárahagyatottságát, ami felköltötte benne a vágyat, hogy a nép művelésére gondoljon. Kárpátaljai rutén beszélt nyelven próbált szólni a néphez. Idetartozott a

páratlan szorgalmú *Zsatkovics György* malmosi lelkész (1855—1920). Értékesebb történeti tanulmányait magyarul írta, és csak egy-két elbeszélést dolgozott át a nép nyelvére. A másik *Volosin Ágoston* volt, aki szerkesztette a *Naukat*, egy kitűnő nyelvtant (1907) is írt, de később a cseh uralom idejében politikai babérokra pályázott, letért addig követett útjáról, és idegen ukrán irányzathoz csatlakozott.

A cseh megszállás kora

A XIX. sz. végéig, illetve a világháborúig a kárpátaljai rutének írói — egy-két kivételt nem tekintve — papok voltak. Az irodalom vallásos jellege erősen kidomborodik. A világháború után a papi írókat háttérbe kezdik szorítani a világi írók, ami egyszeriben megváltoztatja az irodalom szellemét.

A világháború előtti és utáni irodalom között nincs kapcsolat. A cseh megszállás után teljesen új élet kezdődött, amelynek a rutének inkább szenvedő, mint cselekvő részesei voltak. Igen sok orosz és ukrán menekült keresett és talált új otthon Kárpátalján. Az oroszok az orosz nyelvegységet hirdették, az ukránok az ukránt. A rutének egy része opportunizmusból az orosz, másik része az ukrán irányzathoz csatlakozott, de szép számmal voltak olyanok is, akik a hazai rutén talajon maradtak. Az ukrán irodalmi társasághoz, a *Proszvitához* csatlakozott rutének azt hirdették, hogy nyelvük és irodalmuk azonos az ukrán nyelvvel és irodalommal. A Duhnovics Társaság tagjai pedig az orosz nyelv és irodalom jogaiért szálltak harcba. A kárpátaljai rutén népnyelvnek és irodalomnak is voltak hívei és művelői, noha ezt rossznéven vették a csehek. A népük érdekeit védő rutének tudták, hogy a rutén nyelv abban a formájában, ahogy azt a XVII—XVIII. sz. batykói kifejlesztették és kéziratos munkáikban reánk hagyták, nemcsak a konkrét, hanem az absztrakt fogalmak kifejezésére is alkalmas. A ruténeknek nem kell idegen tollal ékeskedniük.

A kárpátaljai rutén nyelvet és a népies irodalmat a XIX. sz. oroszul író „klasszikusai” lenézték, megvetették, ezért csak a nép ajkán élt. Nem tudott közös irodalmi nyelvvé fejlődni. Természetes, hogy Trianon után még kevésbé juthatott szóhoz, mint Trianon előtt, hisz Kárpátalja cseh urai minden magyar emlék és kapcsolat kiirtására törekedtek.

A világháború után igen erő's művelődési vágy szállta meg Kárpátalja ruténeit. A nyugati harcterekről és fogolytáborokból hazatért rutének, látva népük hátramaradását, művelt néphez méltó tudományt, irodalmat, művészetet akartak teremteni. Saját erejük kevés volt hozzá, várni nem akartak, és így rokon népek segítségét vették igénybe. Nem tudták, vagy nem akarták megérteni, hogy a néphez a saját nyelvén kell szólni és a népet büszkévé, önérzetessé teszi, ha saját nyelvét kapja vissza könyvekben, újságokban.

Az orosz nyelvegység hívei 1922-ben megalapították Ungváron a *Duhnovics Társaságot*, amelynek Szabó Eumenij volt az első elnöke 1934-ben bekövetkezett haláláig. A Társaság tudományos folyóirata a *Kárpátok Vidéke* (Karpatszkij Kraj, 1923—1924) volt, majd az 1928-ban megindított, rövid életű *Kárpátok Világa* (Karpatszkij Szvet).

A kárpátaljai rutének egy részének az az igyekezete, hogy oroszul írjon, még a művelt oroszok előtt is érthetetlen volt. Ezt *Ilja Ehrenburg* ismert orosz író nyíltan megmondta, mikor 1934-ben Kárpátalját beutazta, sőt meg is írta Európa dzsungeljeiben c. útirajzában. Podkar-patszka Rusz-ban kevés a művelt ember, és ezek a művelt emberek is főleg nyelvi vitákkal vannak elfoglalva. Azon vitatkoznak,

vajon orosz-e, ukrán-e vagy kárpátaljai rutén-e a nyelvük. A Karpatorusszkij Golosz című lap orosz nyelven jelenik meg. Nemigen lehet megérteni, hogy mit akarnak e lap munkatársai. A vezércikk címe: Isten velünk. Utána szovjetorosz lapokból kiollózott szemelvények következnek. Ezután valamilyen uzshorodi diplomata ezt írja ebben a mulatságos újságban: «Moszkvának és Moszkva harangjainak döntő befolyása lesz az európai kérdésben, az új világ megalkotásában. Litvinov Amerikában, Rómában, Varsóban. Felfigyelnek rá. Mindenütt oroszul tanulnak. Minket, kárpáti oroszokat elválaszthatatlanul Moszkvához fűz a sorsunk. És amikor napjainkban egész világ remegve áll az orosz hatalom előtt, a szerencsétlen kárpáti orosz népnek kieszelt, mesterséges nyelvjáráson kell tengődnie. A Kárpátokban most éhínség van. De azért nálunk is éppen úgy meggyújtják a karácsonyfa gyertyáit, nálunk is éppen úgy koledálnak, mint Oroszországban. A világ a békét várja Moszkvától és a Szovjetuniótól. «

Ez a maró gúnnyal megírt útirajz legjobb képe Kárpátalján a cseh uralom idején uralkodó zavaros állapotoknak és az orosz nyelv barátai tájékozatlanságának. Éppen ilyen tájékozatlanok voltak az ukrán nyelvegység hívei is.

Az orosz irányzat követői elszakadtak szülőföldjüktől és álomvilágban éltek. Könyvekből és emigránsoktól tanulták az orosz nyelvet. Megtagadtak minden élő valóságot, és nem akarták ismerni azt a nyelvet, amelyet a rutén nép beszél, azzal a megokolással, hogy az nem úri nyelv. Ezek az urak a cseh megszállás idején tartottak ott, ahol a szlovák, szerb és a szlovén russzofilek a múlt század elején, amikor az orosz nyelvegység alapjára helyezkedve, egyesek közülük oroszul próbáltak írni. A nagyközönség nem tudja írásaikat olvasni, és az értelmiségnek is csak az a része érti meg, amely megtanul oroszul.

A kárpátaljai russzofilek büszkesége *Karabeles Andrej* (1906—)* középiskolai tanár, költő. Páratlan utánzóművész. Ez az egyetlen ereje. Majdnem minden verséről ki lehet mutatni, hogy melyik orosz költő (Puskin, Lermontov, Fet) melyik versének a mása. Költészete anakronizmus. Nem annyira saját korának, mint inkább a XIX. sz. első felének a visszhangja. Igen szépen fordította le Mécs Lászlónak *A rabok énekelnek* c. költeményét és még egy-két magyar verset. Ehhez az irányzathoz tartozott még *Popovics Mihail* (1908—1955), *Baleckij Emelian* (1919—1986), *Patrusz Andrej* (1917—19??), *Fedor Pavel* (1884—1952).**

Említésre méltó prózaírója az orosz nyelvegységet hirdető irányzatnak *Hornyok N.* (Laborcsanyin), *Farinics A.* (Makovcsanyin), *Kozik M.* Aránylag sok drámát írtak. Persze nem szabad remekművekre gondolni, hisz még az oroszok és a lengyelek sem igen tudnak drámát írni. Nem minőségről, hanem mennyiségről van szó. Az egész XIX. sz. folyamán három színdarabjuk volt a ruténeknek, és ebből is csak a Duhnovicsét ismerték. A cseh uralom idején tucatszámra gyártották a színműveket. Legsorgalmasabb drámaíró *Bobulszkij Antonij* volt (1877—194?)**. Mint nyomdavezető Krakkóból került Ungvárra. Megtanult oroszul, ruténul és rutén író lett belőle. Darabjait szívesen játsszák a műkedvelő társulatok, mert sok rutén közmondással, szójátékkal fűszerezi. A rutének legnépszerűbb színművét a *Maruszyát Szilvay Zion* (1876—1932) írta. A zenéjét is ő szerezte. Kedvesen naiv, bájos darab. Nemcsak a kárpátaljai, hanem az amerikai rutének is gyakran előadják.

* Meghalt 1964-ben.

** Az évszámokat P. R. Magocsi közli.

Naukovij Zbornyik (Tudományos Gyűjtemény) volt, amelyben többnyire ukrán emigránsok tanulmányai jelentek meg.

Kiváló költői *Grendzsa-Donszkij Vaszil* (1897–1974), *Borsos-Kum-jatszkiej Julij* (1905–1975), *Zoreszlav* (*Szabói Szevasztyian*, 1909) és *Bo-zsuk Stefanova* (1907–1938). A legváltozatosabb köztük és legközelebb áll a ruténhez *Borsos-Kumjatszkiej*, akire a modern magyar költők is hatással voltak, és aki többnyire társadalmi problémákat énekel meg jó-hangzású verseiben. A prózaírók közül *Demjan Luka* (1894–1968), *Markus Alekszander* (1909–1971), *Nevicka Irina* (1886–1965)* az ismertebbek. Igen kedvesek Márkusnak a népiéletből vett humoros elbeszélései és rajzai. Magyar íróktól (Tömörkény, Mikszáth, Móra) tanulta a parasztlélek megfigyelését. Nyelve közelebb áll a ruténhez, mint az ukránhoz, felfogása tiszta rutén. Drámaírója az ukrán irányzatnak nincs.

Kárpátalján élénk irodalmi élet volt a cseh uralom alatt, de egy-két kivételt nem tekintve, csak oroszul és ukránul írtak. A rutén irodalomnak alig voltak művelői. Azt nem dédelgették a csehek, viszont a *Prosz-vitát* és a *Duhnovics Társaságot* anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették. Mind a két irányzatot egyformán támogatták, hogy szétválasszák egymástól a ruténeket és megakadályozzák az egységes rutén nemzeti gondolat kifejlődését. Sikerült is a két irányzatot szembeállítani egymással. Olyan nagy volt köztük a gyűlöletig fokozódó ellentét, hogy nem is olvasták egymás írásait, és ezért nem voltak hatással egymásra.

Az ukrán irányzat írói is álmvilágban éltek. Ők sem akarták ismerni azt a nyelvet, amelyet a kárpátaljai nép beszél. Ezt műveletlennek tartották a fejlett ukrán nyelvvel szemben. Az 1920-ban alapított *Prosz-vita* közművelődési egyesület köré tömörültek. Tudományos folyóiratuk a

* Az elhalálozási évszámok P. R. Magocsi adatai.

VII. A rutén népköltészet

A népköltészet egykorú a néppel. Mihelyt egy kisebb-nagyobb embercsoport kifejleszti nyelvét, költészete is megszületik. Párhuzamosan fejlődik vele, és hű tükre mindenkori tudásának, műveltségének. Jellemző rá, hogy a nép egész életét felöleli és mint Erdélyi János mondja: fő érdeme a valóság. „Amit benne találunk, az mind igaz tény. Ha valami benne történetre vonatkozik, az történet, ha erkölcsre, az erkölcs, ha ízlésre, az ízlés. Itt minden betű adat, és minden kis adat a múltból gyökerül szolgál a jövőnek...” Csakhogy, sajnos, kevés adatunk van a múltból. Nem jegyezték fel a népköltészet termékeit.

Pedig sokat mondhatnának nekünk a rutén népdalok, mert szabadon virágoztak Kárpátalja hegyei-völgyei közt. Míg a magyar világi dalokat, főképp a szerelmi énekeket, az ún. virágénekeket erősen üldözték a középkorban, a rutén dalt nem bántotta senki. A rutén népnek a XVIII. század közepéig nem volt úgynevezett művelt osztálya, amely megütöközött volna a profán tartalmú dalokon. A középkori rutén pap nem volt műveltebb a szántóvető parasztnál. Együtt dolgozott a mezőn, együtt énekelt vele. A XIX. században sem üldözte senki, amikor már kialakult a főleg papokból álló, művelt rutén értelmiségi osztály. Ez nem vett tudomást a rutén népköltészetéről.

„Rutén népköltészet. Nagy hiba, hogy eddig senki sem foglalkozott behatóbban vele. Hogy csakugyan kell élni a nép ajkán ily népkölteményeknek, éspedig nagy számban, arra két ok enged következtetni...” — írja egy rutén pap a rutén papok és tanítók hivatalos lapjának, a Görög Katolikus Szemlének 1900. március 25-i számában. Pedig már három-négy évtizeddel előbb megjelent *Lehoczky Tivadar* a Magyarországi orosz népdalok (1864) és *Fincicky Mihály* Magyar—orosz népdalok c. kötete (1870), nem is szólva az orosz és az ukrán gyűjtők munkáiról.³⁵

A rutén rendkívül dalos nép. Nemcsak örömét és bánatát önti dalba, hanem élete minden eseményét megénekli. A hamisítatlan rutén kedélyvilág, őseredetiséggel és erővel jut kifejezésre dalaiban. Énekek zsongják körül, akár otthon, akár Isten szabad ege alatt végzi munkáját. Legtöbb a szerelmi költemény, de sok a katonaéletből, családi érzésből, a szülőföld szeretetéből és a népi helyzetből, alkalomból, körülményből fakadó dal is. Érdekes, hogy noha erdőn él, nincs vadászdala. Számos folyó és száz meg száz halban gazdag patak csörgedez hegyei közt, még sincs halászdala, mert nem választja élethivatásul sem a vadászatot, sem a halászatot. A Verhovina keleti szélétől eltekintve betyáréneke sincs.

Akár a magyar, a rutén népdal is a természetből veszi képeit a hangulat aláfestésére. Párhuzamot von a természet élete és az ember élete között:

Ágain sarjakat ereszt minden fácska, Hú párjára
talál minden kis madárka, Csak nekem nincs
párom, noha várva-várom.

A nép a lelki hangulat kifejezésére szereti a természetből vett képeket, amelyek egy része már régen szimbólummá vált. Ezek a szimbólumok állandóak századok óta. Például a tűlevelű fa a bánatot, a tölgy a férfias erőt, a nyírfa és a topolya a lányt, s általában a nőt, a kakuk a bánatos nőt, a sólyom a legényt jelképezi. A szeretett lányt a rutén népdal szívesen nevezi halacskának:

Édes-kedves galambocskám, aranyos halacskám . . .

A rutén népdalban csak a Kárpátokban élő növény és állat fordul elő, ami érthető. Ha kiírnók a népdalokból az állat- és növényneveket, meg-kapnók az Erdős-Kárpátok növény- és állatvilágát. Földrajza már nem ilyen pontos. Dalaiban nagyon gyakran előfordul a tenger és a Duna, ez azzal magyarázható, hogy a Tisza a Duna medencéjéhez tartozik. A tengert a meséből tanulta. Sőt a nép foglalkozása is kitűnik a dalokból. Mivel a rutének közt nemigen akad kereskedő, vagy iparos, dalaiban sem fordul elő, vagy ha mégis előfordul, mint idegent említi. A dalok szántóvető vagy pásztorembert ismernek csak, az értelmiségi elemből pedig a papot, a kántort, a jegyzőt és a bírót. Ennek az a magyarázata, hogy az értelmiség ily elemei többnyire rutének.

A rutén népdaloknak mintegy háromnegyed része szerelmi dal. Tárgya ugyanaz, mint minden más népnél. Igen sok az olyan dala is, ahol az anya tanácsokat ad a fiának, hogy kit vegyen el feleségül. A vallásos rutén nép nem szereti, ha fia özvegyet vesz feleségül, vagy lánya özvegy emberhez megy férjhez. Ennek dalaiban is kifejezést ad:

Házasodj, fiacskám, leányt végy el aztán,
Mert a lánynak szíve olyan, mint a napfény nyárba',
Bárha néha süt szomorún, de meleg sugara.

Házasodj, fiacskám, özvegyet ne hozz ám,
Mert az özvegy szíve olyan, mint a napfény télben,
Bár melegít is komolyan, fázol te a szélben.

A szerelmi dal után legtöbb a katonadal. A bevonuló legény sajnálja elhagyni szüleit, szeretőjét, faluját. De ha már rajta van a katonaruha, büszke rá és kérkedik vele, hogy szívesen megy a török és a francia ellen. Érdekes, hogy csak ez a két nép szerepel dalaiban mint ellenség.

Hej, császárom, jó császárom, császári királyom,
Megvertük már a franciát, én már hazavágyom. Hej
császárom, jó császárom, tedd meg azt kedvemre, Ha

bevettél katonának, kedvesem is vedd be. Segíts minket,
Istenünk, a törököt leverni, És abban a szép országban
lányokat ölelni.

Míg a szerelmi dalokban csak kárpátaljai falvak fordulnak elő, a katonadalokban azoknak a magyar vagy ritkán osztrák városoknak a nevével is találkozunk, ahová az újoncok bevonultak, ahol katonáskodtak. A rutének rendszerint Máramarosszigeten, Munkácson, Ungváron, Lőcsén, Kassán és Bécsben szolgáltak.

Ne sírj rózsám, ne sírj,
Mert kisérod szemed,
Hisz tovább Lőcsénél
Nem visznek engemet.

Ungvár közelében Véres
patak szalad. Kérdezi a
rózsám, Tán fejem
beszakadt?

Nem fejem vére az,
Ellenségem vére,
Össze-vissza vágta
Fényes kardom éle.

Egy-két olyan rutén katonaének is van, amely kozákokról szól. Ezek a dalok a cseh megszállás idejében Halicsból kerültek Kárpátaljára.

A népdalnak egyik jellemző vonása, hogy vándorol. Átszarmazik idegen nemzet költészetébe, kicserélődik. A Szolnokon és Szegeden járt tu-tajosok, az Alföld búzakalászos rónáin arató rutén lányok és legények sok magyar dalt megtanulnak, s azokat magyarul és szó szerinti fordításban éneklük. Számos helyen ismerik a „Szeretnék szántani”, „Káka tövén költ a ruca . . .”, „Azt mondják, nem adnak engem galambomnak . . .”, „Ha bemegyek a templomba . . .”, „Debrecenbe kéne menni” kezdetű dalt.

A rutén népköltés valóságos gyöngyei a románcok. Ezeket igen szereti a nép és rendszerint végigéneklük. Nem annyira dallama, mint inkább tartalma miatt. Ilyen ismert románc (Fincicky Mihály fordításában):

Elmegyek én, el én, Át
dombon, völgyeken, Ne

lássam őt soha, Ha nem
szánták nekem.

Ha nem szántak nekem,
Óh, lány, Isten veled.
Isten veled, leány,
Szerettem hű szíved.

Szerettem hű szíved.
Négy hosszú év alatt,
De négy vasárnap, óh,
Egyszer sem láttalak.

Egyszer sem láttalak E
négy vasárnapon. Másnap
szívünk be fájt A
búcsúszózat.

Szegénylegényt a zöld
Ligetben gyötri láz,
Haldokló lányt takar
A szülői ház.

Harangok búgnak a
Kedves leány után,
Szegény fiúnak a
Farkas üvölt csupán.

Siratja a leányt
A bús apa, anya,
Szegény fiú felett
Károg hollók raja.

A népdalok legkedveltebb versformája a *kolomejka*. Iskolapéldája a következő vers:

Felmegyek én a hegyekbe, Hol
a bojkók laknak, Hol a zenét
csak aprózzák, S vidám táncot

ropnak.

Tehát voltaképpen az első sor nyolc, a második hat szótagból áll. Legfontosabb kelléke, hogy az utolsó előtti szótagon legyen a hangsúly, s a második sor rímeljen a negyedikkel. Azonban a legtöbb dal eltér ettől a mintától. A legtöbb kolomejka négysoros, hatszótagos versből áll:

Jó nekem itt, anyám,
Tisza partján lakni,
Idejár Ivánka Ökröket
itatni.

Zöld erdő mélyében
Dalol a madárka, Jó itt
szeretközni, Mert senki
se látja.

Figyelemre méltók a rutének történeti énekei. Sajnos egyre fogynak, feledésbe mennek. Az új nemzedék új idők új dalai iránt érdeklődik. Pedig Rákóczi szabadságharca és a labanc világ átka is dalra készítette a rutént:

A magyart elnyomják,
Németet emelik,
Szabadságainkat
Semmibe sem veszik.

Szabadságainkat
Elmellőzték végképp
Azok a németek, Kik
hazánkat tépték.

Széttépték Lengyelhont,
Tépik már Magyarhont,
Úgy tekintik azt csak,
Mint valami vadont.

A jobbágyság korában is a rutén sokszor dalba öntötte szomorú sorsát, de ezeket a dalokat a mai nemzedék már nem ismeri.

A népköltészet prózai termékei (a legendák, mondák, népmesék, közmondások, találós kérdések) rendkívül változatosak, és a nép vallását, tudását, erkölcsi érzékét, világnézetét, képzelőtehetségét foglalják magukban. Ezeket nagyrészt a XVII–XVIII, században divatos *zbornyikokból* (gyűjteményekből) vette át a nép.

A nép igen szereti a *közmondásokat* és gyakran használja beszéd közben. Közmondásai helyes megfigyelésről tanúskodnak:

- Az idegen lóról pocsolja közepén is szállj le.
- Isten magasan, a király messze van.
- Nehéz a tele tarisznya, az üres még nehezebb.
- A feleség a ház három oldalát támogatja, a férj csak az egyiket.
- A szegény ember leszaladni se tud a hegyről, a gazdag könnyen fel is szalad.
- A jóllakott ember nem hisz az éhesnek.
- Ne neved a temetésen és ne sírj a lakodalmon.
- Ha egy vénasszony leszáll a szekérről, könnyebb a küllőknek.

A kárpátaljai rutén népköltészetben (egy-két újabban átvett kozákdalt nem tekintve) nem találunk ukrán és lengyel hagyományokat, emlékeket. A rutén költészet semmit sem tud a kozák lázadásokról, Lengyelország és Ukrajna véres harcairól. Az ukrán népköltészet legjellemzőbb terméke, a *duma* (dumka) nevű epikus költemény, ismeretlen Kárpátalján.

Az ukrán népköltészet hősei Hmelnyickij, Mazepa, Dorosenko, a rutén Mátyás király, Rákóczi, Kossuth. A déloroszországi és a halicsi ukrán dalok büszkeségéről, az egykori zaporozsi kozáktáborról — a szicsről — a cseh megszállás idejében halott először a rutén.

A kárpátaljai rutének más eszmekörben éltek, mint a halicsi ukránok. A Kárpátok déli oldalára átjött telepések lélekben igen hamar elszakadtak fajrokonaitól és a magyarsághoz simultak. Ezt a XVIII, századból való *huklivai* (zugói) *latin krónika* szerzője is megfigyelte. Noha csak száz éve annak — írja a krónikás —, hogy az első rutén telepések a Verhovinára jöttek, a Kárpátok hegysége nemcsak Magyarországot választja el Lengyelországtól, hanem „az embereket és azok erkölceit és szokásait is teljesen elkülöníti”.³⁴

VIII. Vallás és egyház

1. A görög katolikus egyház

A kárpátaljai ruténeknek a XIII–XIV. században nem volt egyházi szervezetük.

A telepésekkel egyidőben nem jött pap Kárpátaljára, azért a földesurak az egyház számára a falvak alapításakor nem is hasítottak ki földeket. Amikor később a telepések templomot építettek és papot kaptak, nekik kellett őt eltartani.

Az egyház megszervezése a munkácsi bazilita monostorból indult ki. Kárpátalja és a szomszédos megyék görögkeleti lakosainak egyházi feje a munkácsi monostor főnöke (*igumenje*) volt. Lukács presbiter volt az első igumen, püspöki joghatóságot gyakorolt 1439–1445 között, és így erre az időre tehető a püspökség eredete.

Ezt Lippay hercegprímás jelentése is megerősíti. 1651-ben ezt írta Rómába: „Partenius munkácsi püspök beszélt, hogy látott a munkácsi monostor és a püspökség 150 éves alapításáról szóló királyi okleveleket... Úgy vélem azonban, hogy ez az alapítás a kolostorra vonatkozik, a püspökségé pedig akként történt, hogy a konstantinápolyi pátriárka beleegyezésével szakadár püspökök a munkácsi kolostorban szakadár püspökséget állítottak fel.”

A magyar törvények és a katolikus egyházjog szerint a munkácsi görögkeleti püspökség csak névleges és nem kanonizált püspökség volt. A munkácsszentmiklósi domínium urai se tekintették püspöknek a monostor igumenjét, és kényük-kedvük szerint bántak el vele.

A falusi papok — batykók — közjobbagysorban élő tudatlan, tanulatlan szegény emberek voltak, és a monostor igumenjei sem váltak ki teológiai képzettségükkel.

Drugeth György gróf, a homonnai és az ungi domíniumok ura, elhatározta, hogy segít a rutén papság szomorú sorsán. Tudta, hogy a lengyelországi görögkeleti ruszinok 1595-ben egyesültek Rómával,¹ minek folytán nemsokára a római katolikus egyház görög katolikus papok tanításáról és neveléséről gondoskodott; ezek ugyanolyan kiváltságokat kaptak, mint amilyeneket a római katolikus papok élveztek.

Hosszas tárgyalások után a szepesi, sárosi, zempléni és ungi papság 1646-ban elfogadta az uniót, vagyis egyesült Rómával. Ezzel ruténeink előtt is megnyílt az út a nyugati művelődés felé. A beregi és a márama-rosi papság és nép azonban — mivel az erdélyi fejedelmek ellenezték az uniót — csak jóval később, Erdélytől való elszakadása után egyesült Rómával. 1735-ig két püspökük volt a ruténeknek, egy görög katolikus és egy görögkeleti.

A hitegység visszaállításának az óhaján kívül a papságnál az egyesüléstől várható előnyök reményének is nagy volt a szerepe. Ezeket az előnyöket idővel meg is kapták a rutén papok. A görög katolikus egyházközségek (papok és kántorok) számára földeket hasítottak ki, a papok pedig olyan kiváltságot kaptak, mint amilyeneket a római katolikus papok élveztek. Az egyesülés után a görög katolikus egyházat az egi érsekség fennhatósága alá helyezték. Gondoskodni kellett megbízható papok tanításáról és neveléséről, amit nemigen végezhetett volna el a

munkácsi monostor püspök-főnöke. Mikor azután az egyetemekről és a római katolikus szemináriumokból kikerültek az első tanult görög katolikus papok, megaláználak találták Eger gyámkodását, és megindították a harcot Eger ellen a munkácsi püspökség önállósítása, függetlenítése érdekében. A harc a papság győzelmével végződött.

Mária Terézia előterjesztésére XIV. Kelemen pápa 1771-ben kanonizálta a munkácsi görög katolikus püspökséget. Az egyházmegye joghatósága akkor 13 megyére terjedt ki és 711 parókiája volt. Idők folyamán az egyházmegye területét lényegesen megnyirbálták. 1777-ben az újonnan alapított nagyváradi román püspökséghez csatoltak számos Munkács egyházmegyei községet. 1816-ban kihasították a munkácsi püspökségből az eperjesit, és végül 1912. június 8-án X. Pius pápa a *Christi fideles graeci* bullájával megalapította a hajdúdorogi görög katolikus püspökséget és ehhez 60 falut csatolt a munkácsi püspökségből. A trianoni békediktátummal mintegy 20 000 görög katolikus rutént Romániához csatoltak. Közvetlenül a cseh megszállás (1920) előtt a munkácsi püspökségnek 320 egyházközsége volt.

Közigazgatásilag az egyházmegye öt főesperességre (bereg, mára-marosi, ugocsa, ungi és zempléni) és 39 esperességre oszlik. A kanonizált munkácsi egyházmegye első püspöke *Bacsinszky András* (1773— 1809), aki Munkácsról Ungvárra tette át székhelyét.

A rutének szegények voltak. Saját erejükből nem tudtak megfelelő püspöki templomról, püspöki palotáról, kanonoki lakásokról, szemináriumról és egyéb épületekről gondoskodni. Ezért Mária Terézia odaajándékozta nekik a jezsuiták ungvári templomát, kollégiumát és a Drugethek várát a hozzátartozó épületekkel, sőt a kincstár költségén a célnak megfelelően át is alakította azokat. A káptalan részére nyolc stallumot szervezett.

A munkácsi egyházmegye első püspöke igen sokat tett a rutén papság és tanítóság nevelése, tanítása érdekében. Közbenjárására Mária Terézia papnevelő intézetet alapított, és 1793-ban ő maga gondoskodott kántortanító-képző építéséről. Összegyűjtötte az egyházmegye területén talált régi írásokat, könyveket s ezzel megvetette a püspöki könyvtár és levéltár alapjait.

Pócsi Elek püspök (1816—1831) felépítette az *Orphanotrophiumot*, a középiskolába járó árva papfiúk konviktusát. *Pásztélyi János* (1875— 1891) püspök idejében épült az *Alumnem* nevű konviktus a középiskolába jár papfiúk számára. A cseh megszállás alatt *Papp Antal* (1912—1924), *Gebé Péter* (1924—1932) és *Sztojka Sándor* (1932—)² voltak a püspökök.

Az egyházmegyének 1919-ben 384 népiskolája volt; a cseh uralom alatt csaknem valamennyit bezárták. 1936-ban már csak 25 működött. Az egyházközségek a saját erejükből fenntartani nem tudták, a cseh állam pedig nemcsak nem támogatta, hanem üldözte is azokat, mert nem tartotta kívánatosnak a valláserkölcsi nevelést, és attól tartott, hogy a görög katolikus népiskolák ápolni fogják a magyar kapcsolatokat.

Az egyházmegye területén öt monostor van (Ungváron, Munkácson, Miszticén, Kisberezsnán és Husztbaranyán).

Az eperjesi egyházmegyét 1818-ban alapította VII. Pius pápa. Az 1673-ban épült minorita templomot alakították át görög katolikus székesegyházzá. A káptalan hat

kanonokból áll. Az egyházmegye első püspöke a tudós *Tarkovics Gergely* (1821—1842) volt, aki csaknem minden idejét könyvei közt töltötte. Az egyházmegyét voltaképpen titkára, *Popo-vics Bazil*, a későbbi munkácsi püspök kormányozta. Az egyházmegye második püspöke, *Gaganec József* (1842—1875) szláv érzésű ember volt. Az ő közbenjárására engedélyezte a helytartótanács 1867-ben a Szent Bazil Társulat működését.

Sokat tett egyházmegyéje szervezése érdekében *Vályi János* (1882—1911) püspök. Az eperjesi egyházmegye papjai és kántortanítói Ungváron tanultak. Vályi szemináriumot és kántortanító-képzőt épített Eperjesen; mindent elkövetett papsága és népe műveltségének emelése érdekében.

Az eperjesi egyházmegye négy főesperességre (eperjesi, abaújszántói, szepesi, zempléni) és 19 esperességre oszlik. Egyházközségeinek száma 161. A pozsonyi és a prágai görög katolikus parókia szintén az eperjesi egyházmegyéhez tartozik.

2. A görögkeleti (pravoszláv) egyház

Az összes rutének 1646-ig görögkeletiek voltak. Ekkor vallási és egyházi tekintetben kettészakadtak. Az Erdélyhez tartozó beregi és mára-marosi rutének megmaradtak görögkeleti vallásúaknak, a többiek egyesültek Rómával. A görögkeleti vallású püspököt 1664-ben kitették a munkácsi monostorból és a görög katolikus püspök, *Partén Péter*, vonult be a helyére. Nemsokára ezután egész Bereg megye katolikussá lett, és csak Máramaros rutén népe őrizte meg a görögkeleti hitet. Az utolsó máramarosi görögkeleti püspök *Dositheus* 1734-ben halt meg az ublyai monostorban, és ezután az összes Máramaros megyei görögkeletiek csatlakoztak az unióhoz. A XVIII. század végén, 1769-ben Máramaros egyes községeiben a nép különféle izgatások hatása alatt vissza akart térni a görögkeleti vallásra, de a mozgalom hamar abbamaradt.

A XIX. században a rutének híven kitartottak görög katolikus vallásuk mellett. A század utolsó negyedében azonban a rossz gazdasági viszonyok miatt sok rutén Amerikába vándorolt, ahol orosz agitátorok kezébe került.

Az amerikai orosz pópák sok rutént az orosz pravoszláv (görögkeleti) vallásra való áttérésre beszéltek rá.

Ebben tevékenyen részt vett a rutén származású *Tóth Elek* (1853—1909) esperes. Összekülönbözött katolikus püspökével, mire orosz állampolgárrá lett, és a San Francisco-i orosz püspök szolgálatába lépett. Egy röpiratot írt *Hol kell keresni az igazságot?* címmel. Az ügyesen megírt röpiratot mohón olvasták az Amerikába szakadt rutének, és sok példányát hazánkba is becsempészték. Tóth Elek jól ismerte a rutének észjárását, és tudott a nyelvükön beszélni. Hogy minden sora valótlan, azt a naiv olvasó nem vette észre. Tóth azt írta röpiratában, hogy a görög katolikus vallást Lengyelországban két istentelen lengyel püspök találta ki, a görögkeleti (pravoszláv) ruszinok üldözésére. Ördögi tervük sikerült. A görög katolikus papok még a római katolikus papokon is túltettek durvaságban és kegyetlenségben. A pravoszláv halottak sírjait feldúlták, koporsóikat kidobálták, papjaikat verték, gyilkolták, templomaikat bérbe adták a zsidóknak. Azonban Isten megsokallta a pravoszlávok szenvedéseit, és megbüntette a lengyeleket. Ausztria, Poroszország és

a cár atyuska Isten akaratából felosztották maguk közt Lengyelországot, hogy a lengyelek ne kínozzák többé Isten kedves gyermekeit, a pravoszláv ruszinokat.

Ezután így folytatja: Magyarországon is hasonló módon ment végbe az egyesülés Rómával. Az igazhitű pravoszláv oroszokat a vad magyar püspökök úgy üldözték, mint Lengyelországban. Emellett kecsegtető' ígéretekkel is csábították őket. Ily módon sikerült nekik 1000 pap közül 70-et rávenni arra, hogy Ungváron elfogadja az egyházi uniót. A többit kínzással, börtönnel, üldözéssel kényszerítették arra, hogy megtagadja hitét.

Az igazság az, hogy az első görög katolikus püspököt, *Taraszovics Bazilt* (1633–1651),³ a munkácsszentmiklósi uradalom ura, *7. Rákóczi György* erdélyi fejedelem, éppen a Rómával való egyesülés miatt 16 hónapon át várfogságban tartotta azután elűzte székhelyéről. Ez volt a sorsa számos görög katolikus papnak is Kárpátalján.

Az Amerikából kiinduló izgatással párhuzamosan haladt az Oroszországból irányított izgatás.

Az Amerikából visszatért rutének propagandája folytán 1902-ben a Sáros megyei Biharó (Beherov) egyharmada áttért a pravoszláv hitre. Biharó példáját 1903-ban Iza (Máramaros) és Nagylucska (Bereg) is követte. A hatóság tudomást szerzett az orosz erkölcsi és anyagi támogatással folytatott mozgalomról, így 1904-ben bíróság elé állították a vezetőket. Fejenként 14 hónapi államfogházat kaptak. A fogházból kikerülve tovább terjesztették az orosz pravoszláviát. Segítséget és pénzt kaptak Oroszországból, amit a Csernovicban lakó Gerovszkij fivérek juttattak el hozzájuk. Amikor a hatóság biztos adatokat szerzett, hogy a vallási mozgalomnak voltaképpen politikai célja van, a máramarosszigeti királyi ügyészség 1913. július 13-án 94 izgató ellen vádat emelt a magyar állam elleni lazítás, valamint a magyar nemzet, a görög katolikus vallásfelekezet és papság elleni izgatás címén. A tárgyaláson igazolást nyert a vád, mire a bíróság 1914. március 3-án 32 vádlottat elítélt. A törvényszék ítéletét az ítéletábla és a Magyar Királyi Kúria is helybenhagyta.

A cseh kormány Kárpátalja megszállása után azon volt, hogy minél több rutént térítsen a pravoszláv hitre és ezzel gyöngítse a „magyarbarát” görög katolikus egyházat.

A cseh kormány a görög katolikus egyházat és papjait az első években kíméletlenül elnyomta, ám annál jobban támogatta a görögkeleti vallást, az orosz pravoszláviát és papjait.

Az Oroszországból hazatért cseh legionáriusok közül sokan pravoszláv vallású orosz feleséget hoztak magukkal. Ezeket a légionáriusokat kárpátaljai helyőrségekben helyezték el, hogy az orosz emigránsokkal együtt segítségükre legyenek a pravoszlávia helyi ügynökeinek és támogassák a tanulatlan pravoszláv papokat.

A légionáriusok és a cseh állami közigazgatás támogatásával folyt a görög katolikus papság üldözése és a pravoszlávia terjesztése. Sok faluban a cseh csendőrség jelenlétében költöztették ki a görög katolikus parochust és vezették be helyébe a képesítés nélküli pópát.

A magára hagyott, üldözött görög katolikus egyház hősiesen küzdött a cseh hatóságok által támogatott pravoszlávia ellen. A küzdelem azzal végződött, hogy a ruténeknek mintegy 22–24 százaléka elpártolt egyházától és vallásától.

A kárpátaljai pravoszláv templomokat a cseh kormány támogatásával építették, és papjaikat is segélyezte a cseh kormány. 1938-ban a pópák fele rendes évi segélyt (kongruát) kapott. Maguk a pravoszláv papok bevallják, hogy a csehek segítségével nem tudtak volna boldogulni, és hogy a művelt, jómódú nép között még a cseh hivatalos világ támogatása mellett sem tudtak eredményt elérni.

A szertartások végzésén kívül a pravoszláv pópák elemi egyháztörténetet is tanulnak. Azok, akik Belgrádban tanultak, dogmatikával is foglalkoztak. A pravoszlávia múltjából Kárpátalján a következőket kell tudniok:

„A Kárpátaljai Oroszországban a pravoszláv hit felvétele jóval a Kijevi Oroszország megkeresztelése előtt, tehát 898 előtt történt. Abban az időben a bolgár szlávok voltak a kárpáti oroszok szomszédai. Ezek a Duna és a Tisza között elterülő síkságon laktak. A bolgároktól vették át a keresztény vallást, melyet a szlávok apostolainak, Cirillnek és Metódnak a tanítványai terjesztettek.

A Kárpátaljai Oroszország első papjai bolgárok voltak. Csak a Kijevi Oroszország megkeresztelése után kezdtek jönni papok Kijevből, hogy a népet pravoszláv hitében megerősítsék és meghonosítsák Kárpátalján a szerzetességet. Főleg Máramarosban volt sok monostor. A pravoszlávia — vagy ahogyan a nép nevezi, az óhit — erősen áthatotta a nép életét, és ezért a magyarok bejövetelének (896) rendkívül éles viharait is át tudta élni; épségben fennmaradt a törökök győzelme (1526) és a testvérháborúk idejében is, amikor feldúlták és felperzselték a falvakat, templomokat, monostorokat. . .”

Ilyen és hasonló történeti igazságokra tanítják őket legnagyobb tudósaik: *Dehterev Alekszej* szerzetes atya és *Gerovszkij Georgij*.

Mivel a kárpátaljai görögkeleti (pravoszláv) papok közt az egyház szervezésére és vezetésére alkalmas ember akkoriban nem akadt, a szerb egyház 1921-ben *Dositheus* nisi püspököt küldte Kárpátaljára, aki 1926-ig kormányozta az egyházat. Utána *Ireneus* újvidéki püspök (1927-ben), *Szerafin* prizrendi püspök (1928–1930) és *Joszif* bitoliai püspök (1931-ben) látta el az egyház vezetését. Joszif püspök fáradozása eredményeképpen végre 1931. július 20-án felállították a munkácsi pravoszláv püspökséget. 1931. október 2-án a szerb püspöki zsinat *Damaszkin* szerb püspököt választotta meg a pravoszláv rutének püspökévé munkácsieperjesi püspök címen. Damaszkin 1938-ban visszatért Szerbiába és a szerb püspöki kar *Raics Vladimírt* küldte Munkácsra püspöknek.

A munkács-eperjesi pravoszláv püspökségnek öt nagy monostora van: három férfi és két női. Férfi monostorok: Iza mellett Szent Miklós monostora, Talaborfalu mellett Urunk színeváltozásának a monostora és Ladomérvágása mellett (Sáros m.) pocsajevi Szent Jób monostora. A női monostorok Lipcsén (Máramaros) és Dombokán vannak. Van még ezenkívül öt kis férfizárda is. A Szent Jób monostornak saját könyvnyomdája van. Istentiszteleti könyveket, naptárakat és lapokat ad ki.

A szerb püspökök azon voltak, hogy a pravoszláv rutének számára tanult papokról gondoskodjanak. A belgrádi kis szemináriumba küldték azokat a papjelölteket, akik a négy osztály polgári iskolát vagy a középiskola négy osztályát elvégezték. Sőt 1936-ban két érettségizett papjelölt is akadt, akiket a belgrádi egyetem teológiai

fakultására küldtek. Az 1936. évi szematizmus szerint a munkács-eperjesi pravoszláv püspökségnek 127 temploma, 138 felszentelt papja és 140 000 hívője volt.

1 Az 1595-ben Rómában megindított és 1596-ban az akkor lengyel Brestben (ma: Brest-Litovszk) bevezetett egyesülési folyamat a Lengyel—Litván Birodalom keleti részén élő ortodox (görögkeleti) híveket visszahozta a pápa fennhatósága alá.
— (P. R. M.)

2 1943-ig.

3 Az évszámok P. R. Magocsi adatai.

IX. Közgazdasági állapotok

Ruténeink a bevándorlásukat követő két-három században jómódban éltek. Anyagi helyzetük kedvezőbb volt, mint a magyar jobbágyoké. Ezért helytelen az orosz és az ukrán gazdaságtörténeti írók eljárása, akik Acsády Ignác könyve³⁶ alapján olyannak festik a rutén jobbágy helyzetét, mint amilyen a magyaré volt, így Acsády megállapításait minden kritika és bizonyíték nélkül a ruténekre is kiterjesztik.

Az 1481. évi III. te, valamint az 1495. évi XLV. te. felmentette a ruténeket a királyi adók fizetése alól, ami a magyar jobbágyok terheihez viszonyítva igen nagy könnyítés volt.

A királyi kamarák rossz szemmel nézték a rutének adómentességét, miért is királyaink, illetve a bécsi császárok a XVI. sz. közepe óta állandóan követelték a rendektől a ruténok megadóztatását. A bécsi kamara megbízásából 1569-ben Salm, Pappendorf és Paczot bejárták a ruténlakta földeket és jelentették, hogy a ruténok jó módúak: nemcsak a dica felét, hanem tizedet és minden egyéb királyi adót is fizetni tudnának.

E háromtagú bizottság jelentése alapján Miksa császár az 1572. évi dietához benyújtott előterjesztésében a rendek önértetére való hivatkozással azt követelte, hogy a rutének terhei egyenlők legyenek az ország magyar lakosságának terheivel. „Igen méltatlan dolog, hogy a magyarok, az ország voltaképpen és természetes urai dicát és tizedet fizessenek, ellenben a rutének . . . , akik jövevények és idegenek . . . , szabadok és mentesek legyenek, mintha nemesebbek és jobbak volnának a magyaroknál ...” A rendek azt felelték, hogy Mátyás és Ulászló király dekrétumaiban biztosított tizedmentességet továbbra is fenn kell tartani.

Később a szepesi kamara kijelentette, hogy „ . . . a rutének nemigen vetnek, hanem jobbára állattenyésztéssel foglalkoznak és a legjobb erdőket is kiirtják, sőt a termékeny szántóföldeket is rétté alakítják át. Nagyban úzik a marhakereskedést, és még sok más módjuk is van pénzszerzésre; gazdagok, bőviben vannak az aranypénznek.” Földesurait mindennel ellátta a rutén, amíg volt miből, ezért a szepesi kamara 1571-ben azt írta a magyar urakról, hogy „akinek ruténje van, annak jó konyhája van”.

A kamarai jelentések azt hangoztatják, hogy a rutének több kiváltságot élveznek, mint amennyi megilleti őket. Az uradalmak az új rutén telepéseknek 7–12 évi teljes adómentességet adtak. Ezzel a kedvezményrel rendszeresen visszaéltek. Az adómentes idő letelte után felkerekedtek és új telepet létesítettek, hogy mindig szabadok legyenek.

A vándorlás nem tarthatott örökké. Az irtásra alkalmas szabad terület egyre kevesebb lett, a népesség pedig újabb bevándorlás és természetes szaporodás folytán növekedett. A birtokosok is jobban vigyáztak rájuk. Nem engedték őket elmenni és így kénytelenek voltak letelepedni.

Míg a XVI. sz. összes tudósításai azt hangoztatják, hogy a rutének gazdagok, aranyban bővelkednek, a XVII. sz.-ban már szegénységükről írnak.

A pásztorkodás elől egyre több területet vontak el. A rutének olyan mértékben szegényedtek, amilyen mértékben az állattenyésztésről a földművelésre tértek át. A vándorpásztorkodás a magas hegyekre, a havasokra szorult, végül itt is megszűnt. A nyájakat és csordákat csak egy bizonyos helyen, kijelölt havason volt szabad legeltetni.

Sokat ártottak a rutének jólétének a Felvidéken és Kárpátalján dúló háborúk, katonai portyázások, rekvirálások, zavargások, de teljes koldussá tételük Rákóczi szabadságharcának leverése után következett be, büntetésül, hogy a kurucok oldalán harcoltak.

1657-ben mintegy 40 000 lengyel katona Lubomirszki vezérlete alatt betört Kárpátaljára. A rutén krónikák és a templomi könyvekben található feljegyzések tanúsága szerint pusztítottak, loptak, raboltak. Felperzselték Munkácsot, Beregszászt. Levonultak Szatmárba, majd onnan az Avason át Máramarosba törtek be. Kifosztották és felgyújtották Vis-ket, majd számos marhát és lovat hajtvva maguk előtt, a Talabor völgyén át nagy zsákmánnyal visszatértek Lengyelországba. A rutén templomi könyvekben található feljegyzések szerint a lengyel szabadcsapatok a XVII. sz.-ban háromszor törtek be és fosztogattak Kárpátalján.

A kuruc-labanc háború is sok szenvedést hozott a ruténekre. A császári katonák elhajtották a nép marháját, elvették gabonáját. Egyes helységek hol a kurucok, hol a labancok kezébe kerültek. A munkácsi uradalom 1688. évi urbáriumában olvassuk, hogy tíz falu teljesen elpusztult, 1691-ben Munkács várnagya jelenti, hogy az uradalom negyven faluját felperzselték.

Hogy milyen pusztítást vittek véghez a katonák, mutatja az Ung megyei Huszák kisközség panaszja. Három század labanc négy napot töltött Huszakon és ezalatt 2 véka búzát, 190 véka rozst, 203 véka árpát, 243 véka zabot, 40 szekér szénát vett el a szegény néptől. Megevett 226 libát, 1 disznót, 15 malacot, 3 forint 46 dénár árú szalonnát és 84 forint és 5 dénár értékű egyéb ételt, megivott 22 forint árú bort. Ezenfelül a három század labanc sok bútort és egyéb berendezést tört össze és tüzelt el, gyújtogatással való fenyegetés mellett a legszegényebb lakosoktól is készpénz váltságdíjat csikart ki.³⁷

A munkácsi bazilita monostor kéziratos evangéliumában az 1703. év alatt a következő feljegyzést olvashatjuk: „Az Úr 1703-ik esztendejében Rákóczi Ferenc Lengyelországból Munkács városába jött és három napig volt itt, utána egy napon kora hajnalban bevonult Montecuccoli generális a regimentjével, mindenkit kiűzött a városból és igen sok embert legyilkolt, köztük ártatlan parasztokat is és az ördög sugallatára a városi és az oroszvégi templomot lerombolták, a várost felgyújtották és ebből a könyvből lapokat kitéptek.”

Járványos betegségek is tizedelték az embereket és a jószágot. Rákóczi szabadságharca idején a rutén telkes jobbágyok száma egyharmadára apadt. 1704-ben egy-egy falura átlag 12 telkes jobbágy esett, 1711-ben 4. A teljes elszegényedés a fegyverletétel után kezdődött, amikor a régi jómódú rutén gazdák csaknem mind koldusbotra jutottak. Marháikat elhajtotta és elkótyavetyélte a labancsereg, földjeit elkobozták az új földesurak.

Hogy milyen óriási volt a változás a ruténség gazdasági helyzetében, egy-két példán mutatom be: 1645-ben a kuruc rutén falvak sertésállománya 12 885 db volt, 1711-ben 417 db; 1645-ben a kuruc rutén falvak juhállománya 10 409 db volt, 1711-ben 809 db. Ilyen arányban csökkent ló- és szarvasmarha-állománya is. Főleg

a gazdag telkes jobbágyok mentek tönkre, mert elsősorban ők csatlakoztak Rákóczihoz. A szabadságharc leverése után elszegényedett ruténség nem tudott nyomorából és szegénységéből kiemelkedni, mert elvették boldogulása egyetlen eszközét, a földet. S nem adta fiát iparosnak vagy kereskedőnek, mert a rutén csak földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik.

A császár Rákóczi munkácsi és szentmiklósi uradalmát előbb báró Habernak adta bérbe, majd 1721-ben III. Károly adósságai fejében Schönbornnak engedte át. A rutének elvesztették patriarchális érzésű magyar földesuraikat, és császárpárti németek hatalma alá kerültek, akik ellenséget láttak bennük. A német bérlő és utána a német gróf első dolga az volt, hogy bosszút álljon a ruténeken, amihez a törvény értelmében meg is volt a lehetősége.

A jobbágytelket betelepítéskor a tulajdonjog fenntartásával kapta a telepes. Addig volt az övé és a családjáé, amíg megmunkálta. Ha valamelyik jobbágy telkét bármely okból üresen hagyta, az uradalomnak joga volt a műveletlenül maradt földet visszafoglalnia. Ezt tették a kamara német tisztviselői is, akik a huszt-bocskói, homonnai és Ung megyei uradalom rutén kurucait földjük elkobzásával büntették. A belső földekkel együtt a hozzátartozó erdőt és legelőt is az uradalomhoz csatolták; mivel a leggazdagabb rutének, az egész- és féltelkes jobbágygazdák fiaik vonultak hadba a labancok ellen, a hadba vonult ruténség földjeit elvesztette, s csak a szegények kisebb telkei maradtak meg

Egyik-másik falu tiltakozni próbált a földelkobzás ellen, de sikertelenül. Nagylucska község minden hatóságnál eljár, hogy a Schönborn-uradalomtól visszakapja elvett földjeit és erdeit. Százados perében Deák Ferencet is megkérdezte, de a haza bölcse sem tudott segíteni rajta. A törvény betűje a munkácsi uradalom urainak, a német grófoknak adott igazat. Földjeik elkobzásán kívül óriási adókkal is sújtották a ruténeket, ami miatt általános volt az elkeseredés.

A ruténség elszegényedésének a Rákóczi-féle szabadságharc leverését követő földelkobzás, a súlyos adóteher és a Gácsországból beszivárgott kazárok¹ uzsorája volt a fő oka. A ruténség egyre szaporodott, de földjét nem kapta vissza. Abból a földből, amely a XVII. században 10–12 családé volt, a XIX. században 50–100 családnak kellett megélnie. Az összes rutének közül a sors Rákóczi jobbágyait sújtotta legérzékenyebben, rajtuk akart elsősorban segíteni az 1897-ben megindított hegyvidéki akció.

Firczak Gyula munkácsi görög katolikus püspök 1897. március 7-én összehívta Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros országgyűlési képviselőit, hogy megbeszélje velük a rutének anyagi és szellemi megsegítését szolgáló teendőket.

Az értekezlet behatóan foglalkozott a kérdéssel. Megállapította, hogy az orosz agitáció miatt veszélyes amerikai kivándorlást és a guruló rubelek megállítását csak komoly intézkedésekkel lehet megakadályozni. Emlékiratokat nyújtott át az illetékes minisztereknek és sürgős intézkedést javasolt.

A vallás- és közoktatásügyi minisztertől ingyenes gazdasági népoktatást, óvodát és gyermekotthonok felállítását kérte. A kereskedelmi minisztertől házi- és szövőipar meghonosítását, utak építését, folyók szabályozását, egyes közszükségleti cikkek vámmentességét. A belügyminisztertől a galíciai bevándorlás korlátozását. A földművelésügyi minisztertől legelőrendezést, a gazdasági fejlesztést. A

pénzügyminisztertől méltányos adóelengedést és az akcióhoz szükséges hitelnyújtást.

A kormány az emlékirat áttanulmányozása után megindította a *hegyvidéki akciót*, hogy az egész felvidéki és erdélyi hegyvidéki nép anyagi, szellemi színvonalát emelje, Bereg a megye szolyvai járását tűzte ki kísérletezésre.

A kormány *Egán Edét* (1851—1901), a kiváló közigazdászt állította a hegyvidéki akció élére. Egán alapos tudású, lelkes, önzetlen, talpig férfi volt. Komolyan és lelkiismeretesen teljesítette feladatát. 1898. március 28-án tartotta meg az akció szervező gyűlését, utána azonnal megindította nép- és országmentő munkáját.

Az első két év eredményéről maga számolt be 1900. február 12-én a munkácsi értekezleten. Legfontosabb teendőnek tartotta a rutén nép földhöz juttatását. A Schönborn-uradalomtól 25 évre kibérelt 12 622 hold földet, és ezt 41 községben 4303 igénylő közt osztotta szét olcsó évi bérért. A helyes gazdálkodás elsajátítása végett Beregben három mintagazdaságot létesített, 1899-ben pedig Alsóvereckén hathetes tanfolyamot rendezett a kárpátaljai értelmiség számára.

Az állattenyésztés fejlesztésére 1600 tehenet és 500 anyajuhot hozatott a földműveseknek 4—5 évi törlesztési kötelezettség mellett. Útépítéseknel 500 munkást helyezett el.

A hitelviszonyok rendezése céljából hitelszövetkezeteket alapított. A szolyvai járásban a beszámoló idején 7 hitelszövetkezet működött, és a járás minden faluja valamelyik hitelszövetkezethez tartozott. A hitelszövetkezetek az első beszámolóig eltelt egy—másfél év alatt 54 249 korona kölcsönt szavaztak meg 484 tagnak. Az elárusítóhelyek forgalma havonta 85 000 koronára rúgott. „Most már azon kell lenni — fejezte be Egán beszámolóját —, hogy az akciót más járásokra is kiterjesszük.” Máramaros-ban Husztot, Ungban Nagybereznát vagy Perecsényt ajánlotta központnak.

A hegyvidéki akció működését mindenáron meg akarták akadályozni egyes korcsmárosok és szatócsok. Attól tartottak, hogy eljön az idő, amikor nem uzsorázhatják ki többé a falusi népet, és így nem kerül dobra a rutén földecskéje és háza.

Ismeretlen erők állandóan üldözték az akció munkásait. Egán számos fenyegető levelet kapott, amelyben figyelmeztették, hogy leszámolnak vele, ha nem hagyja abba munkáját. Thegze Géza felsőbisztrai pap házat négyszer gyújtották föl, mert hitelszövetkezetet alapított falujában. A feleségét egy ízben megkéselték.

Ilyen előzmények után történt, hogy Egán 1901. szeptember 20-án hirtelen meghalt. Állítólag véletlen szerencsétlenség volt halálának az oka, a rutén nép azonban ma is azt hiszi, hogy aljas bosszú áldozata lett.

Rákóczi után Egán emlékét őrzi a rutén nép a legnagyobb kegyelettel. Kétségtelen, hogy Egán halála nagy veszteséget jelentett az akcióra nézve, de a kormány tovább folytatta, sőt ki is bővítette.

Tíz évvel Egán halála után, 1911-ben, a földművelésügyi miniszter beszámolt a hegyvidéki gazdasági akcióról. Azt jelentette, hogy az akció megindítása óta 20 657 kat. hold 576 négyszögölnyi állambérleti földet osztott ki 1—3—5 holdas

parcellákban 66 község 3063 kisgazdájának minimális bérösszeg ellenében. Az olcsó bért azzal sikerült elérnie, hogy a föld tulajdonosától az állam az egész területet vette bérbe. Emellett az akció támogatása folytán mintegy 6000 kat. hold jutott örök tulajdonul a kisgazdáknak, illetve a községeknek.

A hitel és a terményuzsora megakadályozása céljából hitelszövetkezeteket és hitelszövetkezeti áruraktárakat létesítettek, melyek közül az előbbiek a nép hiteligényeit méltányos módon kielégítve, az utóbbiak pedig egészséges versenyt támasztva, leghatékonyabb eszköznek bizonyultak a mindkét rendszerű uzsora megszüntetésére.

1911-ben a hegyvidéken 143 hitelszövetkezet és 77 hitelszövetkezeti áruraktár működött. A hitelszövetkezetnek 35 819 tagja volt, összesen 2 577 580 korona értékű jegyzett üzletrésszel. Tagjaik javára a gyümölcsöző befektetésekre folyósított kölcsönök értéke meghaladta a 6 millió koronát. Az áruraktárak bruttó bevétele az 1909. évben már 1 863 245 koronára rúgott.

Hogy a tudatlan nép a rosszhiszemű elemek részéről család jogügyletekkel vagyonából ki ne legyen forgatható, ingyenes jogsegélyek nyújtását szervezték, mely abban állott, hogy a kisgazdáknak díjazott ügyvédek teljesen díjmentesen adták meg a szükséges jogi tanácsot bármiféle peres és perenkívüli ügyben.

Az állattenyésztés fejlesztése érdekében sok komoly intézkedés történt. Tenyészállatokat osztottak ki kedvezményes áron. Az állattenyésztés alapja a megfelelő legelő- és rétterület, ezért legelőtisztítási és rétjavítási munkálatokat indítottak el, hogy a lakosság állatállománya nyáron a legelőkön fejlődhessen, télen pedig a mesterségesen fokozott takarmánymennyiséggel még jobban legyen istállózható.

Az elmaradt gazdálkodási rendszer megváltoztatása érdekében mintagazdaságokat szerveztek, melyek követendő példaként szolgáltak az egész környék lakosságának, s szemléltető módon tárták fel a korszerű gazdálkodásnak az elavult gazdálkodás feletti előnyeit, bizonyították nagyobb jövedelmezőségét.

A gazdasági ismeretek terjesztése érdekében Alsóvereckén m. kir. hegyvidéki gazdasági telep működött, s a vele kapcsolatos tejgazdasági szakiskolában évenként 24 hegyvidéki ifjú nyerhetett államköltségen teljes kiképzést általános gazdasági ismeretekből, különösen pedig vaj-és sajtgyártásból, tejkezelésből. Az évről évre más és más községekben tartott népes téli gazdasági előadások is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a nép őseitől öröklött maradiságából engedett. A helyesebb gazdálkodási rendszer bevezetése és meghonosítása céljából a lakosságot jó minőségű, olcsó vetőmaggal látták el, és modern gazdasági gépeket osztottak ki kedvezményes áron.

A kereseti alkalmak szaporítása céljából bevezetett munkásközvetítés évenként 7—8 ezer hegyvidéki munkást — mint a vidék fölös munkaerejét — helyezett el alföldi gazdaságokban, s tette lehetővé a munkásoknak mintegy 4—500 000 korona munkabérijövedelem megszerzését.

A kereseti alkalmak megteremtésében, a nép munkához való szoktatásában főleg a háziipar támogatására irányuló akció volt sikeres; eredményeként a háziipar minden ágát felölelő különféle szövetkezetekben évenként mintegy 3400 kisgazdát lehetett a tél folyamán foglalkoztatni.

A háború és az utána következő cseh megszállás megakadályozta a hegyvidéki akció folytatását, így sok tennivaló vár a kormányra és a társadalomra is.

A felszabadult Kárpátalja újjáépítése

A visszatért Kárpátalján 1939. július 16-án végrehajtott népszámlálás előzetes eredményeit ismertető közlemény ezekkel a sorokkal fejeződik be: „Szapora népesség, meglehetősen sűrűn lakottság, kedvezőtlen lakásviszonyok és javításra szoruló megélhetési körülmények azok a fő tényezők, amelyek a terület-visszacsatolás óta új fejlődési lehetőségekhez jutott Kárpátalja népességi problémájának jellegét és nagyságát meghatározzák. Egyben megszabják a kárpátaljai népesedés-, társadalom- és gazdaságpolitikának útját is. Azt az irányt, amely felé a túlnyomó többségében nem magyar ajkú, de a Magyar Szent Korona gondolatához mindig hű hegyvidéki népesség életsorsának megkönnyítése és a Magyarországhoz visszatért értékes ősi földdarabnak felvirágoztatása érdekében haladnunk kell.”³⁸

A magyar kormány is, a társadalom is hónapokkal a rideg statisztikai adatok közzététele előtt ösztönösen megtalálta az utat, amelyen haladnia kell, hogy a rutén nép életsorsát megkönnyítse és felvirágoztassa Kárpátalján. A kormány a földművelésügyi minisztérium kárpátaljai kirendeltsége útján építi újjá Kárpátalja gazdasági életét. A társadalom a testvérközség mozgalom segítségével igyekszik emelni a rutének szellemi és anyagi színvonalát.

Társadalmi akció. A testvérközség-mozgalom²

A Felvidék magyarok lakta részének visszatérésekor 1938 őszén Kecskemét városa elhatározta, hogy egy felvidéki várost gondozásába vesz és testvérévé fogad. A testvérré fogadás célja, hogy a húszéves cseh megszállás alatt idegen, sőt magyarellenessé szellemben vezetett várost minél bensőségesebben kapcsolja be a magyar életközösségbe. Erősítse az együvé tartozás érzését, a nemzeti öntudatot és azokat a lelki kapcsolatokat, amelyekkel a magyar anyaföld mindnyájunkat keblére ölel.

Kecskemét nemes példáján felbuzdulva *Ambrózy József*, a szolnoki Hungária Villamos Rt. tisztviselője mozgalmat indított abban az irányban, hogy nemcsak városokat, hanem falvakat is fogadjanak testvérükké a tehetősebb városok és községek. Elgondolását közölte Újkécske, Szolnok megyei község főjegyzőjével és írásban is benyújtotta a község képviselőtestületének. Újkécske képviselőtestülete 1938. december 2-án tartott rendkívüli közgyűlésén egyhangú lelkesedéssel elhatározta, hogy Perse községet testvérévé fogadja. Újkécske határozatáról Ambrózy József értesítette a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. igazgatóságát. A Rádió igazgatósága magáévá tette a testvérmozgalom szép gondolatát.

A Kecskemét kezdeményezte mozgalomra felfigyelt az ország társadalma. Tetszett a terv. Hogy a lelkesedés ne legyen szalmaláng és tervszerű vezetés biztosítsa sikerét, a Rádió igazgatósága 1939. január 24-én kelt levelében a Magyar Városok Országos Szövetségéhez fordult. Megküldte Újkécske község rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonatát, kérte a terv felkarolását, hogy a visszacsatolt

Felvidék népe minél közelebb jusson lélekben Magyarországhoz. A maga részéről felajánlotta segítségét és közreműködését.

A Szövetség választmánya 1939. március 21-én tartott ülésén foglalkozott a Rádió javaslatával. Elhatározta, hogy készséggel vállalja a testvérközség-mozgalom vezetését és irányítását, mert „ez és egyéb ilyen hasonló cselekedet nagymértékben alkalmas volna arra, hogy a nemzeti érzés, a szorosabb együvértartozás érzése elmélyíttessék, és ennek kapcsán annak a szakadéknak, mely testvéreinket húsz éven keresztül elválasztotta, még az emléke is minél gyorsabban a lelkekből kitöröltessék.”

A választmány e határozata alapján a Városok Szövetségének Elnöksége (Szendy Károly polgármester és Lukács Ödön min. osztályfőnök) 1939. március 29-én kelt köriratában felhívta a városok polgármestereinek figyelmét a Kecskemét kezdeményezte tervre, és kérte őket, hogy foglalkozzanak a testvérré fogadás kérdésével s az e tárgyban hozott határozataikat, valamint esetleges egyéb gondolataikat közöljék vele.

Nemsokára egy öröndetes esemény új irányba terelte a testvérközség-mozgalmat. 1939 márciusában visszajött Kárpátalja. Hazajöttek a rutének...

Kárpátalja visszatérésekor a magyar társadalom rokon érzése a sokat szenvedett, tisztaszívű, becsületes, istenfélő és szegény rutén nép felé fordult.

A testvérközség-mozgalom a magyar társadalom ösztönös megmozdulásának hatása alatt irányt változtatott. A visszatért Felvidék magyar falvainak lakosai eléggé jó anyagi viszonyok között élnek, Rákóczi hűséges népe azonban nyomorog. Nemcsak lelki vigaszra, hanem kenyérre is szüksége van.

A Magyar Városok Országos Szövetsége ösztönösen megértette a magyar társadalom kívánságát. 1939. április 25-én újabb körlevélben fordult a városok vezetőihez és a rutén községekre hívta fel figyelmüket. Akcióját az a megfontolás vezette, hogy a visszakapott nemzetiségi községek ne csak hivatalos, azaz közigazgatási úton érezzék a magyar állam gondoskodó tevékenységét, hanem ezen túlmenően társadalmi megmozdulások révén győződjenek meg a nemzetiségi községek lakossága, hogy a magyarság minden téren a legbensőbb testvéri viszonyt kívánja helyreállítani a visszatért országrészekkel.

A Szövetség rövid útmutatást ad, hogy mit tehet a város vagy község a testvérré fogadott község érdekében. Csak általános irányelveket szab anélkül, hogy az egyes városok egyéni kezdeményezését befolyásolná.

A testvérré fogadott községekkel a város közönsége a legszorosabb kapcsolatokat veheti fel társadalmi, kulturális, szociális, üdültetési akciók, sport, gazdasági és idegenforgalmi téren.

Kulturális téren ajánlható: népművészeti csereakció, a szellemi érintkezés fejlesztése, honismeret növelése céljából vándorutak szervezése, kultúrházak létesítése, hangversenyek, iparművészeti kiállítások rendezése, gyermekek továbbképzésének biztosítása ösztöndíjak segítségével.

Szociális téren: öreg, omladozó házak karbatétele, anya- és csecsemőgondozás vállalása, elesett családok háztartásának szervezése, vitamint kímélő főzés,

házassági prémium nyújtása által testvérközségbeliek összeházasodása, testvérközségbeli leányoknak háztartási alkalma-zottként való alkalmazása.

Közegészségügy terén: fiatalok üdültetése, főiskolai diákok üdülő- és munkatáborának, középiskolát végzett leányok munkatáborának létesítése, csereüdültetés.

Testnevelés terén: sportok művelése, csapatos sportesemények rendezése a testvérközségek között.

Közgazdaság terén: belső idegenforgalom fejlesztése, közmunkáknál idegen munkaerő szüksége esetén testvérközségbeliek elsőbbségben részesítése, karácsonyi fenyőbeszerzések, ennek ellenében szalonna és tengeri juttatása, esetleg állatok téli etetőjének építése.

A testvérközség-mozgalom harmadik hónapjában mintegy 500 rutén gyermeket nyaraltattak magyar városok. Nagy szám, ha figyelembe vesszük, hogy a testvérré fogadás időpontjától kezdve úgyszólván csak néhány napjuk volt a városoknak a nyaraltatás előkészítésére. A magyar városok mindent elkövettek, hogy a rutén gyermekek jól érezzék magukat, és szinte versenyeztek szeretetük és áldozatkészségük kimutatásában. Sok város élelmet, gyümölcsöt küldött a testvérközségek gyermekei számára, hogy azok se nélkülözzenek, akiket nem tudtak nyaraltatni.

Az iskolavárosok lehetővé tették, hogy Kárpátalja tanulni vágyó ifjúsága minél kedvezőbb feltételek mellett folytathassa tanulmányait. A testvérközségeket felkeresték a városok lakói, hogy heteket töltsenek a Verhovina, a Vereckei-szoros, az Uzsoki-szoros és a Tatár-szoros környékének pompás hegyvidékén. Egyre divatosabbá lett Magyarországon a rutén háziipari termékek, népi hímzések vásárlása, és több város külön üzlethelyiséget létesített az árusításukra.

A rutén nép nem könyöradományt, hanem munkalehetőséget kér, ezért sok városban kárpátaljai rutének működnek közre a mezőgazdasági munkákban, rutén lányokat alkalmaznak a háztartásokban, valamint iparostanoncoknak is.

Ahol még nem volt, oda a testvérváros vagy a testvérközség nemzetiszínű lobogót küldött, és felvilágosító könyveket a könyvtáraknak, képeskönyveket, játékszereket a kisgyermekeknek. Több testvérközség gyermekei számára karácsonyi ünnepet rendeztek, ajándékokat, élelmiszert, édességet küldtek.

Az anyagi áldozatoknál is fontosabb, hogy a testvérközségek lakóival való közvetlen, szíves kapcsolatok megteremtésében is igen szép eredményeket ért el a legtöbb város és község. Lelki kapcsolatot teremtettek a magyarság és Rákóczi népe között. A testvérközség mozgalom vezetésével és irányításával sok munkát, gondot, költséget vállalt magára a Városok Szövetsége, a Községi Jegyzők Országos Egyesülete, de szívesen teszik, mert hazafias, emberbaráti kötelességet teljesítenek vele.

A magyar társadalom szeretete kárpátaljai rutén ajkú testvérei iránt nemcsak segíteni akarásban, hanem tényleges segítségben nyilatkozott meg. Kárpátalja legtöbb községét már testvérrévé fogadta valamelyik város vagy falu. Rövid idő kérdése, hogy egy rutén ajkú község se legyen, amelyet ne támogathatna, amelynek gondjaiban, örömeiben ne osztozna egy magyar város vagy község.

1 Nyilván nem kazárokról van szó. (Egykor a Kaszpi-tenger és a Volga alsó folyása környékén élt, kihalt török nép; három törzsük *kabarok* néven csatlakozott a honfoglaló magyarokhoz.) Bonkáló itt a galíciai zsidókra utal, akkoriban használatos megjelöléssel.

— (S. A.)

2 Kihagytuk *A kormány akciója* (1. kiadás, 163—168. old.) című részt és e fejezet több bekezdését, mert a korabeli politikai hírek ma már nem aktuálisak. Bonkálónak Kárpátalja visszacsatolása miatt érzett lelkesedése érthető ugyan, de az események leírása nélkülözi azt a tudományos tárgyilagosságot, amelyre művében egyébként törekedett. — (*A kiadó megjegyzése.*)

Statisztikai adatok

Kárpátalján és kisebb számban *Zemplén*, *Sáros* és *Szepes* megyében laknak a rutének.

A kormány 6200/1939. M. E. sz. rendeletével a rutén többségű kárpátaljai területet (*Máramaros*, *Ugocsa*, *Bereg*, *Ung*) három közigazgatási kirendeltségre osztotta. A terület élén az államfő által kinevezett kormányzói biztos áll. ő gyakorolja a vármegyei törvényhatóságokat megillető' rendeletalkotási jogkört, és megilletik őt mindazok a jogok, melyeket a jogszabályok a főispán hatáskörébe utalnak.

A kormányzói biztost a kárpátaljai területet érintő általános érdekű kérdésekben az államfőtől kinevezett főtanácsadó tájékoztatja. Az ilyen kérdések tárgyalása céljából a kormányzói biztos székhelyén a főtanácsadó elnöklete alatt véleményező és indítványozó bizottság működik, melynek nyolc tagját a m. kir. miniszterelnök nevezi ki. A területen az állam hivatalos nyelve a *magyar* és a *rutén*. A kormányzói biztos azokat a miniszteri rendeleteket, amelyeknek hatálya a kárpátaljai területre kiterjed, a kárpátaljai terület hivatalos lapjában, a *Kárpátaljai Közlönyben* (*Podkarpatszkij Visztnikben*) — lehetőleg a *Budapesti Közlönyben* való megjelenésükkel egyidejűleg — magyar és rutén nyelven hasábosán teszi közzé. Ugyanígy teszi közzé a kormányzói biztos által kiadott szabályrendeleteket, valamint a kormányzói biztos vagy a közigazgatási kirendeltség vezetője által kiadott általános jellegű rendelkezéseket és közleményeket.

A járások és a községek szervezetére vonatkozólag — egyes eltéréseket nem tekintve — a magyar jogszabályok az irányadók.

A *Magyar Statisztikai Szemle* 1939. augusztus 8-i számában Thir-ring Lajos³⁸ a következőkben ismerteti az 1939 júliusában végrehajtott kárpátaljai népszámlálás előzetes eredményeit:

Kárpátalja területe: 12 146 km².

Összes népessége: 671 962.

A népesség megoszlása közigazgatási kirendeltségek és járások szerint:

Közigazgatási kirendeltség, járás	Összes polg. népesség		A népesség gyarapodása százalék szerint évi átlagban
	1910	1939. július 15.	
A) <i>Beregi közigazgatási kirendeltség</i>			
Ilosvai járás	42 528	56 770	1,17
Munkácsvidéki járás	52 952	72 379	1,29
Szolyvai járás	43 403	60 930	1,42
Összesen	138 883	190 079	1,29

Közigazgatási kirendeltség, járás	Összes polg. népesség		A népesség gyarapodása százalék szerint évi átlagban
	1910	1939. július 15.	
B) <i>Máramarosi közigazgatási kirendeltség</i>			
Hushti járás	54 584	81 395	1,72
Nagyszőlősi járás	44 533	61 719	1,35
Ökörmezői járás	31 682	41 458	1,08
Rahói járás	50 782	67 874	1,18
Técsői járás	64 364	94 137	1,62
Összesen C) <i>Ungi közigazgatási kirendeltség</i>	245 945	346 583	1,44
Nagybereznai járás	42 128	52 004	0,82
Perecsenyi járás	21 290	26 279	0,82
Szobránci járás	22 472	24 243	0,28
Ung-vidéki járás	21 054	25 638	0,76
Összesen A <i>visszatért kárpátaljai terület összesen D)</i>	106 944	128 164	0,70
A <i>visszacsatolt felvidéki részhez tartozó községek,</i>	491 772	664 826	1,24
<i>község- és városrészek</i>	4 671	7 136	0,85
A), B), C) és D) <i>együtt</i>	496 443	671 962	1,24

A népesség anyanyelvére és vallására vonatkozó adatok még nincsenek feldolgozva, de az eddigi eredményekből megállapítható, hogy Kárpátalja

népességének körülbelül 65—70 százalékarutén, a többi magyar, lengyel, zsidó és német.

Kárpátalján kívül még Zemplén, Sáros és Szepes megyében is mintegy 100 000 rutén él. A Tisza balparti részén a trianoni Romániának ítélt területen is van kb. 20 000 rutén.

A kárpátaljai vajdaság

A m. kir. kormány 1940. július 23-án törvényjavaslatot nyújtott be a kárpátaljai vajdaságról. Törvénybe iktatja azt az állapotot, amelyet — egykét eltérést nem tekintve — a 6200/1939. sz. M. E. rendelet teremtett és amely *de facto* fennáll Kárpátalján. A Szent István-i magyar politika ezeréves gondolatához híven a törvény biztosítja, hogy a rutének magánéletükben, iskoláikban, templomaikban a maguk szokását nyelvét, műveltségét ápolják és fenntartsák, de azért a vajdaság intézménye mégsem teremt államot az államban nem bontja meg a magyar állam szerkezeti egységét. A kárpátaljai vajdaság közigazgatása azonos az egész országgal, azzal a különbséggel, hogy Kárpátalján két hivatalos nyelve van a közigazgatásnak és a bíraskodásnak: a magyar és a rutén. A törvény a vegyes lakosságú területen megteremti a teljes és tényleges jogi egyenlőséget.

Szakirodalom

A ruténekről a múlt század elejétől kezdve igen sok tanulmány és könyv jelent meg. Főleg az oroszok írtak sokat. A XIX. század első felében Bronyevszkij, Glinka, Keppen, Lituhin, Nagyvezsgyin, Orlay, Szoc-nyevszkij stb. tájékoztatták az orosz nagyközönséget a kárpátaljai ruténekről. A magyar közönség Détsy és Mészáros könyvéből, a *Tudományos Gyűjteményben* és más lapokban megjelent cikkekből értesült róluk. A XIX. század első felében megjelent munkáknak nincs történeti értékük.

Az első tudományos munkát a ruténekről H. Bidermann írta. Könyve megjelenése után megkezdődött a komoly történeti kutatás, amelyben a magyar történészekon kívül az orosz Barszov, Bugyilovics, Francev, Grot, Filevics, Ilovajszkij, Kunyik, Petrov, Sahmatov, Szobolevszkij és Vaszilevszkij vettek részt. Az ukránok közül Hrusevszkij, Franko, To-masivszkij, a tótok közül Czambel és Misik, a csehek közül Chaloupecky, Kadlec és Niederle említendőek. A rutének történetírói, Beszkid, Kaminszky, Kondratovics, Szulinczák az okleveleket alig veszik figyelembe. Igen sok értékes anyag van a folyóiratokban és lapokban.

A XIX. század irodalmát összeállította V. A. Francev az *Obzor vaz-nejsich izucenij Ugorskoj Rusi*. Varsava, 1901 c. művében (A Magyar Oroszországról szóló fontosabb tanulmányok).¹ Francev művéhez pótlásokat és helyesbítéseket közöl Hnatyuk a *Zapiski Naukovoho To-varystva im Sevcenka XLV.* kötetében.

Ezenkívül megjelent még két bibliográfiai munka: I. Kral, *Geograficka bibliografie Podkarpatské Rusi*, Praha, 1923. Észrevételek és pótlások hozzá: FI. Zapletal, *Králova bibliografie Podkarpatské Rusi*. Olomouc, 1925.

E. Perfeckij is közöl irodalmat az *Izvestija Otd. russk. jazyka i slov. Imp. Akademii Nauk* XIX. kötetében.

Fontosabb művek

H. Bidermann, Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck, I. 1862., II. 1867. Bonkáló Sándor: A magyar rutének. Budapest, 1920.

A. Bonkáló, Die ungarländischen Ruthenen. Ungarische Jahrbücher I. Berlin, 1921, 215—232, 313—341 1.

Bonkáló Sándor: A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. Pécs, 1935.

S. Czambel, Slovenska rec a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. V. Turčianskom Sv. Martine, 1906.

Darás Gábor: A Ruténföld elszakításának előzményei. Újpest, 1936.

Hodinka Antal: A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk. Budapest, é. n. (1923).

Hodinka Antal: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1909.

Hodinka Antal: A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára, I. Ungvár, 1911.

L. Niederle, Slovanské Starozitnosti. Původ a počatky Slovanu východných. Praha, 1924.

A. Petrov, Materialy k istorii Ugorskoj Rusi. I. S.-Petersburg, 1905., II. 1906., III. 1906., IV. 1906., V. 1908., VI. 2. 1909., VI. 1. 1911., VII. 1914.

A. Petrov, Materialy k istorii Zakarpatskoj Rusi VIII. Prága, 1923.

A. Petrov, Kanoniceskie vizitacii: 1750—1766 gg. V varmed'ach Zemplinskoj, Sarisskoj, Spisskoj i Abaujskoj. Uzhorod, 1924.

A. Petrov, Drevnéjsija gramoty po istorii Karpatorusskoj cerkvi i ierarchii 1391—1498 gg. V. Praze, 1930.

A magyar tudományos folyóiratokon kívül igen sok értékes adat van a *Naukovyj Zbornyk-ban* (Prosvita, Uzhorod 1921—38) és a *Podkarpatska Rus'-ban* stb.

Az eredeti kutatások nélkül írt kompilációk felsorolását mellőzöm.

1 Bonkáló Sándor itt a nemzetközi tudományos átírás (transzliteráció) egyik változatát használja. A forrásokat némi korrekció után, itt és a következő oldalakon, meghagytuk eredetiben. A *rutének* teljes szövegében azonban a mai magyar helyesírás cirill betűs átírási szabályait követtük. — (S. A.)

Jegyzetek

- 1 Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv IX. Bp., 1899.
- 2 W. Semkowicz, Geograficzne podstawy Polski Chrobrego (Kwartalnikhist. XXXBL, 2. Lwów, 1925.). — Potkanski, Kraków przed Piastami (Rozp. Akad. um. Kraków, XXXV, 1898). — Zachorowski, Węgierskie ipolskie osadnictwo Spizu (ib. LXII. 1909.). — Arnold, Terytorja plemienne Polski Piastowskiej (Prace komit, dia atlasu hist. Polski, 2. Kraków, 1927).
- 3 A. Bonkáló: Die ungarländischen Ruthenen. Ungarische Jahrbücher. I. 221—226. — Hodinka Antal: A munkácsi gör. kat. püspökség története 59 sk.
- 4 Anonymus X. Szentpétery, Scriptorum Rerum Hungaricarum I. Budapestini MCMXXXVII. 47.
- 5 Anonymus LVII. Szentpétery i. m. I. 113.
- 6 Bidermann II. 44.
- 7 Kl'ucevskij, Kurs ruszkoj istorii I. 358—359.
- 8 Istvánffy: Historiarum Regni Hungáriáé libri XXXIV. Viennae, 1758. lib. 16. 168.
- 9 Hodinka: A munkácsi gk. püsp. tört. 21.
- 10 Lehoczky: Adalékok a kenézek intézményéhez. Történelmi Tár, 1890.
- 11 Hodinka: A munkácsi gk. püsp. tört. 72.
- 12 Hodinka: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 359, 349.
- 13 Hodinka: Az orosz évkönyvek magy. von. 351.
- 14 Javorskij, Staraja latinskaja zapiska o s. Huklivoj. Karpatskij Svet. Uzhorod, 1929. No. 10. 739.
- 15 Kőszeghy: Lipcsey Zsigmond orosz telepesei Máramarosban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle I. 331—343.
- 16 Hodinka A.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”. Pécs, 1937. 3.
- 17 Hodinka: II. Rákóczi Ferenc. 55.

- 18 A magyar kir. udvari kancellária 1751. szept. 17-én kelt jelentése. Vö. H. Bidermann, *Russische Umtriebe in Ungarn*. Innsbruck, 1867.
- 19 Bonkáló: A kárpátaljai rut. irod. és művelődés. 42—43.
- 20 E reformok részletes ismertetését ld. Darás Gábor könyvében (A Ruténföld elszakításának előzményei. Újpest, 1936. 64—83.).
- 21 Darás G.: A Ruténföld elszakításának előzm. 99.
- 22 Petrov: *Drevnéjsija gramoty po istorii Karpato-russkoj cerkvi i hierarchii 1391—1498 gg.* Praga 1930. E művében kutatásai eredményeit foglalja össze és a kérdés irodalmát is közli.
- 23 Basilovits: *Brevis notitia foundationis Th. Koriatovits. Cassoviae*, I—II. 1799.
- 24 Bresslau: *Handbuch der Urkundenlehre*. I—II. 1912—1915.
- 25 A. Krymskij: *Ukrajinskaja Grammatika*. Moskva, 1907. I. 128—129, 139—140, 141—191.
- 26 J. L. Pic: *Rodovy byt na Slovensku a v Uherské Ruši*. *Casopis C. Mus.* 1878.
- 27 A részletes irodalmat lásd S. Czambel *Slovenská rec. V Turčianskom Sv. Martine r.* 1906. c. munkában.
- 28 Bonkáló: A kárpátaljai rut. irod. és műv. A részletes bibliográfiát e műben megtalálja az érdeklődő.
- 29 Petrov: *Drevnejsija cerkovnoslavjanskaja gramota 1404 g.* Uzhorod, 1925.
- 30 I. A. Javorskij: *Vetchozavetnyja biblejskija skazanija*. Uzhorod— Prága, 1927. p. 58.
- 31 Javorskij, *Vetchozavetnyja ...* 28, 35, 36, 49, 58, 66, 68.
- 32 Javorskij, *Vetchozavetnyja . . .* 6.
- 33 O. Broch, *Slavische Phonetik*. Heidelberg, 1911. 49, 80.
- 34 *Ruskij Narodnyj Gólos*. Uzhorod 1938. No. 71.
- 35 Hnat'uk, Holovackij, De-Vollan, Verchratskij, Vrabel' s mások népköltési gyűjteményei.
- 36 Acsády: *A magyar jobbágyság története*. Bp., 1906.
- 37 Gábriel, *Poddanské poméry na uzhorodském panstvi ke konci XVII. st.* (*Naukovyj Zbornyk „Prosvita”*. Uzhorod, 1933—34.).
- 38 Thirring Lajos: *A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszéleírás előzetes eredményei*. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939. évi 8. szám.

UTÓSZÓ

I. Bonkáló Sándor munkásságáról

1. A Bonkáló-szindrómáról

A szlavista nevét és munkásságát a szakirodalomban az 1990-es magyarországi rendszerváltásig ritkán említették, és nem ismerték el műveinek korszakos jelentőségét. Ha mégis hivatkoztak rá, akkor általában negatív értelemben tették, mert, úgymond, munkái nem állták ki az idők próbáját, tanulmányaira az ellenforradalmi kor jelentős hatást gyakorolt. Ez az „ellenforradalmi kor” a szocialista szóhasználatban a Horthy-korszakot jelentette — ilyen sommásan és igazságtalanul.¹

Bonkáló egyes munkái iránti ellenszenv a sztalinista és a posztsztalinista időszak következménye, bár ő sohasem tartotta magát politikusnak vagy történésznek. Az viszont biztos, hogy minden vonatkozásban kezdőzetlenül kimondta az igazságot, s így hol közvetve, hol közvetlenül politikai értékítéleteket fogalmazott meg. A sztálini despotizmus ellen már a 30-as években szót emelt, bírálta a szovjet irodalom irányítottságát, a kormány és a párt vallásellenességét, mindenkit megnyomorító nemzetiségi politikáját. Nevét és szlavisztikai munkásságát elsősorban ezért kellett évtizedeken át elhallgatni a nagyközönség előtt; ez a most megjelent könyve 1989-ig indexen volt, csak kutatók férhettek hozzá.

Az 1990 utáni magyar kézikönyvekben is hiába keressük Bonkáló Sándor nevét. Pedig a két világháború között szinte teljesen egyedül kutatta az orosz és a ruszin irodalmat, s amíg hagyták, orosz és rutén nyelvet oktatott. Abszurd helyzetek, kegyetlen sorsfordulók jutottak neki osztályrészül. A Károlyi-kormánytól kapott katedrát, de csak 1924-ig tarthatta meg, amíg Horthynak sikerült bizonyítania, hogy valamiféle polgári és nem despotikus államrend megteremtése a célja. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1920 és 1924 között nyilván nem nézték jó szemmel, hogy orosz irodalmat adott elő. Véleményem szerint azonban a szlavista sohasem távolodott el a polgári humanista eszméktől.

1945 után sem változott meg. 1946. november 25-én a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság kérésére az egyetem állásából felmentette, majd 1950. április 21-én a közoktatásügyi miniszter végleg nyugdíjazta.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kara dékánjának címzett levelében Bonkáló ezzel kapcsolatban a következőket írta:

„Ismeretlen besúgó azzal vádolt meg a szovjet képviselő előtt, hogy előadásaim alatt ócsároltam a szovjet irodalmat, a szovjet államot és annak vezetőit. A vád teljesen alaptalan volt, amit az elrendelt és lefolytatott fegyelmi vizsgálat is igazolt, mégis nyugdíjaztak. Hallgatóim egy alkalommal arra kértek, hogy ismertessem a szovjet irodalompolitikát. Megkerestem a Lityeraturnaja Gazeta 1946. szept. 21-i számát, s felolvastam Zsdanov vonatkozó fejtegetéseit, s ezt a megjegyzést fűztem hozzá: «Valószínű, hogy nagyon kevés olyan író akad, aki remekműveket fog tudni alkotni, ha nem választhatja meg szabadon műve tárgyát és ábrázolási módját.» Az előttem ismeretlen besúgó feltehetően ebből a megjegyzésből agyalta ki vádját. Megjegyzem, hogy a moszkvai XX. pártkongresszuson Solohov élesen bírálta és

elítélte a Zsdanov-féle irodalompolitikát, és a kongresszus tagjai egyhangúlag helyeselték szavait."²

Őszinte véleményéért elmarasztalásban és meghurcoltatásban volt része, az alkotás, az oktatás jogát nem biztosították számára. Hivatalosan ma sem rehabilitálták, igaz, el sem ítélték, „csak” — nyugdíjaztatásáig — nem taníthatott.

Pedig nagy tervei voltak:

Alulírott tisztelettel jelentem, hogy a következő tudományos munkákon dolgozom:

1. A magyar nyelv hatása a kárpáti ukrán nyelvjárások szókincsére.

(A nyelvemlékekben, a régi és a mai ukrán irodalomban, valamint a kárpátaljai, halicsi és bukovinai ukrán nyelvjárásokban előforduló magyar eredetű ukrán szavak gyűjteménye. Minden egyes szónál a magyar eredetet bizonyítom. A szavak száma mintegy 2000. A munkán már csak a végső simításokat végzem, és előreláthatólag egy éven belül sajtókész állapotban lesz. A könyvet német nyelven írtam meg, de nincs kizárva, hogy a mai körülmények között kénytelen leszek ukrán nyelvre átírni, mert különben nehézségek lennének a kiadással.)

2. Tervbe vettem az ukrán irodalom történetének a megírását. Az anyag nagy részét már egybegyűjtöttem, most a szovjet—ukrán irodalmat tanulmányozom. Kb. 2-3 évre van szükségem, hogy a munkával teljesen elkészüljek.

(Már régebben megírtam és kiadtam az orosz irodalom történetét és a kárpátaljai rutén (ukrán) irodalom történetét. Természetesen a kárpátaljai rutén irodalom tanulmányozása közben foglalkoznom kellett az ukrán irodalommal is, hogy a hatásokat és a kapcsolatokat meg tudjam állapítani. A régebbi ukrán irodalomra vonatkozó anyagot tehát már áttanulmányoztam, most csak pótlásokra van szükségem, azonkívül a századforduló és a legújabb kor irodalmát kell tanulmányoznom.)

3. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában kb. 20 db Kárpátaljáról származó régi egyházi szláv nyelven írt szertartáskönyv, posztilla és egyéb munka őriztetik. Ezekben a könyvekben történeti, egyházi, adományozási s egyéb széljegyzetek vannak kárpátaljai ukrán népnyelven feljegyezve. Ezeket a széljegyzeteket kívánom tanulmány formájában feldolgozni, és valamely külföldi szlavisztikai folyóiratban közzélni. A széljegyzetek főleg nyelvi szempontból értékesek.

Budapest, 1946. február hó 6.

Bonkáló Sándor³

Aki a 30-as években kendőzetlenül tárta fel a sztálini személyi kultusz bürokratikus, antihumánus vonásait, védelmébe vette az orosz munkást és muzsikot, a vallásának titokban hódoló milliókat, a lelki és fizikai megsemmisítésre ítélt

nemzetiségeket, nyilván nem lehetett próféta Rákosi rendszerében. Ha még azt is hozzátesszük, hogy a „kényesnek” számító ruszin témával foglalkozott, akkor korának farkastörvényei szerint, legjobb esetben is elhallgattatás juthatott neki osztályrészul.

Amikor 1973-ban Bonkáló Sándor életével és munkásságával kezdtem foglalkozni, az egyik folyóiratnak leadott tanulmányomban szerepelt egy olyan mondat, amely szerint az irodalomtörténész a Tanácsköztársaság eseményeiben nem vett részt, és teljesen igazságtalanul állítják róla, hogy könyvei a Horthy-korszak szellemét tükrözik. Ennek az írásnak is elhallgatás lett a vége. Két év múlva azonban már „semleges hangnemben”, az orosz irodalom jeles művelőjéről szolt a majdnem ugyanazon tartalmú folyóiratcikk, amely így már megjelenthetett.⁴ Úgy vélem, hogy Bonkáló és a „kényes” ruszin téma egészen 1989-ig megbé-lyegzően hatott egész tudományos munkásságomra.

Külföldön mindig nagyra értékelték Bonkáló ruszinisztikai tevékenységét. Például a svédországi Upsalában születésének centenáriuma alkalmából (1980) tudományos emlékülést tartottak; a Harvard Egyetem Ukrán Kutatóintézetében Bonkáló Sándor arcképe alatt ezt olvashatjuk: „The only Professor of Rusyn Language and Literature.” (A ruszin nyelv és irodalom egyetlen professzora.)⁵

2. A ruszin téma

A ruszinok élete, történelme, nyelvjárásai a szlavista életművének állandóan visszatérő motívumai; *ruténekről, rusznyákokról, kisoroszokról* beszél, sőt fontosnak tartja a megkülönböztető jelző használatát: *ma-gyar-kisorosz* vagy *magyar-rutén* nyelv meglétét bizonyítja tanulmányaiban és könyveiben. Ez azt jelenti, hogy magyarországi ruszin, vagyis az ukrántól eltérő nyelv létjogosultsága mellett foglal állást.

A köztudatban — bár e fogalmat nehéz lenne egyértelműen meghatározni — a ruszin és a rutén etnikumot, illetve nyelvet olykor ma is külön tartják számon. Ez a helytelen és tudománytalan nézet például a legújabb Akadémiai Kislexikonban is helyet kapott: „RUTÉNEK: a Galíciában, Kárpátalján, Bukovinában élt — > *ukránok* középkori eredetű elnevezése; az ukrán népnév Magyarországon a 17. századtól terjedt el.

Szinonim csoportnevek: *ruszin, rusznyák, kisorosz, magyarorosz, kárpátukrán*.” „RUSZINOK < ukránok >: a Jugoszláviában élő, ukrán nemzetiség elnevezése. A ruszin nyelv az ukrán nyelv egy nyelvjárása.”⁷ Az 1962-ben kiadott Új magyar lexikon *rutén nyelv* címszavánál pedig ez olvasható: „a kárpátukrajnai - > *ukrán nyelv* elnevezése”. A *ruszinok* címszónál: „a kárpátukrán korábbi elnevezése (-> *Kárpát-Ukrajna*)”} A *Kárpát-Ukrajna* címszónál⁹ azonban a *rutén* és a *ruszin* szó egyáltalán nem szerepel.

Szerencsére a tudományos köztudatban régóta nincsenek ilyen terminológiai problémák. A ruszint és a rutént ugyanabban a jelentésben, önálló nyelvként használják, nem keverik az ukránnal, a ruszinokat pedig nem azonosítják az ukránokkal. Viszont a ma már talán történelmi, régies megnevezésnek számító *rutén* helyett a róluk szóló szakirodalomban is gyakrabban használják a *ruszin* szót. A ruszin nyelv alapszókincsének 70—80 százaléka megegyezik az

ukránéval, de a helyi nyelvjárások sajátosságainak megfelelően sok benne a lengyel, ószláv, orosz, jiddis, szlovák, román, magyar, cigány nyelvi elem. A ruszin és az ukrán nyelvtana jórészt azonos.

Amint Bonkáló tanulmányaiból és könyveiből is megtudhatjuk, a ruszinoknak nincs az ukránokkal azonos történelmi múltjuk (soltészek és kenézek telepítették be őket), nincs közös szellemi és tárgyi néprajzuk, különböznek hagyományaik, gyökeresen eltér a mentalitásuk. Ho-dinka Antal találóan jegyzi meg, hogy a ruszinok az egyetlen cirill betűvel író szláv nép, amely Nyugathoz tartozik.

A) A ruszinok őslakók?

A ruszinok származásával kapcsolatban kétféle elmélet ismeretes. Az egyik szerint őslakók Kárpátalján, mások úgy vélekednek, hogy a ruszinok a 13–14. században bevándorolt szlávok, majd később, a *kenézek* által betelepített jobbágyok. Akár a már ott lakó, bevándorolt vagy betelepített szlávokról van is szó, „területfoglalásuk” nem hasonlítható össze a magyarok kb. 895–907 közötti honfoglalásával. Ennek ellenére gyakran teszik fel a kérdést — helytelenül és tudománytalanul: *őslakók-e a ruszinok Kárpátalján?* Mivel a magyar honfoglalás idején önálló ukrán nép és nyelv nem létezett, valójában szláv őslakosságot kell vagy lehet feltételezni Kárpátalján. A Kijevi Nagyfejedelemség (10–12. sz.) korafeudális, keleti szláv törzseket egyesítő állam volt. Felbomlása után kezdődött el az ukránok, beloruszok és oroszok különválása. *Iglói Endre* is egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „az egyházi szertartáskönyveket felölelő, de annál sokkal gazdagabb tematikájú és változatosabb műfajú óbolgár—ószláv irodalmat mindhárom nép sajátjának tartja, s ezért is illeti meg a közvetítő és a közös szláv irodalom elnevezés.”¹⁰

Mint ismeretes, őseink a Kárpát-medencében többségben szláv törzseket találtak. „A jövevények és a helybeliek — írja *Fodor István* — jól megfértek egymással, ezt igazolják akkori szláv helyneveink is (Csongrád, Visegrád stb.), amelyeknek magyarázata csak a honfoglaláskor itt élt szláv lakosság háborítatlan továbbélése lehet. A két népesség együttélése lassanként a kisebb számú közösség beolvadásához vezetett.”¹¹ A mai magyar történettudomány szerint „a Kárpát-medencében a magyarok és a szlávok együttélése a 10. században összeolvadáshoz vezetett”.¹²

A ruszinok autochtonitásának igazolására először *J. Basilovits* tesz kísérletet, majd történészek igyekeznek bizonyítani a jelenlegi lakhely és az őshaza azonosságát. Ezt az álláspontot képviselte az egykori szovjet történetírás, illetve napjainkban például *P. M. Lizanec*, *J. D. Dzendze-livszkij*, *Sz. I. Penyak*, *M. M. Lelekacs* és mások.

Kobály József, fiatal kárpátaljai régész és történész, terjedelmes tanulmányt tett közzé a *Pánsíp* című folyóiratban.¹³ Megállapítja, hogy a kérdés megválaszolásához elengedhetetlen a feltárt régészeti leletek figyelembevétele. Már csak azért is, mert korábban egyesek úgy vélték, hogy Kárpátalja a magyar honfoglalás előtt teljesen lakatlan volt. Archeológusok bebizonyították, hogy itt szláv lakosság élt. Nyomai már a 6. században kimutathatók, a prágai kultúra emlékét őrzik (például *Ungváron*, *Beregszászon*, *Gálocson*, *Dédán*). Az viszont továbbra is hipotézis marad, mely szerint ószláv etnikai törzsek már az i. e. 6–3. évszázadban meghonosodtak. Sőt Trubacsov még azt is elfogadhatónak tartja, hogy a Tiszántúl Pannóniával együtt a szlávok őshazája volt. Mivel ezek a feltevések rendkívül vitatottak, figyelmen kívül hagyhatjuk őket.

A 6—7. századi prágai kultúra bázisán a 8—9. században különböző ősi szláv központok alakultak ki. Kárpátalján is jelentős változások figyelhetők meg a helyi szláv etnosz fejlődésében. Például növekedett a települések száma és mérete, változott a lakhely formája, megjelentek az első halottégetéses kurgán temetkezések, a kézzel megmunkált kerámia mellett megkezdődött a korongozással készített agyagedények használata. Ebben az időben a szlávok inkább a huszti kaputól délre telepedtek meg. A Kárpátok előterének és domboldalainak térsége a régészet mai adatai szerint ekkor lakatlan volt.¹⁴

Egyes régészek feltételezik, hogy a 8—9. században Kárpátalja lakossága a keleti szlávokhoz tartozott. Véleményem szerint — bár nem vagyok régész — a leletek alapján aligha lehet egyértelműen eldönteni, hogy az ott élt szlávok a keleti, a nyugati vagy a déli csoporthoz sorolható-e. Egyébként maguk az archeológusok is kénytelenek elismerni, hogy a feltárt anyag sok hasonlóságot mutat más területeken talált leletekkel, sőt egyes tárgyak „hasonmásai” kimondottan csak déli vagy csak nyugati szlávok által lakott településeken fordulnak elő. Több kutató igyekszik bizonygatni, hogy a kárpátaljai nyelvjárások szókészlete alapján ezt a területet a honfoglalás előtt keleti szlávok lakták. Indoklásuk a következő: egyes 10—11. századi közszláv innovációk (szóújítások), meggyökerezve a nyugat-ukrajnai (Dnyeszteren-túli, bojközi, pokut-bukovinai) nyelvjárásokban, nem terjedtek el a kárpátaljai dialektusokban, amelyek a déli szláv nyelvi övezettel és az ősi szláv dialektussal számtalan közös vonást mutatnak. Ez /. Dzendzelivszkij véleménye is, és arra utal, hogy a jelenlegi *ukrán-kárpátaljaiak* (a terminológia az ő találmánya) már a 10. századot megelőzően itt éltek. Ez az állítás megkérdőjelezhető, mert a háborúk, felkelések, hadisarc, rossz termés miatt a kárpátaljai megyék lakossága dokumentumokkal alátámaszthatóan sokat vándorolt, következésképpen ezt kell szem előtt tartania nemcsak a történésznek, hanem a néprajzosnak és a nyelv kutatójának is.

Több szaktudomány elemzése alapján tehát megállapítható, hogy a mai Kárpátalja területén a 9. század vége előtt feltehetően nyugati és déli szláv lakosság (is) élt. A honfoglalás után a magyarok megtelepedtek ezen a vidéken, az itteni szláv törzsek idővel asszimilálódtak. A mai ruszinok és az itt élt (élő) szlávok között tehát nincs genetikai kapcsolat.

B) A ruszinok betelepítése

Bonkáló egyértelműen azt az álláspontot képviseli és bizonyítja, hogy a ruszinok nem őslakók Kárpátalján:

„Ruténeink mai lakóhelyeikre (Máramaros, Bereg, Ugocsa, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes), mint ezt Hodinka, Petrov és mások okleveles adatokkal kimutatták, csak a 13. században kezdtek beszivárogni, mégpedig a gyeprürendszer bukása után, de csak a 15—16. században telepítették oda nagyobb számban a magyar birtokosok ... A betelepülő rutének nem jöttek ide mint egységes nemzet vagy nép, hanem mint a kenézek által különböző időben szállított jobbágysok.”¹⁵ „A betelepített rutének tehát nem jöttek Magyarországra mint nemzet vagy nép, hanem a 13. századtól kezdve különböző időkben és különböző helyekről kisebb-nagyobb csoportokban szállították őket a vállalkozók. Persze sokan hívás nélkül, önként vándoroltak be.”¹⁶ „A hazai rutének . . . menekültek lengyel uraiktól és álltak a magyar urak szolgálatába, akik a lakatlan északkeleti Felvidéken lévő birtokaikat népesítették be velük.”¹⁷

Ezt az álláspontot Bonkáló az alábbi érvekkel támasztja alá.

1. A kárpátaljai rutének nyelvéből és népviseletéből a legtöbb esetben meg tudjuk mondani, honnan jöttek.
2. A különböző helyekről és időkben idekerült rutének mind a mai napig megőrizték eredeti nyelvjárásukat.
3. A kárpátaljai ruténeknek a 16. század végéig nem volt és nem is lehetett irodalmuk. Az a gyakran hangoztatott panasz, hogy a tatárjárás, a török hódoltság, a Rákóczi-szabadságharc alatt a régi irodalmi alkotások megsemmisültek, nem helytálló, mert nem volt minek elpusztulnia.

4. Állításait nyelvi tényanyaggal is alátámasztja. Szerinte a ruszinban nem találunk olyan régi szavakat, mint más, a magyarsággal régebben érintkező szlávok nyelvében, például a szerbhorvátban, a szlovákban, a szlovénben. Azt állítja, hogy a ruténben csak a 15. századtól vannak átvételek. A régi magyar nyelvben — írja — a mai magyar a -nak egészen szabályosan *o*, a mai magyar *o* -nak pedig *u* felel meg; pl. *hot* > *-hat*, *sztol* > *asztal*, *humuk* > *homok*. „Hogy a középkori magyar még sok tekintetben más volt, mint a mai, legjobban kitűnik, ha néhány, a szlávból kölcsönzött s azután a magyarból a ruténbe átment szót hozunk fel például.

Középkori magyar	Mai magyar	Rutén	Szláv
brat	barát	barat	brat
brokina	berkenye	berkenya	brokina
duhna	dunya	dunya	duchna
ezturgar	esztergályos	esztergalos	strugar
menzaros	mészáros	mejszaros	mensar

Ezek tehát mind újabb kori rutén átvételek."18

Az antropológia és az etnográfia is fontos ismeretekkel szolgál. A kép rendkívül tarka, s mindez arról tanúskodik, hogy a ruszin falvak keletkezése különböző irányban és más-más területeken ment végbe. Északnyugaton a keleti-balti és az előszláv típus dominál, délkeleten a dinári típus van túlsúlyban, Latorcától Husztig pedig e kettő keveredik. Hasonló kép figyelhető meg Galícia területén is. 1720 és 1787 között a Tisza jobb partjának lakossága 320 százalékkal nőtt, s ez nem lehet természetes szaporodás. Ezt a Galíciából kiindult „népvándorlással” lehet összefüggésbe hozni.¹⁹

Tudvalévő, hogy a ruszinok többek között nyelvi sokszínűségük miatt nem alkothattak egységes nemzetiséget, és nem alakult ki az irodalmi nyelvük. Bonkáló szerint: „A kárpátaljai rutén nép szellemi elmaradottságának egyik fő oka, hogy nem értette meg papjai hívó szavát, mert sem az egyházi szláv, sem az orosz nyelv nehézségeivel megküzdeni nem tudott.”²⁰

A *Ruténeink írásreformja* című cikkében azt hangsúlyozza, hogy a ruszinokkal magyarul kell szót érteni. 1916-ban a munkácsi egyházmegyében a cirill írás helyett a latin ábécét tették kötelezővé.²¹ Valószínűleg úgy gondolták, hogy a ruszinok ezáltal „magyarabbá” válnak, s a magyar nyelv védelmet jelenthet az ukrán és az orosz agitációval szemben.

Rahó, a csodálatos szépségű üdülőhely, a Kárpátok vadregényes tájai, az illatos fenyőerdők, a családi kötelékek nagy vonzerőt jelentettek Bonkáló számára. Az első világháború befejezéséig minden nyáron meglátogatta szűkebb pátriáját, s a 20-as, 30-as években többször is járt itt. Pihenését adatgyűjtő munkával tette hasznossá.

A *Hucul népmese* című cikkében egy rutén népmese fonetikai átírását és magyar fordítását közli.²² Ugyanakkor érdekes adalékokat tesz közzé a huculokról és saját gyűjtési módszeréről.

„A Fekete- és a Fehér-Tisza vidékét, az ún. hucul kisoroszek lakják. Sok tekintetben érdekes, eredeti néptörzs, amely nemcsak külsejében s viseletében, de nyelvén is elüt a többi kisorosztól.

Több évig laktam Rahón, a hazai hucul nyelvterület központjában, mégis 1909 és 1910 nyarát ismét ott töltöttem, s anyagot gyűjtöttem a „Rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana” c. értekezésemhez ...[...] A *három tanács* című népmesét 1909 augusztusában jegyeztem le egy kb. 50—60 éves bennszülött hucul (Semata Péter) ajakáról. Az egész idő alatt szándékosan csak olyanokkal beszélgettem, akik Rahón születtek és laktak, akik tehát megőrizték a nyelvi sajátságukat, s aránylag kevés idegen elemet vettek fel beszédjükbe. A hazai hucul nyelvjárás területén ugyanis eltérést tapasztalunk az idősebb s az újabb generáció beszéde között. Az ifjabb nemzedék az év elég nagy részét szülőhelyétől távol (Románia, Bosznia, Hercegovina, Szlavónia stb.) tölti, mert keresett erdőmunkások lévén, messzire elviszik a munkaadók. Ezek nemcsak az iskola s a közigazgatás magyar — tehát idegen — nyelvének a befolyása, hanem más szláv — tehát rokon — nyelveknek a befolyása alatt is állnak, s ennek a befolyásnak a hatása rögtön meglátszik a beszédükön is. Míg tehát egyrészt a máramarosi huculok antropológiai tekintetben leghívebben megőrizték a hucul típust, addig másrészt nyelvük leginkább eltér a többi (galíciai s bukovinai) huculok nyelvétől. [. . .]

A feljegyzést úgy eszközöltem, hogy előbb elmondattam vele az egész mesét, nagyjából lejegyeztem, s aztán másnap vagy harmadnap még egyszer elmondattam vele mondatról mondatra, fonetikai jelekkel átírtam előbbi följegyzése-met, s ezt minden adandó alkalommal ellenőriztem.”²³

A mese lejegyzése az utókor számára igen értékes, hiszen ma már rekonstruálni sem lehetne, hogyan beszéltek a ruszinok 85 évvel ezelőtt. Lényegében azonban a leírás több száz évvel ezelőtti nyelvi állapotot tükröz.

Bonkáló Sándor doktori disszertációját *Asbóth Oszkár*nál (1852— 1920) írta. A neves szlavista *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana* c. dolgozat bírálatát saját folyóiratában, a *Nyelvtudományban* tette közzé.²⁴

A doktori értekezés hibáit és hiányosságait Asbóth azzal magyarázta, hogy gyorsan készült. Kiemeli azonban, hogy a kezdet így is biztató, s minden remény megvan arra nézve, „hogy a szerző egészen speciális ismereteit értékesíteni fogja a tudomány számára, ennek pedig okunk van örülni.”²⁵ „Speciális ismereteken” a bíráló nyilván azt érti, hogy Bonkáló eddig alig ismert nyelvterületről tesz közzé értékes adalékokat. „Ha az anyagot megbízhatónak mondom — írja —, ezt az ítéletemet más szövegek ismeretén kívül elsősorban belső okokra alapítom, a följegyzésekben elejétől végéig mutatkozó egységből, következetességéből, ami természetesen nem zárja ki, hogy finomabb árnyéklatokat a kezdő tudós ezúttal még nem jött.”²⁶

Bonkáló valóban érdekes és új anyagot gyűjtött össze, s ez dolgozatának igen nagy erénye. Sajnos az egyes nyelvi jelenségek általánosításakor nem mindig indult ki kellő indukciós anyagból, s a magyarázatok esetében sem volt körültekintő. Például, a *Berlebas* rutén helynevet egyszer román (vö. „-ás képző oláh hatás”), máskor magyar befolyás eredményének tudja be. Egyik helyen azt állítja, hogy a rahói nyelvjárás uralkodó magánhangzója az *i*, egy másik helyen szerint az *e* a rahói hucul nyelvjárás legtöbbször előforduló vokálisa. Több hibát Bonkáló azért követett el, mert rosszul választotta meg forrásmunkáit.

Fontos helyet foglal el a szlavista ruszinisztikai munkásságában az a recenzió, amelyet *R. Stocki* tanulmányáról írt.²⁷ A szerző véleménye szerint az ukrán nyelv szókincsébe mindössze 23 szó került be magyar közvetítéssel. A szlavista szerint Stocki nem ismeri eléggé sem az ukrán, sem a magyar nyelvet, s ugyanakkor *Melich János* és *Asbóth Oszkár* munkáit sem tanulmányozta eléggé. Bonkáló szerint a ruszinban legalább kétezer magyar jövevényszó van, s ábécé sorrendben számos hungarizmust közöl, utal magyar megfelelésükre és német jelentésükre. Hivatkozik azokra a munkákra is, amelyek rögzítették az adott szót (*Csopey, Verhratszkij, Hnatyuk, Hrincsenko, Petrov, Szabó* stb.). Tény, hogy a szlavista a magyar kultúra hatását igyekszik bizonyítani. *Ruténeink írásreformja* című tanulmányában²⁸ azt olvashatjuk, hogy a magyar rutének orosz helyesírás szerinti cirill betűs írása nem felel meg e nyelv hangjainak. Nyelvük, kultúrájuk a magyar szellem bélyegét viseli magán. A népnyelvben előforduló több száz magyar szót sorol fel, és nehezményezi, hogy a magyarországi rutén lapok ezeket a szavakat mindig szláv vagy német szavakkal helyettesítik. A gyűjtés értékét — mai szemmel — elsősorban abban látom, hogy egy történelmi kort és életmódot nyelvi aspektusban tükröz. A szavak egy része nyilván már kihalt a mai ruszin dialektusokban, s ez törvényszerű, mert régóta megváltoztak a politikai, gazdasági és művelődési viszonyok. Az „emlék”, a kishátár, a szakembernek azonban forrásként pótolhatatlan, az olvasó pedig kuriózumként értékelheti.

C) A ruszin irodalomtörténész

Bonkáló azt bizonyítja, hogy a ruténeknek a 17. századig nem volt semmilyen irodalmi élete, s az csak az egyházi unióval, a török hódoltsággal (az Alföld lakosságának egy része ugyanis a török elől a Kárpátokba menekült), a reformációval és a Rákóczi-szabadságharcval veszi kezdetét. Ekkor került a ruténség kapcsolatba a nyugati és a magyar kultúrával.

Bonkálónak *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés* című könyvéről írott recenziójában *Bajza József* így vall:

„A kárpátaljai rutének szellemi életéről eddig jóformán semmi sem jelent meg magyar nyelven. A Heinrich-féle egyetemes irodalomtörténet tudomást sem vett róluk, ami egyik kiáltó bizonyítéka annak, mily helytelen volt Asbóth eljárása, hogy ti. a szláv irodalomnak a történetét csupa idegennel íratta meg. A külföldi ukrán és orosz irodalomtörténetek is csak mellékesen és hiányosan emlékeznek meg ruténjeink irodalmáról. Sokszor nehéz is eldönteni, mi tartozik ezen irodalom körébe, hiszen a kárpátaljai ruténeknek mind a mai napig nincsen egységes irodalmi nyelvük, és gyakran nem is saját nyelvükön írnak, hanem ukránul vagy oroszul ...[...]

Bonkáló nagyon jól ismeri tárgyát, és a kárpátaljai rutén irodalmat minden elfogultságtól mentesen mutatja be olvasóinak. Nagyon tisztában van e kis irodalom értékének realitásával, és nem is igyekszik a dolgot szépíteni. Trianon következtében a magyar érdeklődés egyre fokozódó mértékben fordul elszakított idegen ajkú testvéreink viszonyai felé. [. . .] Nem nagyhangú frázisokat kapunk itt, és nem is

mindenáron való magyarkodást, hanem szolid, komoly tudományt, elszakított testvéreink irodalmának, kultúrájának, törekvéseinek a megértését, megbecsülését, értékeiknek vállveregetés nélkül való elismerését."29

Bonkáló szerint az irodalom önálló: „A kárpátaljai rutének bizonyos fokig külön néptörzset alkotnak. Műveltségük, nyelvük, világfelfogásuk egyben-másban eltér legközelebbi fajrokonuk, az ukránok műveltségétől, nyelvétől és világfelfogásától. Az orosz csaknem olyan messzire esik tőlük, akár a szerb vagy a bolgár. Mégis mind az ukránok, mind a nacionalista oroszok a magukénak vallják a kárpátaljai rutének irodalmát, s azt az ukrán, illetve az orosz irodalom egyik mellékhatásának mondják."30

A nemzeti irodalom korát (17–18. sz.) Bonkáló azért tartja különösen jelentősnek, mert a rutén népre ekkor hatott a nyugati és a magyar kultúra. Ennek a korszaknak a prózai műveit a következő műfajokra osztja: 1. evangéliumi magyarázatok (postilla), 2. zbornyikok (gyűjteményes kötetek), 3. hitvitázó iratok, 4. szépprózai elbeszélések, 5. egyéb prózai művek. A kárpátaljai ruténeknek a népköltészetten kívül voltaképpen csak orosz szerkesztésű, egyházi szláv nyelven írt vallásos énekeik voltak, amelyek közé egy-két nem szorosan egyházi tárgyú vers is bekerült. Jól látja, hogy a többnyelvűség (rutén, latin, orosz, ukrán, egyházi szláv) akadályozza a fejlődést. Azt azonban nem érzékeli egyértelműen, hogy az első világháború után a csehesítés következményeként jelentősen csökkent az írástudatlanok száma. Igaz, az irodalomban négy irányzat alakult ki: az orosz, az ukrán, a kárpáti ruszin és a cseh.

3. Az önálló Ukrajnáért

Bonkáló Sándor a kilencszázas évek elejéig közvetlen tőszomszédságból figyelte az Ukrajnában folyó oroszosító törekvéseket.

„Az orosz diplomácia csakhamar elhitette a világgal, hogy az ukrán az orosz-szal egy nemzetet alkot, s így nincs ukrán nemzet, s nincs ukrán kérdés sem. Az ukrán értelmiség egy része, az orosz cár igáját kívánva lerázni, ébren tartotta a nemzeti érzéseket, só't — az anyaországtól való elszakadást hangoztatta. Mivel az ukrán mozgalom az első világháború előtti évtizedekben bizonyos fejlődést ért el az önállóság elismerése és gyakorlása terén, az 1917-es politikai eseményeket kihasználva, kikiáltotta az önálló Ukrán Népköztársaságot. [. . .]

A Petyura és Gyenyikin közötti viszály a bolsevikok malmára hajtotta a vizet, ők kerültek ki győztesen, s az entente politikája csúfos vereséget szenvedett."31

A berni „*Suisse — Orient*” c. hetilap, amely behatóan foglalkozott az ukrán kérdéssel, egyik vezércikkében a következőket írta: „Rettenetes volt Gyenyikin rövid uralma, borzalmasabb volt, mint Attiláé vagy Dzsingisz káné. Hírhedtté vált zsidó pogromai által. Kijevben és Jeka-tyerinoszlavban a zsidók nagy részét lemészárolták. Szisztematikusan a zsidó lakosság kiirtására törekedtek. Az ukránokat és a kozákokat kegyetlenül üldözték s tömegesen gyilkolták. A cárizmus híveinek az a védekezése, hogy erről nem tehetnek, mert ez a nép dühének elemi kitörése volt, közönséges hazugság, mint azt okmányokkal tudjuk bizonyítani."32 A szlavista közli ezt a forrást. Itt is, mint az orosz emigráns irodalom tárgyalása során, az ártatlanul

meghurcolt zsidók ezreit védi, amikor kommentár nélkül idéz a berni Suisse — Orient cikkéből.

Az ukrán mozgalom története 1917–1922 számos helyen azt sugallja, hogy önálló, független Ukrajna létrejöttét kell szorgalmazni. A könyv címében az 1922-es évszám olvasható, Bonkáló azonban még nem zárhatja le az események tárgyalását, mert művében csak az 1917-től 1921-ig terjedő harcok, diplomáciai sakkhúzások leírása és magyarázata kaphatott helyet. Az utolsó bekezdés összefoglalja a szabad Ukrajna létrejötte iránti optimizmusát: „Ugyancsak 1921 végén több különböző pártállású, ismert politikus és katona megalakította a Nemzeti Ukrania Politikai Bizottságát, amely állítólag összeköttetésben állt a fölkelőkkel, és általános felkelést készít elő. A bizottságnak a kommunista utópiákból kigyógyult Vinnyicsenko is tagja. A bizottság franciabarát (s kimondottan németellenes) politikát folytat, és ententeségiség fejében lemondott Kelet-Galíciáról. Proklamációiban nagy és fontos események bekövetkezését hirdeti az 1922-dik esztendőre.”³³

4. Az orosz irodalomról

Az orosz irodalom története c. munkája³⁴ 1926-ban jelent meg. A két kötet hézagpótló mű.

A Pázmány Péter Tudományegyetem rutén irodalom és nyelvészeti tanszékén eltöltött közel hat esztendő Bonkáló irodalmi munkásságának fénykorával esik egybe. Az 1918 szeptemberétől 1924 júniusáig előadott tananyagból — az előszó tanúsága szerint — az irodalomtörténész csak annyit rendezett sajtó alá, amennyi a művelt közönség érdeklődésére számot tarthat, s amennyi az orosz irodalom megértéséhez szükséges. Úgy vélem azonban, hogy *Az orosz irodalom története* mindenképpen túllép ezen a kereten, mert szerzője mind szemléletében, mind stílusában inkább a tudományosságot, mint az ismeretterjesztést tartja szem előtt: „Az író kezdettől fogva elsősorban nemzete tanítójának, s nemcsak művésznek tartotta magát, így az orosz irodalom a vallási, erkölcsi, politikai és társadalmi eszmék fejlődésének, váltakozásának történetét is elének tárja. Mindez megmagyarázza, hogy miért tárgyalom kissé behatóbban az általános művelődéstörténeti kérdéseket, s miért foglalkozom a népköltéssel és a régi irodalommal is.”³⁵

Moravcsik Gyula recenziójában kiemeli: figyelemre méltó és feltétlenül pozitívan értékelendő, ahogyan Bonkáló kibontja az új irodalom múltba fogódzó kapcsolatait:

„Az orosz írók s az orosz irodalom megértéséhez nem elég egyes művek ismerete. Maga a világ, melynek nyilatkozásai, a talaj, melyből sarjadnak, a lélek, melyet lehelnek, a történeti keretek, melyek foglalatát adják — maga az egész orosz élet annyira sajátos és tőlünk távol álló, hogy egyes művek olvasása és tanulmányozása a fentiek ismerete nélkül meg nem értésre, vagy helytelen értelmezésre vezet. Természetesen minden irodalmi termék teljes megértéséhez szükség van erre, de sehol sem oly mértékben, mint éppen az orosznál, mert hiszen nemcsak az egész orosz irodalom jellege különbözik lényeges vonásokban a nyugat-európai népekétől, hanem az orosz világ is élesen elkülönödik a román—germán művelődési közösségétől.”³⁶

Bonkáló tehát részletes képet nyújt az egyes korok háttéréről, az orosz életről, a vallási, társadalmi és politikai viszonyokról, az orosz népszokásokról is. így irodalomtörténete művelődéstörténétté szélesedik. *Laziczius Gyula* utal arra, hogy a régi és az új orosz irodalom közötti szerves kapcsolat tagadóinak abszurd állítását rég megcáfolták az orosz tudósok, de a nagyközönség még nem igen szerzett tudomást az újabb kutatások eredményéről. Bonkáló tehát helyesen teszi, hogy szembefordul Belinszkijnek azzal az állításával, amely szerint a világirodalomban az orosz irodalom a legfiatalabb, alig másfélszáz esztendő. A filológus tétélesen bizonyítja, hogy a 19. század orosz irodalma hosszú és természetes fejlődés eredménye. Mind a két kötetben végighúzódik ez a szemlélet. „A régi és az új irodalom összefüggési kérdéseiről — írja Laziczius —, sokat lehetne vitatkozni, mert végeredményképpen mindkét álláspont igazolására bőven akad érv, s egyik sem tudja végérvényesen meggyőzni a másikat. . . Bonkáló a modernebbik oldalon áll, a gyengébb, de harcosabb oldalon, és ez meglepő, de egyúttal szimpatikus is.”³⁷

Ugyancsak 1926-ban jelent meg *Szémán Istvánnak Az újabb orosz irodalom a régibb irodalom történetének vázlatával* című könyve.³⁸ Ha összevetjük e két művet, egyértelműen megállapítható, hogy mindkét irodalomtörténet hozzáértő, a témát jól ismerő szakember munkája. A korabeli recenzensek véleménye szerint azonban Bonkáló könyve reálisabb, igényesebb, világirodalmi kitekintést és párhuzamokat adó. Szémán kötetének szemléletén érezhető a szerző vallásos beállítottsága, bizonyos értelmű elfogultsága is, hiszen az irodalmi alkotásokat gyakran valláserkölcsi alapon vizsgálja és elemzi. Bonkáló szinte kizárólagosan orosz nyelvű forrásokat használt fel, és irodalmi élményeivel egészítette ki azokat. Szémán viszont német és magyar kiadványok alapján dolgozott, de ezek legnagyobb része nem összefoglaló és rendszerező munka, hanem egyes írókról, költőkről készült monográfia.

Bonkáló egész irodalom- és történelem-szemléletén végighúzódik demokrata beállítottsága. Következétesen elítéli az erőszakot. Azért bírálja I. Péter — egyébként szükséges — reformjait, mert azokat túlságosan gyorsan, emberéleteket nem kímélve hajtotta végre. Elítéli a despotikus államformát és uralkodóit, akiknek felvilágosító ígéreteiben sem szabad hinni. A demokráciával nem egyeztethető össze a zsarnokság, az erőszak, a kiszolgáltatottság, a megfélemlítés. A költő és az író legyen népének, valamint saját érzés- és gondolatvilágának szabad ábrázolója, kifejezője.

Az orosz irodalom története és egyéb irodalmi tanulmányainak áttekintése után arra a következtetésre jutottam, hogy Bonkáló az olyan műveket értékeli, amelyekben a tartalom és a forma szoros egységét az esztétikum megjelenése reprezentálja. Ezért is értékeli nagyra például a regényeiben önmagát adó, realiztikus Dosztojevszkijt, a Lev Tolsztoj-i életművet, az európai szemléletű és műveltségű Turgenyevet vagy Gogolt, a valóságghú ábrázolás atyját.³⁹

5. A szovjet korszak

A) A szovjet irodalomról

Nem fogadja el a tendenciózus szovjet propaganda irodalmat, mert véleménye szerint az élet tükrözésének ilyen formája mögött elfogult csoport- vagy társadalmi érdeket lehet feltételezni. Ilyen szempontból például Gorkijnak csak a korai műveit

tartja értékesnek, amelyeket még nem fertőzött meg a kommunista eszmeiség, a kollektizmus és a bolsevizmus. Bonkáló felfogásában az irodalom mindig emberközpontú, sohasem öncélú; az írók és a költők olvasóiknak felvilágosítói, nevelői.⁴⁰

A *Képek a szovjet-orosz irodalomból* című tanulmányában⁴¹ úgy fogalmaz, hogy a szovjet író a kormány terveinek szócsöve.

„Nem a saját meggyőződését, nem a saját érzés- és gondolatvilágát tárja elénk, hanem irodalmi formába önti a kommunista párt programját. Hogy a ráerőszakolt gondolatok könnyen kiölhetik saját gondolatait, sőt gondolkodó erejét is megbéníthatják, azzal senki se törődik. Nem alkotóművész, nem teremtmény, hanem közönséges munkás az író és a költő. Lenin tanítása szerint ugyanis agitáció, propaganda és a tömegek szervezése az irodalom és a művészet hivatása. Nem az irodalmi tehetség és az esztétikai érték, hanem a párhúség a szovjet értelemben vett jó író ismertetője.”⁴²

Bonkáló azt sem hallgatja el, hogy az első ötéves terv megindulásakor (1928. október) a drámai irodalom is a szovjetek gazdasági és politikai céljainak megvalósítása mellé szegődött. Ezekben a furcsa darabokban művészetről egyáltalán nincs szó, bár a szovjet kritikusok azt hangoztatják, hogy esztétikailag érdekesebb színműirodalmat akarnak teremteni, mint amilyen Nyugaton van. Itt a hősök azonban verteik bábok. Gorkijtól ered az az abszurd gondolat, hogy a szovjet kormány írassa meg gyárak és vállalatok történetét, a következő irányelvek szerint: „A szerzők állítsák szembe a kapitalista termelést a szocialista termeléssel, és példákön szemléltessék, hogy a kapitalisták kegyetlenül kizsákmányolták a munkásokat, míg most ők a gyárak és a vállalatok gazdái.” Bonkáló hangsúlyozza, hogy „az irodalmat is felhasználják a munkásság félrevezetésére és fanatizálására. Kiszínezik a múlt bűneit, hogy feledtessék a jelen nyomorúságát, mert tudják: minél primitívebb az ember, annál hiúbb. Azt a munkást, aki a legtöbb és legborzalmasabb adatot szolgáltatja a kapitalista rémuralomról, beveszik a helyi szerkesztőbizottságba, és a monográfia írói között szerepel a neve.”⁴³

B) A sztálinizmus ellen

1927 októberében, amikor a szovjet uralom fennállásának tizedik évfordulóját ünnepelték, *Panait Istrati* Franciaországban élő román íróat is meghívták a Szovjetunióba. Benyomásai egyértelműen negatívak voltak, s ezeket ismerteti egyik könyvében, amelyről Bonkáló recenziót írt.⁵⁰ Átveszi a francia szerző elítélő mondatait, és vele együtt újra megállapítja, hogy Sztálin rendszerét a szindikalizmus, a bürokrácia, a korrupció, a dogma-tizmus jellemzi. A hivatalos kommunista párt szekta. Ha valamelyik munkás megmondja az igazat, egy napon eltűnik, és senki sem tudja (nem is fogja megtudni), hogy mi történt vele. Ez a rendszer minden életet megöl, mindet elszorvaszt. A tudomány és az irodalom hanyatlik. Az ifjúság nem ismer ideálokat, sok a csalódott, meghasonlott ember, magas az öngyilkosságok száma. Jeszenyin 1925 decemberében önkéntével vetett véget életének; a moszkvai politechnikai főiskola több hallgatója követte példáját.

„Szomorú, de rendkívül tanulságos Istrati könyve. Első eset, hogy meggyőződéses kommunista tárja fel ilyen bátran és őszintén a szovjet rendszer hibáit és bűneit, s egyetlen egy szót sem talál a rendszer mentségére. Polgári író pusztá álszeméremből sem mert volna ilyen kemény és lesújtó ítéletet mondani.”⁴⁵

C) A nemzetiségekről

Hogyan vélekedett Bonkáló 1913-ban a nemzetiségekről? *Steiner Lajosnak A tót kérdés* című könyvéről írott recenziójában a következőket emeli ki:

„Minden nemzetiségi kérdésnek megvan a maga sajátos külön természete, ami százados fejlődésnek az eredménye. Ezért külön-külön kell megvizsgálnunk minden egyes nemzetiség etnikumát, történelmét, gazdasági viszonyait és nyelvét. Eddig még csak a saját magyar népünk múltját és kulturális fejlődését méltattuk behatóbb figyelemre, a többihez még az anyaggyűjtést sem végeztük el. A jelen állapotok megértéséhez azonban feltétlenül szükséges, a múltnak a felderítése. Anélkül nem értjük meg a mai nemzeti törekvéseket, nem látjuk be, miért különböző minden egyes nemzetiség helyzete, minő fejlődésnek eredménye a mai állapot, s végül: milyen eljárást kell követnünk velük szemben.”⁴⁶

Miért érdekesek a szlavistának ezek a megállapításai? Elsősorban azért, mert széleskörű vizsgálatot ajánl a nemzetiségi kérdések orvoslására, másrészt — kimondva-kimondatlanul — egy igazságos, reális, a kisebbségek jogait és kultúráját akceptáló nemzetiségi politika körvonalaival rajzolja meg. Ugyanebben a tanulmányában megvédi a szlovákokat, akiktől erőszakos úton megkövetelik a cseh nyelv használatát.

A csehek ezt azzal magyarázzák, hogy tót irodalmi nyelv nincs, csak szlovák népnyelv létezik. Bonkáló azonban hangsúlyozza: „Tévedés azt hinni, hogy a tót irodalmi nyelvet mesterségesen hozták volna létre, mint a csehek tanítják. Nyelvet a nép számára csinálni nem lehet, a nyelv annak a népnek a legsajátosabb tulajdona, amely azt beszéli, a nyelv a nép ajkán él, fejlődik, változik.”⁴⁷

Ezek a gondolatok ma is élő üzenetként hatnak a kisebbségben élő magyarok és ruszinok számára. Pontosabban: Bonkáló sorai inkább a többségben lévőkhöz szólnak.

Az októberi szocialista forradalom után kibontakozó politikát kedvezően ítéli meg, mert a vezetők szabadságot, függetlenséget ígértek a nemzetiségeknek, munkásoknak és parasztoknak. Később azonban azt írja, hogy a szovjet rendszer „lejárhatja a kommunizmust. Sztálin és kormánya durva terrorjával, a legszentebb emberi jogok eltiprásával a forradalom összes vívmányait kockáztatja; az ígért jólét és boldogság helyett a legnagyobb nyomorba és szolgaságba taszítja a dolgozókat.”⁴⁸

Nemzetiségi kérdés a Szovjetunióban 49 című, 1940-ben megjelent cikkében Bonkáló idézi a *Lenin* és *Sztálin* által 1917. november 15-én aláírt kiáltványból, amely az Oroszországban élő nemzetek jogait így határozta meg: „1. Oroszország minden nemzete egyforma és szuverén. 2. Oroszország népei szabadon rendelkeznek önmagukról. Akár el is szakadhatnak a birodalomtól, és önálló államot alapíthatnak. 3. Mindenféle nemzeti, vallási privilégium és korlátozás megszűnik. 4. Oroszország területén minden nemzet és népcsoport szabad fejlődését biztosítjuk.” Bonkáló szemére veti a két pártvezérnek, hogy az új társadalomban nem ért véget a nemzeti elnyomás, a cárizmus nemzetiségi politikájának csak a módszere változott meg, lényegében azonban ugyanaz maradt. A tagállamoknak egyetlen szuverén joguk sincs, mert az 1936. évi decemberi alkotmány 14. pontja értelmében minden a közös szovjet kormányt illet meg. Bonkáló azt a következtetést vonja le, hogy az általa „vörös cárnak” nevezett Sztálin a nemzetiségeknek valamiféle konglomerátumát akarja „előállítani”, s ezt nevezi szovjet embertípusnak. „A legkisebb népcsoportot is

arra kényszeríti ugyan, hogy a saját nyelvén tanuljon meg írni és olvasni (70 kisebb-nagyobb népnek még cirill írást is szerkesztett), de ezzel nem a nemzetiségek nemzeti önművelődésének a biztosítása a célja. [. . .] Ha az idegen ajkú szovjet polgár bizonyos ismeretekre és műveltségre tesz szert, a szovjet kormány hite szerint felébred benne a vágy a magasabb, vagyis az orosz kultúra iránt."50

D) A szovjet vallásüldözésről

A vallás és az egyház Szovjet-Oroszországban című tanulmányában⁵¹ az emberi jogok sárba tiprásának tartja az egyházak elleni diszkriminációs lépéseket:

„Egyre több és több papot tartóztatnak le Szovjet-Oroszországban, egyre több és több templomot zárnak be és alakítanak át kommunista klubba, mozivá, színházzá, táncteremmé. Mégis a kormány erélyesen tiltakozik az egyház- és a vallásüldözés vádjá ellen. Azt állítja, hogy szigorúan ragaszkodik a már évekkel előbb kibocsátott szovjet törvényekhez és rendeletekhez, s közkívánatra azokat hajtja végre. Nem a kormány, nem a kommunista párt zárja be Isten házeit, hanem maga a nép. Ám a leghatározottabb kijelentések ellenére se hihetjük el, hogy a nép követelné a templomok bezárását egy olyan birodalomban, ahol százmillió felnőtt emberből csak egymillió a kommunista, s ezek közül is csak hatszázezren tartoznak az ateisták táborához . . .”⁵²

Bonkáló Sándor tehát már 1930-ban megírta az igazat a szovjet rendszer vallásellenességéről. Azt is közhírré tette, hogy a kommunisták szemében minden templomba járó ember ellenforradalmár és szigorú rendőri felügyelet alatt áll.

„De a bolsevisták sokkal okosabbak és sokkal óvatosabbak, mintsem hogy a vallásért üldözzenek valakit. A papokat »államellenes cselekedetek«, »monarchisztikus összeesküvések«, »izgatások« s más címeken ítélik el. A szovjet törvénykönyv olyan elasztikus, hogy mindig lehet találni benne paragrafust, ha el akarnak ítélni valakit.

Valahányszor a szovjet hatóság olyan intézkedéseket tesz, amelyek ellenszenvesek a lakosság körében, mindig a »dolgozók« kívánságára hivatkozik. A gyárakban és különféle üzemekben működő »pártsejtek«, a munkások eme rémei, kényszerítik a munkásokat, hogy bizonyos intézkedéseket kérjenek a hatóságoktól, mint pl. a kenyérbérek bevezetését, hústalan napok elrendelését, a lakásokban egy személy részére 4 m² terület megállapítását, vagy hogy fizetésük egy részét önként ajánlják fel az ipar fejlesztésére, hogy kevesebb bérért sokkal többet dolgozzanak, mint a kapitalista államok munkásai. Ugyancsak a »pártsejtek« kényszerítik a munkásokat, hogy jószántukból nagy ünnepeken minden gyárban dolgozzanak, a szabadnapos munkások pedig ateista körmenetet tartsanak. Faluhelyen is a kommunista »sejtek« veszik rá a munkakerülőket, hogy a templom bezárását követeljék. Eredeti módszerekkel dolgozik tehát a szovjet kormány. Mindig mondhatja, hogy a nép kívánságát teljesíti, s mint a »munkások és parasztok kormánya« nem tagadhatja meg a munkások és parasztok jogos kérésének teljesítését.”⁵³

Hangsúlyozza, hogy a vallásellenes harc eszköze a megfélemlítés és az erőszak. A vallásos munkást kigúnyolják és eltávolítják a közösségekből. A falvakban a hatóság emberei, a különböző kommunista egyesületek üldözik az egyházat és híveit. Az ateisták plakátokat ragasztanak ki, s minden újságnak külön van vallásgyalázó rovata. „Az ateisták nagyon hangosak és harciasak, de mint a *Bezbozsnyik* több számában olvasom, nincsenek megelégedve az eddig elért eredményekkel, s

egyrehangoztatják, hogy új módszerhez kell folyamodniuk, mert a «tudatlan muzsik nem érti meg szavukat, s tovább is ragaszkodik vallásához»".⁵⁴

6. A műfordító

Bonkáló Sándor korának egyik kiváló műfordítója volt. A klasszikus orosz és a kibontakozóban lévő, a valóság talaján álló, a szovjet ideológiától mentes írók munkáit tolmácsolta.

A műfordítást újrateremtésnek fogta fel. Úgy érezte, hogy a líra sajátos világa távol áll tőle, nyilván ezért fordította *Az orosz irodalom történetében* a versrészleteket ritmikus prózában. Ismeretes azonban néhány ruszin népdalfordítása is, amelyekben jól vissza tudja adni a ritmust és a rímet.

Ugyanúgy, mint a modern szakirodalom, Bonkáló is alkotóművészetnek tartja a szépirodalmi fordítást. Kritikáiban többször megkérdőjelezi, hogy valamely, népnyelvi fordulatokat tartalmazó mű, ugyanolyan értékű lesz-e idegen nyelven, mint eredetiben volt. Olykor kétségbe vonja egyes művek adekvát tolmácsolását; akkor, ha a fordító ragaszkodik az eredeti szó szerinti szövegéhez: „A regény [*Jevgenyij Anyegin* — S. A.] mind a mai napig megőrizte teljes frissességét és báját. Sajnos lefordítani nem lehet. Már Merimé megjegyezte, hogy csupán a latin nyelv volna képes annyi gondolatot oly kevés szóval, ugyanolyan ragyogóan és ugyanazokkal a fordulatokkal megszólaltatni. Bérczy magyar fordítására is vonatkozik az, amit De Vogüe mondott: «Emlékszem, hogy láttam az *Anyegin* egyik példányának lapjai között egy szentjánosbogarat, melyet egy fiatal nő hozott Nápolyból; az olasz éjszakák csillagából egy szomorú férgecske maradt, egész bűbája, amely a fényéből állt, elenyészett, mihelyt megérintették. így halna meg a költészet is, ha átvinném e lapokra.*

A magyar fordító szolgailag ragaszkodott az eredeti verselési módhoz, s nem vette tekintetbe e két nyelv szellemében rejlő különbséget, ezért a fordításban az eredetiből csak a rím maradt meg, aminek pedig csak másodrangú szerepe van az oroszban."⁵⁵

Bonkáló legkorábbi fordításait *Az orosz irodalom története* tartalmazza. Egyes művek legjellemzőbb részleteit, illusztratív jelleggel mutatja be. Mondatokat hagy ki, rövidít. Viszonylag nagyobb terjedelemben közöl részeket *Avvakum protopópa önéletleírásából*. Legalább húsz helyről idéz, és a kihagyásokat kipontozza. Választása és módszere olyan szerencsés, hogy az olvasóban nem kelt hiányérzetet, logikailag is jól követhető. Igaz, néha egyes, viszonylag fontos informatív és stilisztikai szempontból lényeges részek is áldozatul esnek e kivonatolásnak. Hibáztatni ezért Bonkálót mégsem lehet, mert nem a mai szépirodalmi művek fordításának követelményei alapján kell megítélni. Azért sem marasztalható el, mert az önéletírás archaikus stílusát a 20. század modern irodalmi nyelvén tolmácsolja; ez a korabeli, sőt gyakran a mai fordítói gyakorlat elve is.

Lev Tolsztoj klasszikus regényét, a *Háború és békét* több fordító tette részben vagy teljes egészében ismertté Magyarországon.⁵⁶ *Radó György* elismeréssel adózik Bonkálónak: „Minthogy ... a meglévő jó fordítást — Ambrozovics Dezső munkáját — a Révai-cég birtokolta, a Gutenberg-cég új, s elveinek megfelelően minőségileg is versenyképes fordítást készítettett — Bonkáló Sándorral."⁵⁷

Mivel Ambrozovics Dezső fordítása a legkorábbi, ezért nyelvezete már távolabb áll a mai olvasótól, időnként archaikusnak tűnik (például *-ván*, *-vén* képzős igenevek és bizonyos, ma már a peremszókincsre szorult szavak használata miatt). Ezzel szemben Bonkáló stílusa ma is gördülékenynek hat. Az eredetivel való összevetés után megállapítható, hogy a szlavista jóval merészebb és újítóbb kedvű elődjénél, ő ugyanis az esetek többségében nem ragaszkodik az anyanyelvünkön szokatlanul hangzó, esetleg magyartalan kifejezések, szerkezetek tükörfordításához, hanem mind stüárisan, mind szövegszinten fejlett nyelvézékről tesz tanúbizonyságot, hangulatossá (drámaivá) formálja az eredeti mondatokat. Meglepő igényességgel választja ki a szinonimákat, átrendezi a szórendet, eltér az orosz mondathatároktól. Makai Imre korban hozzánk legközelebb álló fordítása mai irodalmi nyelvünkön szólal meg. ő is merész újító, időnként azonban túlságosan önállóan alakít a szövegen, amikor egyszerűekre bontja a többszörösen összetett mondatokat. Ezzel megtöri az eredeti ritmust, a lassan hömpölygő vagy éppen sodró lendületet. Elismerésre méltó azonban szó- és szinonima-választása, mert ebben a vonatkozásban elődeinél pontosabb és találékonyabb.

* * *

Napjainkban Kárpátalján kisebbségben élő nemzetiségek öntudatra ébrednek, ápolhatják anyanyelvüket, kultúrájukat, hagyományaikat. Bonkálónak a ruszinokról írott könyveit és tanulmányait ma már 50— 80 év távlatából kell szemlélnünk — lezárt történelmi folyamatokat, a jelenlegi országhatárokat figyelembe véve. Ezért *A rutének* című, most újra megjelent munkáját filológiai értékei, érdekes korabeli adatai összefoglaló jellege miatt ajánljuk az olvasó figyelmébe. Ennek az utószónak nem lehet az a célja, hogy a szaktudomány jelenlegi álláspontja és feltárt tényei alapján e könyv vitatható megfogalmazásait helyreigazítsa, módosítsa. Különben is, számos kérdésben nincs és nem is lehet egységes álláspont. Láthattuk, hogy a szlavista egész élete és tudományos munkássága bizonyítja: aki igazán fontos kérdésekről ír — legyen az akár nyelvészet vagy irodalom —, nem függetlenítheti magát társadalmi, politikai kérdésektől és azok összefüggéseitől.

Bonkáló munkásságáról eddig még nem jelent meg olyan átfogó elemzés, amely kutatási eredményeit egyértelműen feltárja és értékeli. Talán nem szerénytelenség azt állítanom, hogy az 1975-ben megvédett *Bonkáló Sándor és a keleti szlávok* című egyetemi doktori disszertációm, illetve egyéb publikációim, előadásaim kedvező hatást értek el ezen a téren: szakmai körökben ma már ismerősen cseng a szlavista neve. Kiss Kálmán *A magyarországi orosznyelvoktatás első korszaka (1848—1949)* című egyetemi jegyzetében⁵⁸ például három teljes oldalt szentel életművének.

Ennek az utószónak a terjedelme nem teszi lehetővé monográfia közlését, remélem azonban, hogy így is sikerült megközelítően teljes képet adnom a tudós kutatásairól, kortörténeti szempontból egyedülálló megállapításairól, őszinte szókimondásáról. Publikációinak jegyzéke számos újabb információval szolgálhat.

II. Ruszinok és magyarok Trianon után

1. Kárpátalja 1919-től 1945-ig

Kárpátalja mint földrajzi fogalom — a történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéinek nagyobb része — a Saint-Germain-ben 1919. szeptember 10-én aláírt békeszerződést követően került be a köztudatba. A Csehszlovák Köztársasághoz *Podkarpatszka Rusz* (12 617 km², 1921-ben lakossága 601 ezer fő) néven csatolt országrész a szerződésben és a csehszlovák alkotmányban garantált autonómiát sohasem kapta meg. A terület ügyei a csehszlovák kormány által kinevezett kormányzó hatáskörébe tartoztak, de lényegében közvetlenül a prágai minisztériumok döntöttek.⁵⁹

Marina Gyula visszaemlékezéseiben ezt írja: „A csehek mindenáron ki akartak bújni Kárpátalja autonómiájának megvalósítása alól. Látták azonban, hogy a ruszinok vallási téren szinte megbonthatatlanul egységesek, mert tömören és tántoríthatatlanul követik görög katolikus papjaik vallási és kulturális irányítását. Itt kellett tehát az első éket verni közéjük!”⁶⁰ *Dr. Ehrenfeld* kormányzó szavai — „mindaz, amit ez idő szerint Kárpátaljának adhatunk, az a politika” — ékesen bizonyítják, hogy a csehek mesterien alkalmazták a „divide et impera” elvét. Szívesen hangoztatták a demokrácia érvényesülését, s ennek érdekében minden állampolgárnak megadták azt a jogot, hogy politikai pártot alapítson, és szabadon választhassa meg, kiket küld a prágai parlamentbe. Ugyanakkor a kizárólag csehekből toborzott rendőrség, a cseh szolgabírók — bevándorló orosz ortodox papok segítségével hol nyíltan, hol fondorlatos módon — terjesztették a pravoszláv vallást, „terítették meg” a görög katolikus híveket.⁶¹

A görög katolikus egyház a kedvezőtlen szociális, gazdasági struktúra miatt, továbbá kereskedelmi, kulturális, ipari központok, ipari munkásság, valamint öntudatos világi értelmiség hiányában a kelet-szlovákiai ruszinok kulturális életében és művelődésében fontos szerepet játszott. Az iskolák többsége ennek az egyháznak a kezelésében volt. Mégis számos oktatási intézményben a szlovák vagy a cseh nyelvet vezették be. Az ukrán politikai pártok, kulturális szervek, az amerikai ruszinok, valamint a görög katolikus egyház akciói, tiltakozásai csak későn találtak némi visszhangra a kormánynál. 1936-ban Eperjesen ruszin állami gimnázium nyílt, 1937-ben és 1938-ban nőtt a ruszin anyanyelvű elemi iskolák száma.

Az orosz, ukrán és a ruszinofil orientáció megosztotta a kárpáti ukránokat, s ennek következtében — számos egyéb ok is közrejátszott — a második világháború végéig nem alakulhatott ki a tömegek nemzeti öntudata. A kelet-szlovákiai ukránok (ruszinok) nemzetiségük, nyelvük megítélésében, kulturális törekvéseikben konzervatívabbakká váltak, mint a kárpátaljaiak.⁶²

A ruszinságnak a századfordulóig nem volt modern értelemben vett nemzettudata, és nem alakult ki normalizált nemzeti nyelve, ez a periódus mindkettőt befolyásolta. A többségében írástudatlan lakosság ekkor ismerkedett meg a betűvetéssel. Ez nem mentes a cseh nyelvre való áttéréstől és a ruszin népnyelv háttérbe szorításától. 1925 nyarán a prágai legfelsőbb bíróság Kárpátalja lakóinak nyelvével kapcsolatban kinyilvánította, hogy az az ukrántól teljesen idegen. Rendeletben tiltotta meg, hogy ukránoknak nevezzék magukat. Úgynevezett légionárius tanítókat alkalmaztak, akik „bizonyították”, hogy a ruszinok jobban értik

a csehet, mint az ukránt. 1929-re a munkácsi (orosz nyelvű) tanítóképző is cseh tannyelvűvé vált. Bonkáló A *rutének* című könyvében komor színekkel írja le ezt az 1939-ig tartó korszakot. Olyan megvilágítást kap, mintha a csehek teljesen elszorvasztották volna a ruszin nyelvoktatást. Bárhogyan történt is, ez volt az az időszak, amikor a ruszinok írásbelisége kifejlődött, általánossá vált.

Az első Csehszlovák Köztársaságban a ruszin nyelv fogalmát sohasem definiálták pontosan, nem normalizálták, de mégiscsak feltűnt a Pod-karpatszka Rusz egész területén: az utcanévtáblákon, hivatalos iratokon, pecséteken, sőt a csehszlovák pénzen is megnevezték annak összegét ruténül. Mint államalkotó nemzetnek megvolt a maga állami jelvénye. Ez utóbbi szerepelt Csehszlovákia nagy- és középcímerében is. Volt kárpátaljai himnusz (szerzője *Alekszander Duhnovics*, megzenésítője *Sztyepan Fencik*). S bár viszonylag magas volt azoknak a száma, akik nem tekintették magukat ruténeknek — mintegy 37 százalék —, ez a terület úgy élt az ország köztudatában, mint ruszin föld.⁶³

Kárpátalja nemzetiségi helyzetét ismertető adatok szerint az 1940-es évek elején a terület lakosságának 15–16 százaléka volt magyar nemzetiségű. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a vegyes házasságok és a többnyelvűség miatt nem lehetett egyértelműen meghatározni a ruszinok, az ukránok, a magyarok számát.

1938. október 11-én a föderációvá történt átalakulás során létrejött az első önálló ruszin kormány *Bródy András* miniszterelnökkel az élén. Fia, ifj. *Bródy András* úgy vélekedik, hogy ez „csak papír-autonómia” volt. A csehek — az események kényszere alatt — azért folyamodtak ehhez az engedményhez, mert látták a széthullást, és próbálták menteni a menthetőt. „De apám nem úgy viselkedett, ahogy Prága szerette volna, mert ragaszkodott a tényleges autonómiához. Ekkor apámat — hiába volt általuk kinevezett kárpátaljai miniszterelnök — lecsukták. Közben november 2-án meghozták a bécsi döntést. Az újra Magyarországhoz került Ungváron tüntetésre került sor, a tömeg azt kiáltozta: »*Munkát, kenyeret, ki Bródyt a börtönből.*» A cseh kormány nem látta többé értelmét apám fogva tartásának, ezért 1939 elején szabadon engedte.”⁶⁴ Bródy Andrásnak két álma volt: kiharcolni a ruszin nép számára az autonómiát, s ezt az önkormányzatot a magyar állam keretén belül megvalósítani. A magyar kormány azonban valójában nem tehette meg ezt a lépést az időközben kitört második világháború és az erdélyi kérdés miatt (Észak-Erdélyben a románok is jöhettek volna ilyen követeléssel). Bródy hivatalosan kormánypárti képviselő volt, mégis ellenzékinek számított. Védelmébe vett 300 ruszin fiataalt, akik megpróbáltak fegyvert szerezni és átszökni a szovjet hadsereghez. Később, a ruszinok autonómiáját szovjet támogatással szerette volna létrehozni. Ungvár környékén megsebesült, fogságba esett. A szovjet hatóságok koncepciós perben halálra ítélték, majd 1946 decemberében kivégezték. Rehabilitálása — fia kérésére — több éve folyamatban van.⁶⁵

Kárpátalja visszacsatolása után Horthy kormánya a ruszinokat „gens fidelissima”-ként tartotta nyilván, bevezette a kétnyelvű hivatali ügyiratkezelést. *Padányi-Gulyás Béla* visszaemlékezéseiben ezt olvashatjuk: „[Teleki Pál miniszterelnök] mélységesen meg volt arról győződve, hogy egy Szent István-i országban valamennyi nem magyar nemzetiséget teljes és garantált autonómia illet meg, a magyar fajtával minden tekintetben való egyenjogúság.”⁶⁶ Ugyancsak ő ír arról, hogy számos tisztviselőt helyeztek át a belügyminisztériumból, magyar bírók lettek törvényszéki elnökök, a földművelésügyi minisztérium magyar erdészeket, a pénzügyminisztérium pedig magyar fináncokat küldött Kárpátaljára. „Mindez nem szült jó vért, és semmiképpen sem volt a ruténeknek megígért önkormányzat. [. . .] Szaktudást nem

hoztak magukkal, csak úri pöffeszkedést. Foghegyről beszéltek az ügyes-bajos dolgaikat intéző helybeliekkel, pedig szegény rutén parasztok azt mesélték nekem, hogy a cseh világban leültették őket a hivatali helyiségben, ha panaszaikat elmondták."67

A Kárpátaljai Kormányzóság központja Ungvár volt. A főhatalom a kormányzói biztos kezében összpontosult. Ezt a funkciót 1939. június 28-ától *Perényi Zsigmond*, 1940. szeptember 12-étől *Kozma Miklós*, 1942. január 5-étől *Tomcsányi Vilmos Pál* töltötte be.

Kárpátalján az 1939-es rendszerváltás után a tudományos életben is jelentős változások történtek. A *Kárpátaljai Tudományos Társaság* gondolata *Kozma Miklós* kormányzói biztostól származott. A KTT 1941. január 26-án tartotta alakuló ülését, s ezt követően lényegében a helyi magyar–ruszin tudományos akadémia szerepét töltötte be. Három szekciója közül az egyik a ruszin nyelvi és irodalmi szakosztály volt, amelynek tagjai sorába tartozott többek között Bonkáló Sándor, Gerevich Tibor, Hodinka Antal, Knieszsa István, Melich János, Sztripszky Hidor. Célul tűzték ki a ruszin népnyelv irodalmi nyelvvé való fejlesztését. Többek között önálló tudományos folyóiratot jelentettek meg (*Zorja* – 'Hajnal'), népszerű olvasmányokat, kalendáriumokat, ifjúsági lapot adtak ki.68 *Marina Gyula* visszaemlékezései szerint a szovjet csapatok 1944. szeptember 17-én szállták meg a Vereckei-hágót és környékét, a volt közös magyar–lengyel határt. „A szovjet csapatok óvatos és tartózkodó magatartása ellenére is jelenlétük közelsége elég volt arra, hogy lázítóan hasson az eddig bénult levertségben élő idősebb ruszinokra, viszont a fiatalság, főképpen a tanult ifjúság körében szinte robbanásszerűen tört felszínre a rokonszenvük és vágyuk, hogy kapcsolatba lépjenek a szovjet megszállókkal.” Százával hagyták ott az iskolákat, egyszerűen eltűntek. Az oroszok látszólag szívesen fogadták őket, de „átszűrőtáborokba” zárták a menekülteket, ahol állapotuk siralmasra fordult. Leromlott fizikai és lelki állapotban voltak azok is, akiknek sikerült visszatérniük.69

1944. szeptember 26-a és október 28-a között került a terület (a mai Kárpátalja) szovjet fennhatóság alá. November 26-án Munkácson összeült a Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak első kongresszusa, melyen kiáltványt fogadtak el Kárpátontúli Ukrajnának Szovjet-Ukrajnával való egyesítéséről.70- 71 Ugyanebben az időben megkezdődött a magyar lakosság egy részének deportálása. Minden 18 és 50 év közötti férfit „három napi munkára” vittek. Az elhurcoltak egy része már a szolvyvai gyűjtőtáborban meghalt a kegyetlen bánásmód és éhezés következtében. Szomjúság, fagy, tifusz és más betegségek is tizedelték őket. A szerencsétlen foglyokat a Kárpátokon túlra hajtották. Aki eljutott Szibériáig, csak két-három év múlva, csodával határos módon kerülhetett haza. Negyvenezerre becsülik az elpusztított magyar férfiak számát.72

2. Kárpátalja 1945 után napjainkig

A) A ruszinok

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság által aláírt egyezmény szerint (a mai értelemben vett) Kárpátalja a Szovjetunióhoz tartozik. 1946. január 22-én a Legfelsőbb Tanács Elnökségének rendelete értelmében az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságon belül megalakul a *Kárpátontúli*

Terület (Zakarpatszka oblaszty). Két nap múlva érvénybe lépnek az ukrán törvények.

1991 végén és 1992 elején a cseh és szlovák pártok, politikusok többször megemlítették, hogy Prágának érvénytelenítenie kellene a Benes—Sztálin-paktumot, amelynek értelmében a második világháború után Csehszlovákia a Szovjetunió javára lemondott Kárpátaljáról. Hivatalos vélemény szerint azonban a helsinki megállapodások ma is érvényesek, tehát nem teszik lehetővé az országhatárok megváltoztatását.⁷³

A kárpátaljai négy makronyelvjárás közül a hucult beszélők mintegy 30 százaléka és a bojkóit (bojkit) használók fele él Kárpátalján, a többi a Kárpátok északi lejtőin, Lvov és Ivan-Frankovszk megyék lakója. A lemki (lemkói) nyelvjárás Kárpátalja északnyugati részén, Északkelet-Szlovákiában és Délkelet-Lengyelország Beszkidek körzetében a lakók nyelve.⁷⁴

A *kelet-szlovákiai ruszinok* mintegy 3400 km² területen 292 községben laknak az egykori Szepes, Sáros és Zemplén vármegyékben. A megművelhető és hasznosítható földterület a Kárpátok gerincétől az Alföld felé siető folyók (Ciróka, Udava, Laborc, Ondava, Tapoly, Tárca stb.) völgyeiből áll. Mivel a folyóvölgyekben húzódnak a közlekedési útvonalak, e tény ma is meghatározza a ruszinok gazdasági és kulturális kapcsolatait. Észak—déli irányban könnyen elérhetik a szlovákok lakta városokat, kelet—nyugati irányban viszont a mozgásuk természetföldrajzi tényezők miatt viszonylag korlátozva van.⁷⁵ Nyelvi és néprajzi vonatkozásban a Kárpátokon túl élő lengyelországi lerakókkal alkotnak egységet. A szlovákiai ruszinok történelme a XX. századig azonos a kárpátaljai rutének történelmével.

Napjainkban a kelet-szlovákiai ruszinok megelőzték az Ukrajnában lakó testvéreiket. A központi szlovák néprajzi intézményeken kívül számos területi múzeumban folynak ukrán (ruszin) községekre vonatkozó kutatások. Ennél is jelentősebbek azonban azok az eredmények, amelyeket a P. J. Safarik Tudományegyetem Eperjesi Bölcsészettudományi Karának Ukrán Tanszéke, valamint az eperjesi *Ruszin Újjászületés* (Ru-szinszka Obroda) szervezet ért el. A kárpátaljai ruszinok (dolisnyánok és huculok) területileg és nyelvileg jobban differenciálódtak, mint az Alacsony- és Nyugati-Beszkidek lejtőin élő rokonaik, a lemkok, a rusznyákok. Valószínűleg ez is oka lehet annak, hogy a Safarik Tudományegyetem ruszin kutatói és más szakemberei könnyebben fel tudták deríteni azokat a nyelvi elemeket, jellegzetességeket, amelyek általánosításával kimunkálhatták e 30—40 ezer lélekszámú népcsoport egységes irodalmi nyelvét. Ennek a jeles eseménynek a kihirdetésére Pozsonyban került sor 1995. január 27-én. A *Ruszinszka Obroda* kiadó ezt megelőzően és azóta is számos könyvvel örvendeztette meg olvasóit (görög katolikus katekizmus gyermekek részére, Fedor Koriatovits élete, énekeskönyvek, nyelvészeti terminológiai szótár, abécés- és olvasókönyv, a ruszin helyesírás szabályai stb.). Az itteni ruszinok már megtalálták identitásukat. (A Vajdaságban és Horvátországban is élnek ruszinok, ahol külön nemzetiségnek számítanak, tehát egyértelmű az azonosságtudatuk.)⁷⁶

A kárpátaljai ruszinok történelmét a Szovjetunió történészei és pártfunkcionáriusai a peresztrojka végéig meghamisították. „Tévedéseik” lényege a következő: Kárpátalja autochton népessége ukrán; a terület a IX— XII. században a Kijevi Nagyfejedelemséghez tartozott; a magyarság e területet erőszakkal foglalta el, s az itt élő ukránokat egy évezreden át minden vonatkozásban kegyetlenül elnyomta; ez a vidék tehát Magyarország gyarmata volt; a görög katolikus vallás idegen az ukrán nép történelmében. Rendkívül szomorú, hogy ennek a történelemhamisításnak napi

politikai következményei is voltak. Például a görög katolikus egyházat szinte középkori módszerekkel likvidálták a tudományos ateizmus helyi képviselői. Ezek után már azon sem kell csodálkoznunk, hogy 1995 nyarán hivatalosan megünnepelték Kárpátalja Ukrajnával történt *újraegyesítésének* 50. évfordulóját.

1910 és 1944 között Kárpátalján a ruszinok aránya 60—70 százalék volt. 1944-től 1992-ig viszont „nem léteztek”. Amíg 1944 előtt a statisztikákban nem szerepel ukrán lakosság (nyilván jelentéktelen számú volt), addig 1946-ban a lakosság 75—80 százaléka ukránná vált. Ennek az a magyarázata, hogy a ruszin nemzetiséget az orosz nacionalizmus „megszüntette”. A kultúrák közötti lényeges eltéréseket erőszakos egységesítési rendeletekkel próbálták egybemosni. Így azután ruszin nyelv sem létezhetett. A görög katolikus vallást is felváltotta az ortodox vallás.

A települések összetétele általában nem homogén. A városok közül már csak Beregszász lakosságának 95 százaléka magyar (1995 szeptemberében három napig ünnepelte fennállásának 900. évfordulóját); máshol ruszin—magyar, ukrán—ruszin, ruszin—német, magyar—szlovák, ruszin—román összetételű helységek vannak, sőt akadnak magyar— cigány, ruszin—cigány, illetve hármass, sőt négyes nemzetiségi csoportok is.⁷⁷

Kárpátalja lakosságának nagyobb része, megfosztva identitásától, nem ápolhatta hagyományait, nem gyakorolhatta vallását, többnyire visszavonultan, bezárkózva élt, legfeljebb a családban idézhette fel tradícióit. A házasságkötések egységes szovjet változata kiszorította az esküvőt, a lakodalmat. Nem voltak keresztlők. A rokonság leggyakrabban temetéseken találkozott — mindenki úgy kísérte utolsó útjára szeretteit, ahogyan azok meghagyták. *Árpa István* szerint számos történelmi monda, ballada, dal, tánc él még ma is az idősebbek emlékezetében. Sajnos a Tiszában már kevés a víz a tutajok úsztatásához, és még kevesebb a Kárpátokban az erdő: „Igazi tutajosok alig élnek. De a Tiszán sem lehetett a háború után tutajozni, mert határfolyó lett, és a határt nagyon szigorúan őrizték. [. . .] A ruszinok nem mehetek aratni az Alföldre, hogy búzát és kenyeret hozzanak a hegyvidékre.”⁷⁸

Valamikor vezető ágazatnak számított az állattenyésztés, a fakitermelés és -feldolgozás, az erdőirtást azonban nem követte újabb telepítés. Ásványkincsekben ma is gazdag, ám többnyire kiaknázatlan ez a vidék; néhány sóbányát be kellett zárni, az ásványvizeket veszélybe sodorta a mezőgazdaságban alkalmazott túlzott és felelőtlen vegyszerezés. A hegyvidék iparosítása, hadiüzemek építése az ökológiailag veszélyeztetett községekben nemcsak a környezetet fertőzte meg, hanem az embereket is. Az életmód megváltozásával elsorvadtak a különböző mesterségek. Nemzetek találkozásának határvonalán élve, a történelem viharaitól tépetten, mégis új erőt kell meríteni a megbékéléshez, a megértéshez. Szellemi és lelki közösséget kell vállalni ebben a gazdaságilag egyre rosszabbodó világban, amikor a magyarság vagy éppen a ruszin eszmeiség ébren tartása adhat erőt, kitartást az életben maradáshoz.

A Kárpátaljai Görög Katolikus Egyház újraengedélyezésével feltámadt a hívek eddig titkolt identitási vágya. A görög katolikus ruszinok számára a vallás nemcsak hitbeli, hanem azonosságtudati kérdés is, hiszen több mint négy évtizeden át meg kellett tagadniuk nemzetiségüket.

Az Ukrán Tudományos Akadémia regionális osztályának egyik 1992-es felmérése szerint Kárpátalja lakosságának 63 százaléka nem tartja a ruszinokat önálló nemzetnek. (Abban az időben még érvényes volt a szovjet „paszport”, amelyben a nemzetiséget is feltüntették.) Az ukránként szereplők 55 százaléka ukránnak, 18

százalékuk ruszinok, 7 százalékuk ruszin—ukránnak vallotta magát. (A többiek nem adtak határozott választ.)

A szociológusoknak arra a kérdésére, hogy nemzetiségileg, etnikailag miként jellemeznék a ruszinságot, a megkérdezettek 28 százaléka szerint a ruszin önálló szláv nemzet; 14,5 százalékuk pedig úgy vélekedett, hogy a személyi igazolványba mindenképpen a ruszint kellene beírni. 23 százalékuk viszont nem lát különbséget a két szláv nép, az ukrán és a ruszin között. A válaszadók 29,5 százaléka ugyancsak egyenlőségjelet tesz a két nép között, de elismeri, hogy a kárpátaljai ruszinok sajátos hagyományokkal, kultúrával rendelkeznek. A megkérdezettek 2,2 százaléka a ruszinokat érdekes módon a magyar nemzet részének tartja.

Az önállóságra törekvő ruszinok 1992-ben levélben kérték az ukrán államfőt, hogy a ruszinságot szuverén népként ismerjék el, és engedélyezzék ennek a személyi igazolványba való bejegyzését is. A kérelemre végül is egy év múlva az volt a válasz, hogy az új igazolványban ezentúl nem tüntetik fel a nemzetiségi hovatartozást.⁷⁹

Nincs egység a ruszin irányvonalat követőkön belül. Ez többek között abban is megnyilvánult, hogy 1992 tavaszán lemondatták a *Podkar-patszka Rusz* főszerkesztőjét, aki, úgymond, családi kiadvánnyá alakította át a lapot. A valódi ok azonban teljesen más volt. A ruszinok azt szerették volna, ha az újság létező problémákkal foglalkozik, identitás-beli kérdéseket vitat meg. Mindezt természetesen mindenki számára közérthető nyelven kellett volna tennie, s nem olyan „műnyelven”, amelyet Bonkáló Sándor is oly sokszor elítélt. Ismét az történt, ami a ruszinok legutóbbi egy-két évszázados kultúrájában néhányszor már bekövetkezett: az egységes köznyelv hiánya, a helyesírás ukrán vagy orosz tendenciái miatt a lap az olvasók meg nem értésével találkozott.

A *Kárpátaljai Ruszinok Társasága* 1990-ben alakult meg. Tagjai hangsúlyozzák, hogy a ruszinok az ukránoktól elkülönülnek és önálló népnek tartják magukat. Levelet írtak az ENSZ főtítkárnak és az Európa Parlament elnökének. Arra kérik a két szervezet vezetőjét, hogy vessék latba tekintélyüket a Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. június 29-én a *Podkarpatszka Rusznak* a Szovjetunióhoz történt csatolásáról szóló szerződés érvénytelenítése érdekében. Egyrészt azért, mert a megállapodás Csehszlovákia és Kárpátalja népeinek megkérdezése nélkül kötött, másrészt azért, mert a két fél azóta megszűnt mint állam, tehát az általuk aláírt szerződés elvesztette jogi hatályát.⁸⁰

Hogy a megosztott ruszinság hány százaléka akarja a terület önállóságát vagy elszakadását, arról valószínűleg nem készült felmérés. Az azonosságtudat azonban feltehetően egyre több ruszin állampolgárban megfogalmazódik. *Nyikolaj Kerecsanyin* festőművész így vall erről a sokáig titkolt érzéséről: „Én tiszteletben tartok minden nemzetiséget, tiszteltem Ukrajna önállóságát, de elvárom, hogy Ukrajna is ismerje el a nemzetiséget. Azt szeretném, ha Ukrajna minden nemzete és nemzetisége közös államban, békében és demokráciában élne. Olyan államban, amelynek nyugati határai mindinkább „légneművé” válnak. Ez Ukrajna és Európa közös érdeke.”⁸¹

Volodomir Fedinisinec, neves kárpátukrán költő, prózaíró, műfordító és publicista munkáiban a ruszin öntudat megtestesítője és védelmezője. Könyvei és tanulmányai számos nyelven jelennek meg. *En örök ruszin vagyok* — hirdeti egyik könyvének címében⁸². Az Ukrán írószövetség tagja, a magát független kárpátukrán írónak tartó fenomen felszólítja honfitársait: *Ébredjetek évszázados álmatokból!* & A ruszinok öntudatára esszéikben, polemikus, szónoki stílusban, rábeszélő hangnemben próbál

hatni. Hivatkozik *Paul Róbert Magocsi* professzorra (akiről külön kötetet írt⁸⁴), arra a Kárpátalján született világhírű szlavistára, aki apai ágon magyar, anyai ágon ruszin származású. Magocsi is véleményt mond arról a sokak által vitatott kérdésről, hogy milyen legyen Kárpátalja státusa: szabad gazdasági övezetté vagy nemzetközi régióvá váljék? Ez utóbbi azért is vonzó lehetne, mert a szétdarabolt ruszinság így egyesülhetne. De éppen itt van a probléma — írja Fedinisinec —, mert akkor Ukrajna, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia területéből kellene egy-egy részt kihasítani, s ez ellentmond a helsinki egyezménynek. Valószínűleg ebben gyökerezik az a megállapítás is, hogy Magocsi szerint Kárpátaljának aligha sikerül megszereznie az önálló államiságot.⁸⁵

Fedinisinec hipotézise szerint ez a türelmes, munkaszerető, sokat szenvedett nép már nem akarja mások javait szaporítani, tehát saját maga kívánja meghatározni sorsát, mert európai módon szeretne élni. Ennek alapvető feltétele az, hogy a Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. június 29-én megkötött szerződést érvénytelenítsék. A Kárpátalján megalakuló szövetségi köztársaságban bojkó, lemkó, hucul, dolisnyán, magyar, román, szlovák, német és cigány nemzetiségi körzetek szerveződnenek. A köztársasági elnök az összes nemzetiséget képviselné, a nemzetiségi küldöttek az elnöki tanács és a parlament munkájában vennének részt. Az államnyelv a ruszin lenne, a körzetekben pedig az ott lakók saját anyanyelvüket használhatnák. Ezt a föderációs területet üdülőzónává, vagyis második Svájcá lehetne változtatni. A nemzetközi turizmusból származó valutáért a köztársaság mindent meg tudna vásárolni. Éppen ezért az ipar fejlesztésére nem kellene költeni. Nincs szükség hadseregre. Ki kell dolgozni az egységes, modern ruszin irodalmi nyelvet; elengedhetetlen e nép hamisítatlan történetének kiadása, néprajzi, szépirodalmi, nyelvművelő könyvek, enciklopédiák stb. megjelentetése.⁸⁶ Egyébként már néhány éve létezik egy önmagát kormánynak nevező, nyilatkozatokat megfogalmazó ruszin baráti társaság. Az ukrán törvények keretein belül hivatalosan eddig keveset tudott tenni az önrendelkezés érdekében. Ukrán szempontból nyilván „nehezen megvalósítható” kérésnek tűnik az autonómia, hiszen akkor a magyarok is hasonlóan járhatnának el. Arról nem is beszélve, hogy az etnikai határokat a mai Kárpátalja kevert lakosságú településein lehetetlen meghúzni.

Balla D. Károly egy 1991-ben megtartott egri konferencián két példával szemléltette azt a jószándékú, de valójában torz gondolkodást, amely a mai kárpátaljai hivatalos magyar—ruszin (ukrán) viszonyt jellemzi:

„Tavaly ősszel [1990] Ungváron felavatták Petőfi Sándor szobrát. Jelen volt két magas közjogi méltóság, Göncz Árpád magyar elnök és ukrán kollégája, Leo-nyid Kravcsuk . . . Göncz Árpád többször is beszélt a két állam kapcsolatáról, ezen Magyarországot és Ukrajnát értette [. . .] Mivel viszonzta ezt a gesztust Leonyid Kravcsuk? Beszédében többek között azt mondta, hogy ukrán földön felavatjuk Petőfi Sándor szobrát. Nem azt mondta, hogy Ukrajna földjén, hanem azt, hogy ukrán földön. Mit mondott még? Reméljük, hogy azok a magyarok, akik itt élnek jól fogják érezni magukat nálunk. Lehetne vitatkozni azon, hogy ki kinél van vendégségben. E tekintetben a központi ukrán vezetést illetően nem lehetnek illúzióink.”⁸⁷

Balla D. Károly ezt követően kitér a magyar—ruszin kapcsolatokra. Véleménye szerint ebben a vonatkozásban a kárpátaljai magyarság helyzete ideálisnak mondható.

„A magyarok és a ruszinok között nem feszülnek akkora ellentétek, mint a többi magyar kisebbség esetében tapasztaljuk. A magyar—szlovák vagy a magyar—román viszony sokkal súlyosabb és veszélyesebb. De hogy mégsem lehetnek illúzióink, még

egy példa ugyanerről a szoboravatásról. Petro Skunc írókollégám, aki egyébként igen felvilágosult elme, a következőket mondotta: «Remélem, hogy az én ukrán államom a magyar államnak azt a gesztusát, hogy Petőfi-szobrot ajándékozott Ungvárnak, viszonzni fogja, és nemsokára Nyíregyházán felavatjuk Sevcsenko szobrát.» Ezt teljesen komolyan gondolta, amiben végül is nincs semmi rossz, csak az az ijesztő, hogy valószínűleg nem is gondol arra: Ungváron nem véletlenszerűen került sor Petőfi szobrának felavatására..."88

Szélsőségesek — természetesen és sajnos — mindenhol akadnak. 1992-ben Petőfi beregszászi szobrát fanatikus nacionalisták megrongálták és ledöntötték. Talapzatán hamarosan megjelentek a virágok — a ruszin polgárok is így fejezték ki tiltakozásukat a barbár cselekedet ellen. 1992. március 15-én ünnepélyes keretek között ismét felállították a szobrot. Técsőn vandál kezek Kossuth szobrát döntötték le; ottani magyarok azonban rögtön cselekedtek, így az 1896 óta megszakítás nélkül képviselheti a szabadság eszméjét. A sors fintora, hogy éppen az ottlakók élvezhették legkevésbé ezt a szabadságot.

Ivan Turjanicát, az Ungvári Állami Egyetem professzorát, a Kárpáti Ruszinok Szövetségének elnökét következetes politikusként ismeri mindenki. Amikor síkra száll a ruszinok érdekeiért, nem feledkezik meg a többi nemzetiségről sem. Kárpátalja autonóm státusát úgy képzei el, hogy egyúttal kulturális és területi önállóságot biztosít az egy tömbben élő magyarság számára. *Viktor Begy*, az *Ezüst Föld* című lap alapítója 1993 végén úgy látta, hogy az ukrán nyelvű újságot magyar, szlovák, román és más nyelveken is meg kell jelentetni:

„Vidékünkön, ahol az ukránok mellett sok más nemzetiség képviselői is élnek, igen időszerű a társadalomban végbemenő változások megvilágítása, a súlyos gazdasági, politikai, szellemi és erkölcsi válságjelenségek okainak tárgyalása a nemzetiségek anyanyelvén is ... A kárpátaljai Keresztény Népszövetség alapítóinak meggyőződése: ha jót akarunk földijeinknek, akkor el kell vetnünk a különböző viszálykodásokat, a nemzetiségi, vallási, felekezeti szembenállást, és a keresztény erkölcs elveire építve, aktívan kifejezésre kell juttatnunk hozzáállásunkat a területen végbemenő folyamatokhoz, hogy így is befolyásoljuk a politikai és gazdasági helyzetet. A Szövetség kiáll az olyan demokratikus jogállam felépítésének elvei mellett, amely elsősorban az alapvető emberi jogokat garantálja. [. . .] Az embernek védettnek kell lennie az önkényeskedéssel szemben. [. . .] Mindenkinek ott van a hazája, ahol született, a saját nemzete pedig a legkedvesebb. De emberek vagyunk. A kereszténység elveire támaszkodva szeretnünk kell, ahogyan Krisztus tanított bennünket."89

1995 júliusi kárpátaljai utam során azt tapasztaltam, hogy a helybeliek nehezen viselik el a jelenlegi szituációt; belefásultak a kilátástalan gazdasági helyzet szorításába, és nem értik, miért nem tud vagy nem akar semmit tenni a kormány a problémák megoldása érdekében.

Köztudomású, hogy Angliában nem illik megkérdezni, ki miből él. Ukrajnában sem téma ez a kérdés, ám az idegen jóindulatú érdeklődését megbocsátják. Szívesen elmondják, miből nem tudnak megélni. A nyugdíj egy-kétezer forintnak, az átlagbér háromezernek, a kiemelkedő állami fizetések (orvosoké, mérnököké, tanároké stb.) általában csak ötezer forintnak felelnek meg. (Az összehasonlítás természetesen nem mindig egyértelmű.) A viszonylag kevés kft. és vegyes vállalat (vállalkozás) dolgozóinak bére nem ismeretes; egyes becslések szerint ennek a többszöröse. Az összegek természetesen kuponban értendők (egymillió kupon 1995 júliusában

nyolcszáz—ezer forintnak felelt meg). Mivel az üzletek nagy része vagy nem nyit ki áruhiány miatt, vagy csak néhány jelentéktelen dolgot kínál, a lakosság rá van kényszerítve arra, hogy kialakítsa megfelelő cserekapcsolatait. Egy négytagú család ugyanis legfeljebb egy hétig tud megélni két kereső kuponjaiból. Jó csereértéke van a bornak, s ennek az az oka, hogy a peresztrojka alkoholelleses kampánya idején a Szovjetunióban kiszántották a szőlőskerteket.

A sok bizonytalanságtól terhes társadalomban a létkérdésekkel küzdő ember szeretne felejtetni...

Az állami támogatás gyakorlatilag teljesen megszűnt. Szinte alig láttam olyan települést, ahol ne maradt volna félbe középület. Például a Vereckei-hágónál, az egykori lengyel—magyar határon két szálloda épült, de az egyik torzóban maradt, a másikat kikezdte az idő, s az évek óta gazdátlan „fellegvár” kísértetlakra emlékeztet. Mindenhol tapasztalható a hiányos közművesítés. A települések éjszaka általában sötétek, egyesek szerint takarékosági okokból, mások szerint a kiégett világítóttestet nem tudják pótolni. Benzin nem mindig kapható, a távolsági buszjáratoknak csak kis része közlekedik.

Senki sem csodálkozik azon, hogy egy jóhírű középiskolai vagy egyetemi tanár tyúkért, mézért, tojásért cserébe ad órákat tehetséges fiataloknak. Abszurd regénybe illő az a helyzet, hogy kórházi kezelés vagy operáció esetén a betegnek kell bevennie az előzőleg összeírt gyógyszereket — az infúziótól kezdve a sebkötözőn át a fájdalomcsillapítóig. Aki megteheti, határmenti magyarországi postahivatalban bérel postafiókot, ismerősével küldi át a levelet, különben először Kijevbe viszik, és csak három hét múlva kapja meg nyíregyházi rokona. Ezek az áldatlan állapotok egyaránt sújtják a magyart, a ruszint, az ukránt, az orosz és más nemzetiségűeket. Azokat pedig még jobban, akiknek nincs munkájuk; nem hivatalos becslések szerint a felnőtt lakosság 70—80 százaléka munkanélküli.

Az ukránok és az oroszok többségének a szovjet hatalom éveiben Kárpátalja a Nyugat kapujának tűnt. Nagy kár, hogy ma többnyire csak kiskereskedőké, ügyeskedőké, feketézőké ez a világ. A két ország közötti hivatalos kapcsolatokat eredményeként sokkal szélesebbre tárulhatna ez a kapu.

B) A magyarok

A világháború után Kárpátalja magyar lakossága egy hatalmas, brutális parancsuralmi rendszerű birodalomhoz került, amely az erőszak minden eszközét kipróbálta ezen a kisebbségen. Nem túlzás azt állítani, hogy ez a terület a magyar nyelv gulágja volt. A lakosság egy részét deportálták; 1944—45-ben megszüntettek minden korábbi magyar nyelvű újságot és könyvkiadót. 1953-ban ugyan megnyílhatott az első magyar iskola, de az oktatás hangsúlyos tantárgya az orosz maradt, amelyet több mint tíz éven át anyanyelvként tanítottak. Ez a vidék *Zakarpatszkaia oblasztynéven* szerepelt a szovjet közigazgatásban, mert Moszkvából nézve Kárpátontúli Területté „változott”.

Gulácsi Géza a csoportdinamika fogalomrendszerére támaszkodva megállapítja:

„Kárpátaljának a Szovjetunióhoz kerülésekor a birodalom hatalmi szervei az annexió jogi legitimációjára mit sem várva hozzákezdték a helyi civil társadalom

szétrombolásához. A cél többek között az volt, hogy a magyar, most már kisebbség, mint kollektív lélektani szubjektum, szűnjék meg, semmiféle önvédelmi akcióra ne legyen képes. [. . .]

Első látásra a szovjet éra ezen időszakának tobzódását szinte semmilyen magyar csoportképződmény sem élte túl. Az oktatás és a kultúra szférája az első időkben áldozatul esett. A célirányos kontraszelekció, a mindenkori hivatalos ideológia felé sunyító konformizmus hamar széttűllesztette a kollektívákat, tagjaikat egy arcnélküli konglomerátum jelentéktelen pontjaivá degradálva. [. . .] Érdekvédelmi, érdekképviselési, mi több: politikai szerveződések működéséről szó sem lehetett. A szellemi elit mozgásterét veszítve a hatalom kiszolgálójává vagy »szobatudóssá« fokozta le magát."90

Almásy Sándor egyik tanulmányában figyelemre méltó népszámlálási adatokat közöl: „A volt Szovjetunióhoz való csatolást természetesen a keleti területekről induló migrációs hullám követte, ami a természetes szaporulaton kívül azt eredményezte, hogy Kárpátalja lakossága jelenleg megközelíti az 1,3 millió főt. A migráció ellenére a tízévenkénti népszámlálási adatok alapján megállapítható volt, hogy Kárpátalja magyar nemzetiségű lakossága, eltérően a többi környező ország magyar nemzetiségétől, az 1989. évi népszámlálásig nem csökkent, hanem növekedett, így az 1959. évi adatok alapján 146 ezren vallották magukat magyarnak, míg 1979-ben már 158 ezren. Az utolsó, 1989. évi népszámlálás alkalmával magyar nemzetiségűként 156 ezer kárpátaljai lakost jegyeztek be, ugyanakkor magyar anyanyelvűként 162 ezer lakost (a lakosság 12,9 százaléka)."91

Kárpátalja magyar lakta településeink napjainkban olykor kétnyelvű, ukrán–magyar helységnevtábla vagy a községházán magyar nemzeti színű zászló fogad. Ha mégsem, ennek nem a szabadság korlátozása az oka, hanem anyagi természetű magyarázata van. Már erre sem telik, s különben is magyarságtudat csak akkor létezhet, ha maga az ember létezik. Kárpátalján viszont nemzetiségtől függetlenül mindenkit egyformán sújt a nincstelenség (a mindenhol létező „ügyeskedőket", vállalkozókat ne soroljuk közéjük). Ukrajna igen szegény, gazdasága teljesen szétesett, csődbe ment.

A szovjet korszak megnyomorító intézkedéseinek számbavételére, nyilvános ismertetésére csak az utóbbi években nyílt lehetőség, s erre a *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség* (KMKSZ) vállalkozott. 1991 szeptemberében olyan dokumentumokat tett közzé, amelyek bizonyítják, hogy a férfi lakosság deportálása a szovjet hadvezetés előre kitervelt cselekedete volt. A IV. ukrán front katonai tanácsának 1944. október 13-án kelt rendelete értelmében Kárpátalján valamennyi német és magyar hadkötelest le kellett tartóztatni és hadifogolytáborokba kellett átirányítani.⁹² Egyes becslések szerint Szolyván 30 ezer embert gyűjtöttek össze, s a kegyetlen bánásmód következtében már ott 15 ezren pusztultak el.

A *református magyarság* a Kárpát-medencében a második világháború után sehol sem került olyan megalázó helyzetbe, mint Kárpátalján. A sztálinizmus nem kímélte az egyházat, a lelkészeket és híveit annak ellenére, hogy lelki szolgálatuk valójában nem sértette a fennálló törvényeket. A fondorlatos szovjet rendszerben alkalmazott antihumánus igazságszolgáltatás azonban vádakat koholt (terrorista akció, összeesküvés, kártevés, fegyveres felkelés, hazaárulás, a nemzetközi burzsoázia segítése, kémkedés, ellenforradalmi propaganda és agitáció, szabo-tázs, a feljelentés elmulasztása stb.). A református egyház papjai közül huszan különböző konstruált perek áldozataiként szibériai lágeregekben raboskodtak, s néhányan belehaltak az embertelen bánásmód okozta szenvedésekbe. Egyébként „a koncepciós perekre

jellemző volt, hogy a perbe fogott lelkészek hivatalból kirendelt ügyvédei gyakran maguktól az elítélttől tudták meg a vádat — már a tárgyalás után. A felvett (az elítélt családtagja által befizetett) 250 rubel összegű díj fejében sok esetben arra sem voltak hajlandók, hogy megjelenjenek a tárgyaláson. Persze nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy a tárgyalás napját nem is közölték velük . . .",⁹³

A Kárpátaljai Református Egyháznak 1944-ben 90 temploma, 6 imaháza, száznál több lelkésze és hitoktatója volt, tagjainak száma a gyermekekkel együtt meghaladta a 140 ezer lelket. A szovjet csapatok megérkezése előtt negyven lelkész elmenekült, 1946-ban még 55 lekipásztör szolgált. Számuk az 1948–49-ben fokozódó üldöztetés, a letartóztatások, elhurcolás, majd az elhalálozás, illetve áttelepülés révén a 70-es évekig húszra csökkent. Gulácsy Lajos, az egyház mai püspöke hét és fél évet, elődje, Forgón Pál négy évet töltött fogolytáborban. Az egyháztól elvették iskoláit, a paplakokat elkobozták, néhány templomot is kisajátítottak állami célra. Lelkészutánpótlás nem volt 1974-ig, amikor először kapott a református egyház engedélyt két lelkésztanuló képzésére. Azóta enyhült az állam szigora, 1989-ben öt templomot kapott vissza az egyház, és 1990 októberében az állam elismerte az egyház jogi személyiségét.⁹⁴

A református kárpátaljai területen főleg a 70-es évek óta érezhető a szabadabb légkör. Komoly munkát végeznek a belmisszió terén, amely felöleli az egyházi élet teljes spektrumát, a szociális elkötelezettségtől az evangelizációig. A missziós körök tevékenysége új lendületet adott a bei-misszió kiteljesedésének. A munkácsi és a nagyszőlősi árvaház létrehozása a reformátusok rendkívüli áldozatkészségéről tanúskodik. A jelenlegi súlyos gazdasági helyzetben sem hanyagolják el az elesettek és gyengék támogatását.⁹⁵

A kommunista vezetők súlyos csapást mértek a *görög katolikus egyházra*, papjaira és híveire is. A lelkészek nagy része a munkatáborok szögesdrótjai mögé került, mert nem tagadták meg a római pápa fennhatóságát, és nem csatlakoztak a Moszkva irányítása alatt álló pravoszláv egyházhoz. 1949-ben az ungvári bíróság 129 papot ítélt 25 évi kényszermunkára. Az életben maradtak közül sokan csak az 1955–56-os amnesztia után térhettek vissza szülőföldjükre, de ha továbbra is folytatták lekipásztori ténykedésüket, újabb kényszermunka vagy Kárpátaljáról való kitiltás várt rájuk.⁹⁶ 1989. december 13-án visszaállították jogaiba a kárpátaljai görög katolikus egyházat, és engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot. Leghitelesebben egy túlélő, *Bendász István* (1903–1988) történelmi dokumentumaiból⁹⁷ ismerhetjük meg a Gulag munkatáborainak kegyetlenségét.

A *római katolikus egyház* 48 latin szertartású papja közül 1945 és 1956 között 18-at tartóztattak le. A vallásos egyesületeket megszüntették, a gyermekek hitoktatása kiszorult az iskolákból, majd teljesen betiltották. A plébániákat, egyházi irodákat, papi lakásokat át kellett adni az államnak (ma még felmérhetetlen, mennyi régi okirat, történelmi dokumentum tűnt el nyomtalanul), de az anyakönyveket is maguknak követelték a hatóságok. Az államosított templomokat az egyházközségek bérbe vették, de használatukért adót kellett fizetniük. Folyamatosan zárták be a templomokat, és a szent helyeket raktárrá, műhellyé, tornateremmé, ateista múzeummá alakították át.⁹⁸

Jelenleg a rendkívüli lelkészhiánnyal küzdő római katolikus egyház nagy erőfeszítéseket tesz a lelkigondozás és a hitélet újjászervezése érdekében. Ebben Magyarországról küldött ferences rendi szerzetes papok nyújtanak jelentős segítséget. A kárpátaljai római katolikus egyház szervezeti formája apostoli

kormányzóság, amelynek élén pápai nuncius áll. Helyettese Kárpátalja első római katolikus püspöke, *Majnek Jenő Antal*, akit 1996 januárjában iktattak be tisztségébe Munkácson. A 45 éves ferences rendi szerzetes 1989-ben érkezett Magyarországról missziós feladattal. Az apostoli kormányzóság területén élő magyar, szlovák és német hívek számáról még nem készült pontos felmérés (táboruk 60–70 ezerre tehető). A hitéletnek rendkívül nagy szerepe van a magyarságtudat megőrzésében.⁹⁹

Az 1956-os magyar forradalom eseményeit ma már reális megvilágításban találja a sajtó a közvéleménynek. *Dupka György* és *Horváth Sándor* dokumentumgyűjteménye¹⁰⁰ fontos állomás volt ezen az úton. A rendszer sokáig elhallgattatta azokat a hősokeket, akik Kárpátalján felemelték szavukat a diktatórikus rezsim ellen. Nagyszőlősen középiskolás fiatalok 1955 őszétől 1957 júliusáig röplapokat terjesztettek, titkos ösz-szejöveleteket szerveztek. Polgári engedetlenségre szólították fel a magyar lakosságot; kérték a második bécsi döntés nemzetközi felülbírálását; sürgették a megszálló orosz csapatok kivonulását, a demokratikus rendszer megteremtését. A csoport 14–18 éves tagjait 3–6 év szabadságvesztésre ítélték. A mezőkaszonyi tizenéveseket szintén izgatásért és röplapterjesztésért vonták felelősségre. Hasonlóan büntették meg a gá-locsi református lelkészt, *Gecse Endrét* és a vele szimpatizáló, fegyvert rejtgető fiatalokat.¹⁰¹ Több városban került sor tüntetésre. A nyugtalanság központja Beregszász volt, ahol istentisztelet alatt követelték az orosz csapatok kivonulását; a megmozdulást brutálisan szétverték.¹⁰²

Általában az 1960-as évek közepe tekinthető a jelentős változás időszakának. Ekkor kezdett megdőlni az az elképzelés, hogy a kárpátaljai magyarságnak kulturális téren önállónak kell lennie, vagyis a kibontakozóban lévő irodalma nem lehet része az egyetemes magyar irodalomnak. Az íróknak és a költőknek már nemcsak azt a szerepet szánták, hogy az ukrán és az orosz irodalom közvetítői legyenek. 1965-ben önálló napilap lett a *Kárpáti Igaz Szó*, amely addig csak az ukrán nyelvű cikkek magyar nyelvű fordításait jelentette meg. Igaz, főszerkesztője ezután is „szovjet magyarok” kineveléséről ábrándozott, s nem az előző korszak helyi magyar íróiban, hanem *Illés Béla* és *Gergely Sándor* munkásságában kereste a „gyökereket”.¹⁰³

Elsősorban a magyar nyelv és az irodalom helybeli művelése terén játszik fontos szerepet az *Ungvári Állami Egyetem*. 1964-ben alakult meg a francia–magyar, majd két év múlva az önállósult magyar tanszék. Oktatói színvonalas kutató munkájuk révén nemzetközi hírnévre tettek szert. *Lizanec Péter* professzor, a tanszék vezetője, a filológiai tudományok doktora, a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság* elnöke, az *Ura-lica Linguistica* folyóirat szerkesztőbizottságának tagja lett az 1988. január 14-én megnyílt *Ungvári Hungarológiai Központ* igazgatója. Az intézmény kutatási tevékenysége elsősorban a magyar nyelvészet, irodalom és történelem, különös tekintettel a környező etnikumok kulturális és nyelvi kölcsönhatásaira. Munkatársai elősegítik a magyar és az ukrán minisztériumok, kutatóintézetek közötti kapcsolatok fejlesztését, szervezik a hungarológiai szakképzést (oktatást, tankönyvkiadást, szakmai továbbképzést) az ukrán főiskolákon, információs anyagokat szolgáltatnak, nemzetközi konferenciákat szerveznek.

1993. május 6-án jegyezték be a *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság* alapszabályát, s így a tudományos fokozattal rendelkező kutatókból és előadókból álló társadalmi szervezet megkezdhetette működését. 1993. október 1-jén már 26 tudományok doktora és 42 kandidátus tagja volt. Amikor *Almásy Sándor*¹⁰⁴ többek között ezeket az adatokat is közzétette, hangsúlyozta, hogy a kárpátaljai magyar és magyar nyelvű értelmiség jelentős része a helyén van, nem menekült Magyarországra.

Balla D. Károly ezt a kérdést teljesen másképpen látja. Saját becslése szerint ugyanis a migráció során áttelepülő magyarok nagy többségükben értelmiségiek, akik számaránya a közösség halmozottan hátrányos helyzete miatt (pl. lassú kiválogatódás) amúgy sem volt túl magas. Eddig is akadtak „hiányszakmák”, olyan értelmiségi munkakörök, amelyekben alig találhattunk magyart (ügyvédek, jogászok, közgazdászok, szociológusok stb.). „Mára azonban magyar mérnökök, orvosok, pedagógusok, művészek százai hagyják el évente Kárpátalját. . . Nemzetiségi kisebbségünk — mint szerves egész — működésében gyógyíthatatlan funkciózavarok fognak fellépni (és lépnek fel máris; elegendő, ha iskoláink foghíjas pedagógusállományát vizsgáljuk meg).¹⁰⁵

A Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség, a Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség, a Kárpátaljai Területi Pedagógus-továbbképző Intézet, a Kárpátaljai Magyar Néprajzi Társaság, a Kárpátaljai Magyar Könyvtáros Egyesület, a Magyar Írószövetség Kárpátaljai írócsoportja, a Kárpátaljai Magyar Újságírók Független Szövetsége, az Ukrajnai Magyar Értelmiségiek Közossége, a Kárpátaljai Magyarul Beszélő Tudósok Társasága, a Kárpátaljai Magyar Keresztény Orvosok Egyesülete stb. azt mutatja, hogy 1990 és 1995 között a már jelzett problémák ellenére jelentős változások mentek végbe a kulturális és a tudományos életben. A beregszászi *Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház* repertoárja, az ungvári és budapesti székhelyű *Galéria*, illetve *Intermix Kiadó* színvonalas kötetei, a megjelenő lapok (Kárpáti Igaz Szó, Pánsíp, Hatodik Síp, Kárpátaljai Szemle, Irka, Beregi Hírlap, Szivárvány, Nyomkereső stb.) szintén a magyar nyelvű kulturális élet fejlődésének bizonyítékai. Ugyanakkor azt az alapítványi támogatást is reprezentálják, amely az anyaország részéről megnyilvánul. Sajnos fogyóban van az utánpótlás. (Az utolsó korrektúra idején érkezett az a sajnálatos hír, hogy a beregszászi színház színészei egy ideig nem lépnek fel, mert hónapok óta nem kapták meg szerény fizetésüket.)

A kb. 28 ezer tagot számláló *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség* (KMKSZ) általános érdekvédelmi szervezet. Tagszervezetei behálózzák a magyarok által sűrűn lakott községeket és városokat. Elsődleges célja: a kulturális igények kielégítése, fejlesztése, az egészséges nemzettudat megőrzése és ápolása.

Ami az oktatást illeti, öröndetes, hogy már a hetvenes években szerveződni kezdett a magyar értelmiség: sikerült leállítani az iskolák beolvasztását, a főiskolán kiharcolni a magyar nyelvű felvételi vizsgákat. Ukrajna függetlenné válásával az ukrán lett az államnyelv, de bizonyos feltételek mellett a törvény kedvezményez a magyar nyelv használatának is. Az ukrán–magyar alapszerződés függvényében született meg a magyar–ukrán kisebbségvédelmi közös nyilatkozat, az ukrainai kisebbségi törvény, a magyar–ukrán kisebbségvédelmi kormányközi vegyesbizottság; utóbbinak tagja lett a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség képviselője is.

Az ukrán kisebbségi törvény rögzítette az anyanyelv használatának jogát: a helységnevek két nyelven szerepelhetnek, ugyanígy magyar és ukrán nyelvűek lehetnek a helységnevtáblák, a középületek cégtáblái is; ahol a magyarság többségben él, a közügyeket anyanyelven kell intézni, és mindenki használhatja nemzeti szimbólumait. Ez a törvény egyúttal ígéret arra, hogy a magyarságnak a kulturális autonómiához is joga van.

Az elmúlt években folyamatosan szaporodtak a magyar iskolák; jelenleg a több mint 50 magyar tannyelvű iskola közül 30 egynyelvű, vagyis minden tárgyat magyarul tanítanak. Körülbelül 20 olyan iskola van, ahol a magyarság akarata

ellenére párhuzamos magyar—ukrán, illetve magyar—oroszl osztályok működnek (a vegyes lakosságú területeken). A Felső-Tisza vidékén, a magyarság szóróványtelepülésein is bevezették a magyar nyelv, irodalom és kultúra oktatását.¹⁰⁶ Elkezdődött a magyar oktatási nyelvű csoportok szervezése a szakközépiskolákban. Becslések szerint mintegy száz iskolában tanítják valamilyen formában a magyar nyelvet. Gyakran előfordul, hogy ruszin fiatalok is beiratkoznak, mert véleményük szerint a magyar iskola elvégzése után jobban tudnak érvényesülni (a kereskedelemben előnyös, tolmácsként nélkülözhetetlen, házasságkötés esetén hasznos, magyarországi munkavállaláshoz elengedhetetlen a magyar nyelv ismerete). A Beregszászi Tanárképző Főiskola hivatalos bejegyzése folyamatban van. A nehéz körülmények ellenére (teremhiány, hétvégi oktatás stb.) 1995 szeptemberében második évfolyamába lépett. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola oktatói vendégtanárként mindent megtesznek a színvonalas képzés érdekében.

A Kárpátaljai Református Egyháznak magyar nyelvű gimnáziuma van Nagyberegen, és két további középiskolája nyílt meg Tivadarfalván és Nagydobronyban.

1995 szeptemberében már negyedik alkalommal rendezték meg a Kárpátaljai Magyar Könyvnapokat. A Magyar Köztársaság ungvári konzulján kívül minden alkalommal államtitkár(ok), minisztériumi főosztályvezetők, öt-hat kiadó, vendégművészek, írók, költők vesznek részt a rendezvényen.

Ha a magyarság olyan sok vihart átvészelt már több mint ezeréves itt-tartózkodása alatt, akkor megvan a remény a jövőre nézve is. Bár az utóbbi idolt fokozódó szegénysége, az anyagi nehézségek, a rosszabbodó közbiztonság, a félelmetes kivándorlás (melynek során általában az értelmiség távozik Magyarországra vagy a nyugati országokba), a hiperinfláció, a politikai ellentmondások és a jelen aggasztó gondjai mellett eltörpülhet az optimista jövőkép.

Nagy Zoltán Mihály így ír a *Menekülés a jövőbe* című cikkében:

„Pátriánknál maradva, vegyük szemügyre a trianoni trauma óta eltelt évtizedeket: rögtön kiderül, hogy itt nem voltak olyan nagy egyéniségek, akik a felismert szükségszerűségből kiindulva, tehát *küldetést teljesítve* és magabiztosan közvetíthették volna felénk a múlt és a jelen megismeréséhez hallatlanul fontos tudnivalókat. Azok a kevesek, akik egyáltalán alkalmasak lettek volna erre a feladatra, az utolsó adandó alkalommal kitörtek — kiosontak — az eleve determinált kisebbségi lét korlátaik közül, azaz áttelepültek az anyaországba; más részük viszont behódolt a többségi nemzet elvárásainak. Mindeközben szüntelenül érvényesült a ránk telepedő idegen hatalmak kisebbségfaló politikája: a csehszlovák „demokrácia” kezdetben „csak” szűkre szabta, a szovjet ideológia már szinte tökéletesen likvidálta múltunk megismerésének, a szorongatott jelen túlélésének lehetőségeit. Innét van, hogy a kárpátaljai magyarság korábban sem igazán egészséges — legalábbis nem teljes — azonosság- és folytonosságtudata széttöredezett. „Mit visz a folyó?”, azaz a kisebbségi létünk csenevész csermelye? Csupa tragédiát: elhalványult, mellőzött nemzeti hagyományokat, talmi értékek diadalát, a többségi nemzettől átvett — egyébként számunkra teljesen idegen — mentalitást, a nemzeti önbecsülés hiányát. . . Bár a legutóbbi négy-öt évben megtapasztalhattuk a viszonylagos demokráciát — hiszen a nemzetiségek kulturális-politikai mozgástere valamely mértékben mégiscsak kibővült —, a kárpátaljai magyarság immár *intézményesült érdekvédelme egy helyben topog.* ”

A szerző utal arra, hogy hivatalos adatok szerint 156 000 lelket számláló, de a magyar szervezetek által 200 ezerre becsült kárpátaljai magyarság szinte magatehetetlen. Helyzetét megnehezítik, kitörési vágyát akadályozzák a torzsalkodások, az olcsó magyarkodás, illetve a szükséges anyagiak és a törvényes garancia hiánya. *Nagy Zoltán Mihály* azonban derűlátóan fejezi be esszéjét:

„A kisebbségben eltöltött évtizedek kilátástalansága iszonyatosan megtépázta sorainkat, hitünk gerince megroppanni látszik, de még nem veszett el minden. Vannak, működgetnek szellemi-kulturális műhelyeink, hagyományápoló körök, mozgalmak — ezeket kell kiszélesíteni, élettel, sőt életvággyal megtölteni. A kárpátaljai magyar értelmiségnek kötelessége, hogy a mai mostoha körülmények közt magára találjon, felismerje és vállalja történelmi küldetését, *tehát szorgalmas és céltudatos hűséget* tanúsítson szülő közegéhez, a magyar kisebbséghez. Meggyőződésem, hogy ebben rejlik a jövőbe menekülés egyetlen esélye.”¹⁰⁸

Pomogáts Béla közös dolgainkról szólva fontosnak tartja, hogy „legyen Magyarországon bármilyen kormány, érvényesüljön bármilyen gazdaság- és társadalompolitikai stratégia, ezeket a peremvidékre vagy szigethelyzetbe került magyar közösségeket védelmezni és támogatni kell. [. . .] A kisebbségi magyarságnak továbbra is érzékelnie kell, hogy a magyar állam felelősséget vállal sorsának alakulásáért, és sohasem térhet vissza a lényegében közömbös mentális és elhárító magatartás, amely a kádárista korszak évtizedeiben érvényesült. A szomszédos országok magyarsága ugyanis saját erejéből egyszerűen képtelen létrehozni vagy megerősíteni azokat az intézményeket, amelyeket a kívánatos önkormányzati rendszer (a kisebbségi autonómia) kiépítése megkövetel. A kisebbségi magyarság olyan sokat veszített és olyannyira erőtlenné vált az elmúlt négy-öt évtizedben, hogy vagy magyarországi támogatásra, vagy pusztá vegetálásra van ítélve: ez utóbbi esetben pedig tömegesen fogja elhagyni szülőföldjét vagy ugyancsak tömeges méretekben fogja választani az asszimilációt (amely valóságos nemzeti tragédiával ér fel, minthogy egyszeriben több százezres nagyságrendben csökkenti a közép-európai magyar népállományt).”¹⁰⁹

1991. december 1-jén, a független Ukrajna létrejötte után, a kárpátaljaiak 78 százaléka szavazott a terület autonómiájára (vagyis különleges státusú önkormányzatának megteremtése). A beregszászi járásban pedig az állampolgárok 81,4 százaléka tett hitet a Magyar Autonóm Körzet létrehozása mellett.¹¹⁰

Az erre irányuló remények megvalósulásának egyelőre a törvény betűje állja útját. „A korábbi autonómia-törekvésekkel szemben is az volt a hatalom legnyomósabb érve: Ukrajna alkotmánya nem ismeri a közigazgatási területiális autonómia fogalmát, tehát ilyenek létrehozása alkotmányellenes. Kell-e mondanunk, hogy ha egy konkrétan a kisebbségekkel foglalkozó törvény sem ismer ilyen lehetőséget, akkor az hiányzik az új alkotmánytervezetből is?! A törvényben azonban mégis előfordul az autonómia szó, mégpedig «kulturális autonómiaiként. Ám ezen sem azt értik, amit a magyarság szeretne . . . , hanem pusztán azt, hogy az állam minden nemzetiségi kisebbség számára garantálja az anyanyelv használatát és az anyanyelvi oktatást, a nemzetiségi kulturális hagyományok fejlesztését, a nemzeti jelképek használatát, a nemzeti ünnepek méltatását.”¹¹¹

Kijev malmai azonban lassan őrölnek . . .

Salga Attila

Debrecen, 1996. március

Bonkáló Sándor munkáinak bibliográfiája

A) Irodalom, kritika, lexikonok szócikkei

1. *A cári Oroszország útja a bolsevizmus felé.* Katolikus Szemle, 1932 341—350.
2. *A jobbágy az orosz irodalomban.* Budapesti Szemle, 1914. 229—235.
3. *A könyv a mai Oroszországban.* Könyvbarátok lapja, 1928. 214—220.
4. *A magyarorosz népdal.* Pesti Hírlap, 1939. VIII. 20., vasárnapi mell.
5. *Az orosz emigráns irodalom.* Nyugat, 1925. 450—453.
6. *Az orosz irodalom 1917-től napjainkig.* Budapesti Szemle, 1927 194—230.
7. *Az orosz forradalom írói.* Leonyid Leonov. Nyugat, 1926. 448—452.
8. *Az orosz népdráma.* Budapesti Szemle, 1932. 268—289.
9. (Bevezetés) DÖM. Dosztojevszkij: Megalázottak és megszomorítottak. Ford. Szabó Endre. Révai, Bp. (1930) 1—8.
10. (Bevezetés) Gogol: Bulba Tarasz. Ford. Kiss Dezső. Franklin Társulat. Bp. (1930) 7—10.
11. (Bevezetés) Tolsztoj: Kreutzer szonáta. Ford. Gyagyovszky Emil. Gutenberg, Bp. 1929. 5—6.
12. Dr. Szémán István: *Az újabb orosz irodalom a régebbi irodalom történetének vázlatával.* Bp. 1926. Budapesti Szemle, 1928. 149—160.
13. (Előszó) Tolsztoj: *Háború és béke.* Ford. Bonkáló Sándor Gutenberg, Bp. (1928—29) 51—6.
14. *Gogol realizmusa és a mai szovjetorosz „realizmus”.* Katolikus Szemle, 1935. 556—560.
15. *Gutenberg nagy lexikona.* Bp. 1931.

Bonkáló Sándor fejezetei

- *Ahmatova, Anna Andrejevna* (orosz költő; 1888—; 1. 180.)
- *Akmeizmus* (2. 99.)
- *Akszakov, Alekszandr Nyikolajevics* (orosz író; 1832—1903; 2. 130.)
- *Akszakov, Ivan Szergejevics* (orosz író és publicista; 1823—1886; 2. 130.)
- *Akszakov, Konsztantyin Szergejevics* (orosz író; 1917—1869; 2. 131.)
- *Akszakov, Szergej Tyimofejevics* (orosz író; 1791—1859; 2. 131.)
- *Alekszandria* (2. 381.)
- *Amfiteatrov, Alekszandr Valentyinovics* (orosz író; 1862—1923; 3. 312—313.)
- *Anyenkov, Pavel Vasziljevics* (orosz irodalomtörténész; 1813—1887; 3. 558—559.)
- *Anyá, Az* (Gorkij Makszim regénye; 3. 656.)
- *Anyegin, Eugén* (Puskin Alekszandr orosz költő verses regénye; 4. 8.)
- *Asbóth Oszkár* (nyelvész; 1852—1920; 4. 404—405.)
- *Asinov, Nyikolaj Ivanovics* (a szabad kozákok atamánja; 4. 413.)
- *Azbuka* (a cirill betűs abc neve; 4. 640.)
- *Baba* (4. 672.)
- *Bogratyion, Pjotr Ivanovics* (herceg, orosz hadvezér; 1765—1812; 5. 58—59.)
- *Bartos, Frantisek* (cseh nyelvész és folklorista; 1837—1906; 5. 344.)
- *Batyuskov, Konsztantyin Nyikolajevics* (orosz költő; 1787—1855; 5. 390—391.)

- *Baudouin de Courtenay* (francia származású lengyel nyelvész; 1845–1929; 5. 393.)
- *Bel. . . Bjel. . .* ('fehér'; 5. 499.)
- *Benes, Václav* (cseh író; 1849–1884; 5. 590.)
- *Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics* (orosz író; 1874–; 5. 633.)
- *Berneker, Erich* (német szlavista; 1874–; 6. 7.)
- *Bernolak, Anton* (szlovák író; 1752–1813; 6. 11–12.)
- *Besztuzsev, Alekszandr Alekszandrovics* (orosz író; 1797–1837; 6. 60.)
- *Besztuzsev — Rjumin, Alekszej Petrovics* (gróf, orosz államférfi; 1692–1766; 6. 60.)
- *Besztuzsev — Rjumin, Konsztantyin Nyikolajevics* (orosz történetíró; 1829–1897; 6. 60.)
- *Bidermann, Hermáim Ignaz* (osztrák jogtudós és történetíró; 1831–1892; 6. 125.)
- *Bielek, Anton* (szlovák költő; 1857–1911; 6. 127.)
- *Bjednij, Gyemjan* (orosz–szovjet költő; 1883–; 6. 231–232.)
- *Bjelinszkij, Visszarion Grigorjevics* (orosz kritikus; 1811–1848; 6. 232–233.)
- *Bjelovhrvati, bjelohrvati* (fehérhorvátok; 6. 232.)
- *Blok, Alekszandr Alekszandrovics* (orosz költő; 1880–1921; 6. 258.)
- *Boborikin, Pjotr Dmitrijevics* (orosz író; 1836–1921; 6. 269.)
- *Bobrinszkij, Vladimír Alekszejevics* (gróf, orosz államférfi; 1868–; 6. 269–270.)
- *Bogdánovics, Lucián* (érsek és a magyarországi szerbek pátriárkája; 1867–1913; 6. 303–335.)
- *Bojár* ('a nagy'; 6. 303.)
- *Bolgár nyelv és irodalom* (6. 334–335.)
- *Botto, Július* (szlovák történetíró; 1848–1926; 6. 485.)
- *Brábek, Frantisek* (cseh író; 1848–1926; 6. 545.)
- *Brezina, Otokar* (cseh költő; 1868–1929; 6. 601.)
- *Brjuszov, Valerij Jakovlevics* (orosz író és költő; 1873–1924; 6. 619.)
- *Brod* ('gázló'; 6. 624.)
- *Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics* (a szovjet lovasság főparancsnoka; 1883–; 7. 86.)
- *Bunyin, Iván Alekszejevics* (orosz író; 1870–; 7. 180.)
- *Capek, Karel Marej* (cseh író; 1860–1927; 7. 292.)
- *Celakovsky, Frantisek Ladislav* (cseh költő és filozófus; 1799–1852; 7. 368.)
- *Cerni, Adolf* (cseh származású szerb író; 1864–; 7. 404.)
- *Cirill írás* (7. 563.)
- *Czajkowski, Michal* (lengyel író; 1808–1876; 8. 166–167.)
- *Csecotka, Károly* (magyar és szlovák író; 1869–; 8. 250.)
- *Cseh irodalom története* (8. 252–253.)
- *Cseh nyelv* (8. 254.)
- *Cseka* (titkos rendőri szervezet; 8. 263.)
- *Cár* (8. 298.)
- *Csernyisevskij, Nyikolaj Gavrilovics* (orosz író; 1828–1889; 8. 305.)
- *Csernovec* ('aranypénz'; 8. 306.)
- *Chalapka, Ján* (szlovák író; 1791–1891; 8. 422.)
- *Dal Vlagyimir Ivanovics* (orosz író; 1801–1872; 8. 464–465.)
- *Délszláv nyelvek* (8. 611–612.)
- *Gyenyikin, Anton Antonovics* (orosz tábornok; 1872–1917; 8. 637.)
- *Dmitrijev, Radko* (bolgár tábornok; 1859–1919; 9. 157.)
- *Dnyeprosztroj, Zaporozsje* (9. 158.)
- *Dobranszky (Robrjanszkij), Adolf* (rutén politikus; 1803–1901; 9. 164.)
- *Dobrovsky, József* (cseh szlavista; 1753–1829; 9. 164.)

- *Dovgalevszkij, Valérián* (szovjet diplomata; 1885—; 9. 223.)
- *Duchnovics, Alekszander* (eperjesi kanonok, rutén költő; 1803—1865; 9. 290.)
- *Duliskovics, Joan* (rutén történetíró; 1815—1883; 9. 303.)
- *Durnik, Josef* (cseh filozófiai író és esztétikus; 1837—1902; 9. 333.)
- *Dvorak, Xavér* (cseh író és költő; 1874—1921; 9. 348—349.)
- *Dyk, Viktor* (cseh költő és író; 1877—; 9. 351.)
- *Dzierzkowski, Josef* (lengyel író; 1807—1865; 9. 352.)
- *Dzerzsinszkij, Felix Edmundovics* (lengyel származású orosz— szovjet politikus; 1877—; 9. 353.)
- *Ehrenburg, Ilja Grigor* (emigrált orosz regényíró; 1891—; 9. 541.)

16. *Hungária Irodalmi Lexikon* megfelelő (nem jelölt) fejezetei. Szerkesztette: Révay József és Kőhalmi Béla. Bp. 1947.

17. *Irodalmi Lexikon*. Szerkesztette: Benedek Marcell. Bp. 1927..

Bonkáló Sándor fejezetei

- *Andrejev, Leonyid Nyikolajevics* (orosz író, 1871—1919; 32.)
- *Arcibasev, Mihail Petrovics* (orosz író, 1878—; 69.)
- *Balmont, Konsztantyin Dmitrijevics* (orosz költő; 1867—; 90.)
- *Bolgár irodalom* (140—143.)
- *Bunyin, Ivan Alekszejevics* (orosz író, 1879—; 163.)
- *Homjakov, Alekszej Sztjepanovics* (orosz író, 1804—1860; 192.)
- *Csasztuska* (211)
- *Csehov, Anton Pavlovics* (orosz író; 1860—1904; 211—212.)
- *Czambel, Samo* (tót nyelvész, 1857—1909; 220.)
- *Dobrovsky, József* (cseh szlavista, 1753—1829; 248.)
- *Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics* (orosz író, 1821—1881; 252—253.)
- *Fet (Fenysin), Afanaszij Afanaszjevics* (orosz költő, 1820—1892; 312.)
- *Fonvizin, Gyenyisz Ivanovics* (orosz író, 1844—1792; 325.)
- *Gogol, Nyikolaj Vasziljevics* (orosz író, 1809—1852; 387—388.)
- *Goncsarov, Ivan Alekszandrovics* (orosz író, 1812—1891; 392—393.)
- *Gorkij, Makszim* (orosz író, 1868—; 394.)
- *Gorogyeckij, Szergej* (orosz költő, 1884—; 395.)
- *Gumiljov, Nyikolaj Szergejevics* (orosz költő, 1885—1921; 439.)
- *Jakuskin, Pavel Ivanovics* (orosz író, 1820—1872; 540.)
- *Kosztomarov, Mihajlo* (ukrán író és orosz történetíró, 1817—1885; 623.)
- *Kotljarevszkij, Ivan* (az ukrán irodalom megalapítója, 1769—1838; 623.)
- *Kovalevszka, Szonja* (orosz írónő és matematikus, 1850—1891; 624—625.)
- *Krilov, Iván Andrejevics* (orosz meseköltő, 1768—1844; 642.)
- *Kuprin, Alekszandr Ivanovics* (orosz író, 1870—; 644.)
- *Leonov, Leonyid* (orosz író, 1898—; 687.)
- *Lermontov, Mihail Jurjevics* (orosz költő, 1814—1841; 689.)
- *Levickij, Iván* (ukrán író, 1838—1918; 693.)
- *Majkov, Apollon Nyikolajevics* (orosz költő, 1821—1897; 742.)
- *Mereskovszkij (Merezkovszkij), Dmitrij Szergejevics* (orosz író, 1865—; 766—767.)
- *Miklosich, Franz* (nyelvész, 1813—1891; 722.)
- *Orosz irodalom* (888—902.)

- Osztrovszkij, Alekszandr Nyikolajevics (orosz színműíró, 1831— 1886; 903—904.)
- Pilnyak, Borisz (orosz író, 1894—; 943.)
- Piszarev, Dmitrij Ivanovics (orosz kritikus, 1841—1868; 946.)
- Prutkov Kuzina (A. Tolsztoj és V. Zsemcsuzsnyikov; 966.)
- Puskin, Alekszandr Szergejevics (orosz költő, 1799—1837; 968— 970.)
- Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics (orosz író, 1749—1802; 976.)
- Remizov, Alekszej Mihajlovics (orosz író, 1870—; 985.)
- Szerbhorvát irodalom (1118—1119.)
- Tolsztoj, Alekszej Konsztantyinovics (orosz költő, 1817—1875; 1143.)
- Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics (orosz író, 1882—; 1143.)
- Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (orosz író, 1828—1910; 1143—1145.)
- Turgenyev, Ivan Szergejevics (orosz író; 1818—1883; 1164—1165.)
- Ukrán irodalom (1168—1170.)
- Vinnicsenko, Volodimir (ukrán író és politikus, 1880—; 1191.)
- Zmaj, Jovanovics Jovan (szerb költő, 1833—1904; 1216—1217.)
- Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics (orosz költő, 1783—1852; 1224.)

18. Juhász Andor: *A világirodalom története.* (Révai, Bp. 1917.) *Budapesti Szemle*, 1928. 314—317.
19. *Képek a szovjetorosz irodalmi életből.* *Katolikus Szemle*, 1931. 676—686.
20. Nagy Péter cár és kora az orosz szépirodalomban. *Budapesti Szemle*, 1924. 268—284.
21. Révai nagy lexikona. Bp., Révai testvérek Rt. 1913—1935. (Bonkáló Sándor a szláv és a skandináv részekről szóló cikkeket írta.)
22. Ruténeink. *Tükör*, 1940. II. 371—373.
23. Szovjet-Oroszország. *Budapesti Szemle*, 1930. 316—320.
24. Tolsztoj futása és halála. *Nyugat*, 1925. 128—133.
25. Tolsztoj Leó gróf. Anna Karenyina (Bevezetés). Tolsztoj: Anna Karenyina. Ford. Bonkáló Sándor és ifj. Pálóczi Horváth L. I. köt. (1928). 3—4.
26. Turgenyev. (Halálának 50. évfordulójára.) *Katolikus Szemle*, 1933. 281—287.

B) Nyelvészet

27. A se reflexivum a hucul kisoroszbán. *Nyelvtudomány*, 1912—13. 40—43.
28. A tót kérdés. *Magyar Figyelő*, 1913. 14—25.
29. A ruszin irodalmi nyelv. *Zorja*, 1941. 1—2. 55—71.
30. A rutén kérdés cseh, tót, ukrán és rutén megvilágításban 1918—1928. *Külügyi Szemle*, 1929. 398—409.
31. Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány*, 1914—15. 81—110.
32. Beitrage zur ukrainischen Wortforschung. *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1916. 464—475.
33. Borkút. *Magyar Nyelvőr*, 1912. 423—424.
34. Czambel és a rutének. *Czambel-emlékkönyv*. Szerk. Steiner Lajos. Felv. Tud. Társ. Pécs, 1937. 138—145.
35. Die ungarländischen Ruthenen. *Ungarische Jahrbücher* I. Berlin—Leipzig, 1921. 215—232; II. 313—341.
36. Deutsch—Ukrainisches (ruthenisches) Wörterbuch, bearbeitet von W. Kmicykewyts und W. Spilka. Czernowitz, 1912. *Nyelvtudomány*, 1913. 152—157.

37. Hucul népmese. *Nyelvtudomány*, 1910. 197—201.
38. *Langue tchéque — langue slovaque. Revue de l'Europe Orientale. Rome 1920. Année. II. No. 3. 4—5. 167—172.*
39. Magyar emlékek a rutén irodalomban.— Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára. Bp. 1934. 42—45.
40. Petrov történeti könyvei a magyar ruténekről. *Külügyi Szemle*, 1932. I. 336—338.
41. Ruténeink írásreformja. *Magyar Figyelő*, 1916. I. rész; 333—346; II. rész: 404—412.
42. Szláv kérdések. *Magyar Figyelő*, I. rész: 1914. 288—306; II—IV. rész: 337—353; V. rész: 1915. 355—371, 422—433.
43. Tagadómondat a magyar kisorosz nyelvben. *Nyelvtudomány*. 1913. 219—221.
44. Kárpátorosz, nagyorosz, orosz, ruszin, rutén, uhrorusz, ukrán. *Láthatár*, 1939. 7. sz. 292—295.
45. A ruszin irodalmi nyelv. *Zorja (Ungvár)*, 1941. 1—2. sz. 54—71.

C) Önálló kiadványok

46. A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910.
47. A szlávok. *Athaeneum*, Bp. 1915.
48. A magyar rutének. Bp. 1920.
49. Az ukrán mozgalom története 1917—1922. A Magyar Külügyi Társaság kiadása, Bp. 1922.
50. Az orosz irodalom története. 1—2. köt. *Athaeneum*, Bp. (1926).
51. A kárpátjai rutén irodalom és művelődés. *Felvidéki Tud. Társ. Pécs*, 1935.
52. A rutének. *Franklin Társulat*, Bp. 1940.

D) Egyéb

53. A görög katolikus magyarság utolsó kálváriaútja 1896—1912. *Magyar Figyelő*, 1913. 291—297.
54. A Novoje Vremja a szlávok jövőjéről. *Magyar Figyelő*, 1914. 67—69.
55. A ruszofil agitáció és a rutén kérdés. *Magyar Figyelő*, 1912. 89—111.
56. A szláv kérdés. I. *Magyar Külpolitika*, 1925. dec. 1. 7.; II. 1925. dec. 16. 8.
57. A szlávok múltja és jelene. *Magyar Figyelő*, 1912. 425—443.
58. A vallásellenes propaganda Szovjet-Oroszországban. *Katolikus Szemle*, 1931. 264—272.
59. A vallás és az egyház Szovjet-Oroszországban. *Katolikus Szemle*, 1930. 417—430.
60. Az orosz messianizmus. *Nyugat*, 1925. 373—382.
61. Az orosz nyelv és irodalom tanítása az orosz középiskolákban. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1913/14. 455—458.
62. Háborúság a lengyelországi pravoszláv templomok körül. *Katolikus Szemle*, 1930. 44. 748—758.
63. Hazajöttek ruténeink. *Katolikus Szemle*, 1939. 288—292.
64. Kijevi magyar emlékek. *Tükör*, 1942. 242—243.
65. Néhány szó a klasszikus nyelvek tanításához. Az orosz klasszika filológusok egyetemes gyűlése. *Országos Középiskolai Tanügyi Közlöny*, 1912. 583—586.

66. Nemzetiségi kérdés a Szovjetunióban. *Katolikus Szemle*, 1940. 25–32.

E) Műfordítások

67. A fehér cár mesekertje. Franklin, Bp. (1927)

1. A sárkány hatalmában
2. Szeresd felebarátodat
3. A hattyúk
4. A csudaszép Vaszilika
5. A cigány és a sárkány
6. A tűzmadár, Ivan cárevics és a szürke farkas
7. Marja cárevna és a barna szőrű tehén
8. Az élet vize és a halál vize
9. Morszko, a Fagykirály
10. Az állatok telelése
11. A gyors futár
12. Fejréim ács
13. Lesij
14. Vogyanoj
15. Aki nem hiszi, ne olvassa
16. A kakas és a tyúk
17. A tengerek cárja és a bölcs Vaszilisz

68. Varon Andrij: Egy újsághír. *Budapesti Szemle*, (1928) 224–227.

69. Tolsztoj: A rajtaütés. Egy önkéntes elbeszélése. Tolsztoj: A kozákok. Révai, Bp. (1927).

70. Az igaz bíró (Orosz népmese). Az Est Hármaskönyve. 1927. 242–243.

71. Dosztojevszkaja: Dosztojevszkij özvegyének emlékiratai. Révai, Bp. (1928). 1–2. k.

72. Ej, felmegyek a hegyekbe. . . *Pesti Hírlap*, 1939. VIII. 20.

73. Házasság játéka (népdráma). *Budapesti Szemle*, 1932. 270–273.

74. Jó nekem itt, anyám . . . *Pesti Hírlap*, 1939. VIII. 20.

75. Közi Körpöcs. Előhang. *A Pesti Hírlap Vasárnapja*. 1932.

76. Leonyid Leonov: Pjetusiha. *Budapesti Szemle*, 1926. 136–152., 278–308.

77. Makszemjan cár (népdráma). *Budapesti Szemle*, 1932. 273–280.

78. Msztyiszlavszkij Sz. D.: Tilos ösvényen. Móra Bp. 1958.

79. Ne járj, te, Gergely. . . (népdal). *Pesti Hírlap*. 1939. VIII. 20.

80. Péter és Elek. *Budapesti Szemle*, 1924. 268–284.

81. B. Pilnyak: A bjelokorszki uradalom. *Budapesti Szemle*, 1929. 115–123.

82. B. Pilnyak: Ezer év. *Nyugat*, 1926. 299–303.

83. B. Pilnyak: Párbeszéd. *Budapesti Szemle*, 1929. 275–280.

84. F. K. Szologub: Akis démon. *Magyar Világ*, 1929. 1–5. sz. (1. 21–24; 2. 17–20; 3. 16–18; 4. 17–19; 5. 18–20. — befejezetlen.)

85. Tolsztoja Alekszandra: Tolsztoj futása és halála. Révai, Bp. (1929).

86. Tolsztoj: A kozákok. Révai, Bp. 1948.

87. Tolsztoj: Anna Karenyna. I. kötet. Ford. Bonkáló Sándor és ifj. Pálóczi Horváth L. Gutenberg, Bp. (1928).

88. Tolsztoj: *Erdei favágás. Egy tiszthelyettes elbeszélése.* (Tolsztoj: *A kozákok.* Révai, Bp. 1927. 215–156.)
89. Tolsztoj: *Háború és béke. I–XII.* Gutenberg, Bp. 1928–29.
90. Tolsztoj: *Szevasztopol 1854. december* (Tolsztoj: *Szevasztopol.*) Franklin, Bp. (1930). 3–19.
91. Tolsztoj: *Szevasztopol 1855. augusztus* (Tolsztoj: *Szevasztopol.*) Franklin, Bp. (1930). 62–126.
92. Tolsztoj: *Találkozás a csapatnál moszkvai ismerőssel. Nyechljudov herceg kaukázusi naplójából* (Tolsztoj: *A kozákok.*) Révai, Bp. 1927. 257–285.
93. *Turánföld legszebb eposza.* *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1932. 12. 6.

Összeállította: Salga Attila

Jegyzetek

1. *Salga Attila*: Bonkáló Sándor és a keleti szlávok. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Eger—Debrecen, 1975. 1—2. (Kossuth Lajos Tudományegyetem kéziratára, Debrecen. Jelzete: A 6347/a—b).
2. Az eredeti Bonkáló Tamás tulajdonában.
3. ELTE Egyetemi Levéltár, BTK V. 38.
4. *Salga Attila*: Bonkáló Sándor és a szlávok. Hevesi Szemle, 1975. I. 48—51.
5. Bonkáló Ervin közlése.
6. Akadémiai kislexikon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. II. köt. 550.
7. Új magyar lexikon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 5. köt. 627.
8. Uo.
9. Uo. 4. köt. 54.
10. *Iglói Endre*: Az orosz irodalmi múlt. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 17.
11. *Fodor István*: Verecke híres útján . . . Bp. 1975. 237.
12. Magyarország története tíz kötetben. Bp. 1976—1984. I. köt. 635.
13. *Kobály József*: A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. A kárpátukránok (ruszinok) őslakosságának kérdéséhez. 1. rész. Pánsíp, 1993. 5. sz. 21—24.; 2. rész, uo. 1994. 1. sz. 25—28.
14. Vö. i. m. 1. rész, 21—22, 24.
15. *Bonkáló S.*: A szlávok. Athenaeum, Bp. 1915. 76—77.
16. Uő. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Felvidéki Tudományos Társaság, Pécs, 1935. 12.
17. Uő. A magyar rutének. Bp. 1920. 8.
18. I. m. 16—17. — Vö. *Salga Attila*: Csi Ruszini prasztarocsityelja na Podkarpattyju (po Olekszandrovcisu Bonkalo). Nova Dumka (Vukovar), 1989, 71. (XVIII.) 58—59.; uő. Alekszandr Bonkalo i Ruszini. Nova Dumka, 1989. 73. (XVII.) 44—45.; uő. A magyar—rutén kapcsolatok történetéből. I. rész. Magyar Híd, 1991. 2. sz. 5—6.; II. rész uo. 1991. 3. sz. 6—7.; uő. Notes on Sándor Bonkalo's Work of Rusyn (Ruthenian) Philology. Slavica XXV., Debrecen, ELTE 1991. 51—61.
19. *Gáspár J.*: A keleti szlávok antropológiája. Különös tekintettel a kárpátaljai ruszinokra. Ungvár, 1944. 154—156.
20. *Bonkáló S.*: Kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. 58.
21. Uő. Ruténeink írásreformja. Magyar Figyelő, 1916. 336.
22. Uő. Hucul népmese. Nyelvtudomány, 1910. 3. 197—201.
23. I. m. 197—198.
24. *Asbóth Oszkár*: Bonkáló Sándor: A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Nyelvtudomány, 1910—11. 3. 224—246. A disszertáció ugyanilyen címmel jelent meg. Gyöngyös 1910.
25. Uo. 224.
26. Uo. 224.
27. *Bonkáló S.*: R. Stocki: Beiträge zur ukrainischen Wortforschung. Archiv fürslavische Philologie. Band XXXVI. Berlin, 1916. 464—475.
28. Uő. Ruténeink írásreformja. 345.
29. *Bajza József*: Rutén irodalom. Budapesti Szemle, 1935. 246.
30. *Bonkáló S.*: A magyar rutének. 8.
31. *Bonkáló S.*: Az ukrán mozgalom története 1917—1922. Külügyi Könyvtár V., Bp. 1922. 6, 12.
32. Ukrainisches Trauerspiel. Suisse — Orient, 1920. 2. sz. 3. Idézi B. S. Az ukrán mozgalom történetében, 179.
33. I. m. 215.

34. *Bonkáló S.*: Az orosz irodalom története. Athenaeum, Bp. 1926.
35. Uo. I. 3.
36. *Momvcsik Gyula*: Orosz irodalom. Napkelet, 1926. 578.
37. *Laziczius Gyula*: Bonkáló Sándor könyve az orosz irodalomról. Nyugat, 1926. II. köt. 155.
38. *Szémán István*: Az újabb orosz irodalom a régibb irodalom történetének vázlatával. Bp. 1926.
39. *Vö. Salga Attila*: Bonkáló Sándor és az orosz irodalom. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series, tom XIII. Eger 1975. 271—281.
40. *Vö. uó'*. Sándor Bonkáló kaj la orientaj slavo. Debrecena Bulteno, ekstra numero. Debrecen 1991. 13.
41. *Bonkáló S.*: Képek a szovjet-orosz irodalomból. Katolikus Szemle, 1932. 44. 357—362.
42. Uo. 358.
43. Uo. 361.
44. *Panait Istrati*, Vers l'autre flamme I—III. (Paris 1929) című könyvéről Bonkáló írt recenziót. Budapesti Szemle, 1930. 310—316.
45. I. m. 316.
46. *Steiner Lajos*: A tót kérdés. Magyar Figyelő, 1913. II. 15., 18. o.
47. Uo. 19.
48. *Panait Istrati* . . . , 316.
49. *Bonkáló S.*: Nemzetiségi kérdés a Szovjetunióban. Katolikus Szemle, 1940. 54. 28—33.
50. I. m. 30.
51. *Bonkáló S.*: A vallás és az egyház a Szovjetunióban. Katolikus Szemle, 1930. 44. 417—430.
52. I. m. 420.
53. I. m. 422—423.
54. Uő. Vallásellenes propaganda Szovjet-Oroszországban. Katolikus Szemle, 1931. 43. 270.
55. Uő. Az orosz irodalom története. II. 17—18.
56. Háború és béke. Történelmi korrajz. írta gróf Tolsztoj Leo. Bp. Kiadja Rath Mór, 1885—1886. A fordító személye ismeretlen. — Háború és béke. Jövendő, 1903. 1—46. sz. 1904. 1—52. sz. 1905. 1—34., 36. sz. (befejezetlen). *Honti Rezső* ford. — Háború és béke. Ford. *Ambrozovics Dezső*, Révai, Bp. 1907. — Háború és béke. Ford. *Bonkáló Sándor*. I—XI. Gutenberg, Bp. 1928—29. — Háború és béke. Ford. *Makai Imre*. Bp. 1954.
57. *Radó György*: Lev Tolsztoj: Háború és béke c. regényének magyar fordításai. In: Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. II. 360.
58. *Kiss Kálmán*: A magyarországi orosznyelv-oktatás első korszaka (1848—1949). Debrecen, KLTE 1995. 50—53.
59. *Fedinec Csilla*: Mióta van Kárpátalja? Erdélyi Tükör, 1995. 1. sz. 17.
60. *Marina Gyula*: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Patria Publishing Co. Ltd., Toronto 1977. 75. *Marina Gyula* ruszin származású görög katolikus pap, a Teleki-kormány által kinevezett tanügyi kormánybiztos, úgy tűnik, olykor elfogultan ír azokról az eseményekről, amelyek az 1938. november 2-i bécsi döntést követően a visszacsatolt Kárpátalja egész területén érezhetőek voltak. Hangvétele azonban általában reális, és az atrocitásokat sem titkolja el. „Békekatonákról” és „fél közigazgatásról” beszél, amikor ironikusan megjegyzi: „Ezen az össze-vissza kuszáit közigazgatási hadszíntéren mi aztán kizárólag pacifikálókka vedlettünk át. Ez pedig éppen az volt, ami ide és abban az időben egyáltalán nem kellett! . . . Innen származott a mi minden oldalról megnyilvánuló népszerűtlenségünk! Mert ott és akkor nem vizsgáldni és

szimatolni kellett, aztán táborokat felállítani a gyanús elemek számára, hanem minél több élelmet behozni, és „kiszimatolni” azt, melyik az a része vagy járása a területnek, ahol a legszükségesebb . . . Amilyen mértékben nőttek az állomásokon az élelmiszerkupacok, ugyanolyan mértékben szaporodtak az internálótáborok!” (I.m. 126.)

61. Uo. 75., 76., 85.

62. Udvari István: A kelet-szlovákiai ukránok legújabbkori történelmének alap vonala. In: uő. Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvekben. *Studia Ukrainica et Rusinica* 2. Nyíregyháza 1995. 42—43.

63. Magocsi P. R.: *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus', 1848—1949.* Harvard University Press Cambridge, Massachusetts—London, England 1978. 222. Vö. még: uő. *Rusíni na Slovensku. Historicky prehl'ad.* Presov 1994.

64. Skultéty Csaba: Akinek a ruszin autonómia volt az álma. Beszélgetés ifj. Bródy Andrással. *Hitel*, 1993. 13. sz. 30.

65. Uo. 31.

66. Padányi-Gulyás Béla: Vallomás egy elsüllyedt világról. *Auróra-könyvek*, München 1975. 132.

67. Uo. 148.

68. Vö. Csató György: A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941—1944). *Hatodik Síp, Melléklet.* 1994. (IV.)

69. Marina Gyula: Ruténsors . . . 140—141.

70. Fedinec Csilla: Mióta van Kárpátalja? 18.

71. Ballá Gyula: Kárpátaljai magyarság 1918—1988. In: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről.* Bp. 1988. 321.

72. Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. In: „Tebenned bízunk eleitől fogva . . .” A magyar reformátusság körképe. Szerk. Barcza József és Bütösi János. Debrecen 1991. 108.

73. Kiss Tibor: Vita Csehszlovákiában Kárpátaljáról. *Népszabadság*, 1992. jan. 13.

74. Almásy Sándor: Magyar nyelvű tudományos élet Kárpátalján. *Debreceni Szemle*, 1994. 3. 433. 75 Pavel Róbert Magocsij: *Rusini na Slovenszku. Isztoricsnij peregljad.* Prjasov 1944;

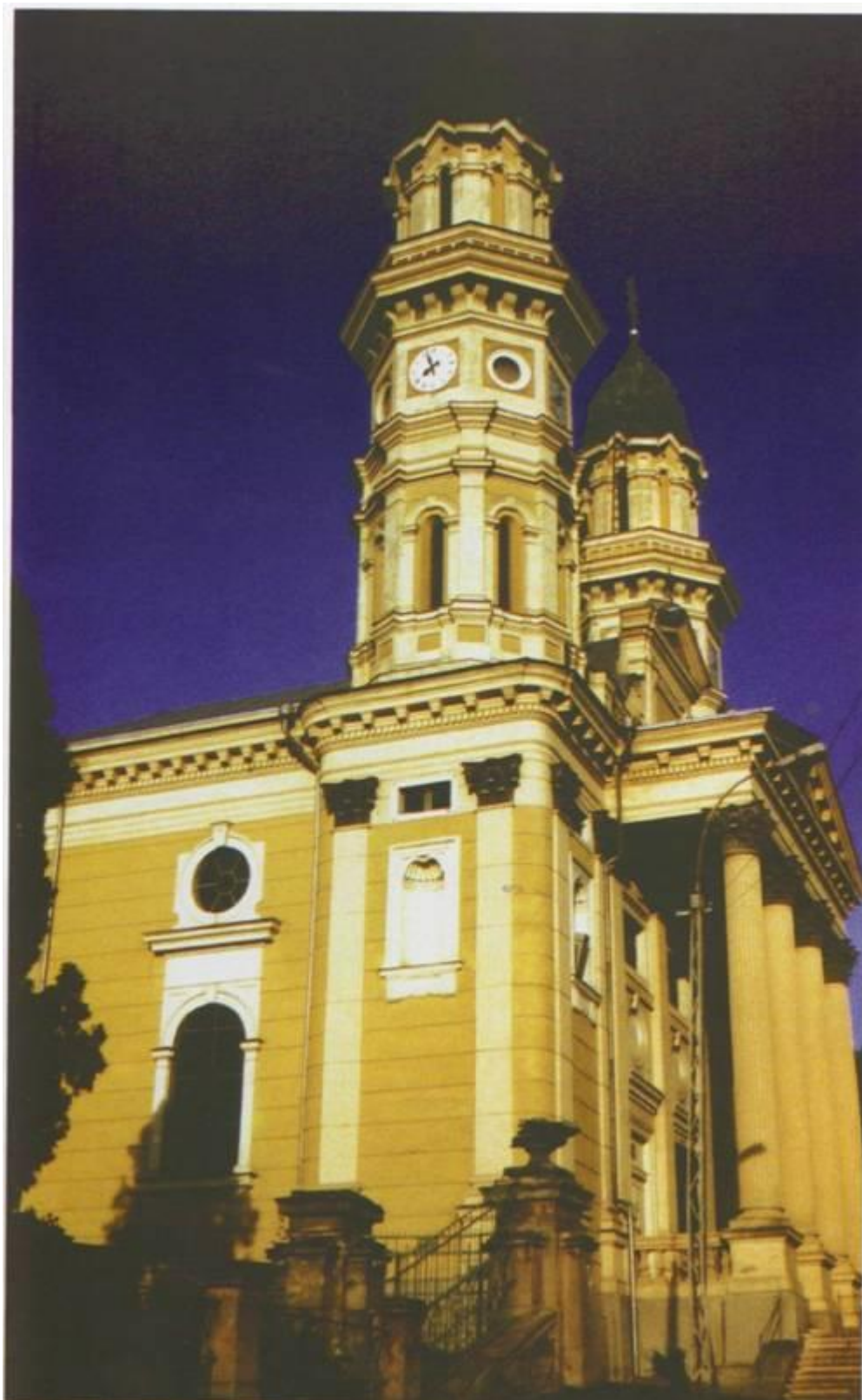
75. Paul Róbert Magocsi: *Rusini na Slovensku. Historicky prehlád.* Presov 1994. 7_9.

76. A magyar közvélemény alig tud valamit a vajdasági (központja Újvidék) és a horvátországi ruszinokról (központjuk Vukovár volt). A Jugoszlávia szétesését megelőző időszakban a népcsoport száma elérte a 30 ezret. A bács-szerémi ruszinoknak mint különálló nyelvi-etnikai közösségnek a történelme a törökök Magyarország területéről való kiűzetése után kezdődött. Óriási lakatlan területek kerültek vissza; nagy arányú népvándorlás zajlott le elsősorban észak—déli irányban, vagyis a sűrűn lakott vidékekről a ritkábban lakott területekre. E belső migrációs folyamatba illeszthető be a ruténeknek Bácskában, a kulai kamarai uradalomban (Bácskakeresztúr és Kucora községekben) történő megtelepedése. A bács-szerémi ruszinok őseinek többsége a nyugati ruszin, etnikailag, nyelvileg vegyes területekről (Sáros, Zemplén, Abaúj, Borsod vármegyékből) érkezett a Délvidékre másodlagos-harmadlagos migráció eredményeként. Kis-Jugoszláviában a ruszin ma is ugyanolyan önálló, egyenrangú nemzetiségnek számít, mint az ukrán vagy a szlovák. Nyelvük a Vajdaságban államnyelv, az anyanyelvű oktatás minden szinten megvalósul. Több folyóirat jelenik meg; ruszin nyelvű tv- és rádióadások rendszeresen hangzanak el. A bács-szerémi és a kelet-szlovákiai ruszinok nyelvfejlődését, történelmét és kultúráját Magyarországon elsősorban Udvari István egyetemi magántanár, a nyíregyházi Bessenyei

- György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének vezetője tanulmányozza.
77. Árpai István: *A tiszaháti nemzetiségek életéből.* Intermix Kiadó, Ungvár—Budapest 1993. 25—26.
 78. I. m. 9.
 79. Kőszeghy Elemér: *Ruszin jövőképek.* Népszabadság, 1991. szept. 28. 8.
 80. Székely Gergely: *Ukrán aggodalmak. Ruszinok pedig nincsenek.* Magyar Nemzet, 1992. nov. 16. 2.
 81. Sárosi Ádám: *Milyen ma ruszinnak lenni Ukrajnában?* Népszabadság, 1992. márc. 31. 3.
 82. Volodimir Fedinisinec: *Ja jeszm vecsnij ruszin.* Uzsgorod 1995.
 83. Uő. uo. 13.
 84. Uő. Isztoricsna metafora profeszora Magocsija. Uzshorod 1995.
 85. V. Fedinisinec: *Ja jeszm vecsnij ruszin.* 50.
 86. Uo. 55.
 87. Balla D. Károly: *Magyar távlatok Kárpátalján.* In: *Erdély jelene és jövője.* Szerk. Beké György és Pomogáts Béla. Erdélyi Szövetség, Bp. 1991. 73—74.
 88. Uo. 74.
 89. Viktor Begy: *„A függetlenség — lehetőség az állásfoglalásra. . .”* Kárpátaljai Szemle, 1993. 5. sz. 15—16.
 90. Gulácsi Géza: *Egy „nem euklideszi” sorskérdésről.* In: *Extra Hungáriám. A Hatodik Síp antológiája.* Budapest—Ungvár 1992. 92—97.
 91. Almásy Sándor: *Magyar nyelvű tudományos élet Kárpátalján.* 3. 433.
 92. Botlik József—Dupka György: *Magyar lakta települések ezredéve Kárpátalján.* Kárpátaljai Magyar Könyvek. Intermix Kiadó, Ungvár—Budapest 1993. 13.
 93. *Koncepciós perek magyar elítéltei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944—1957.* Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Budapest—Ungvár 1993. 84. Vö. még: Salga Attila: *Koncepciós perek elítéltei.* Hajdú-bihari Napló, 1993. szept. 28. 6.
 94. Gulácsy Lajos: *A Kárpátaljai Református Egyház...* 107—113.
 95. Fritz Peyer-Müller: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között — kitekintéssel a jelenre.* Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Bp. 1994. 418.
 96. *Koncepciós perek magyar elítéltei . . .* 46—47. Vö. még: Ortutay Elemér. *Előszó.* In: Szacsvay I—Szacsvay P.—Legeza L.: *Kárpátalja,* Officina Nova, Bp. 1990.
 97. Bendász István: *Öt év a szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai pap a Gulag munkatáborában.* Aggionamento Kiadó, Bp. 1991.
 98. Csáti József—Diózsai Géza Kornél: *A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház.* In: *Extra Hungariam. A Hatodik Síp Antológiája.* Bp.—Ungvár 1992. 177.
 99. Neumann Ottó: *Az új püspök a világiak segítségére számít.* Magyar Hírlap, 1996. jan. 30. 5.
 100. Dupka György—Horváth Sándor: *'56 Kárpátalján.* Dokumentumgyűjtemény. Intermix Kiadó, Ungvár—Budapest 1993.
 101. Uo. 46—59.
 102. *Die Deutsche Tagespost (Würzburg),* 1976. okt. 12. Idézi: András Károly: *Magyar kisebbség, szlovák többség. A csehszlovákiai magyarok 1956 előtt és után, valamint rövid kitekintés Kárpátaljára.* In: *Harminc év (1956-1986).* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1986. 422.
 103. András Károly: *Magyar kisebbség, szlovák többség.* 423.
 104. Almásy Sándor: *Magyar nyelvű tudományos élet Kárpátalján.* 436.
 105. Balla D. Károly: *Kis magyar hendikep. A kárpátaljai magyarság válsága az ezredforduló küszöbén.* Magyarság és Európa, 1995. 1. 36.

106. *A Kárpát-medencei régió magyar művelődésügye, az anyanyelvű oktatás helyzete, intézményrendszere: a Magyarok Világszövetsége feladatai. Magyar Figyelő, 1995. 5. 2.*
107. *Nagy Zoltán Mihály: Menekülés a jövőbe. Pánsíp, 1994. 5. sz. 4—5*
108. *I. m. 5.*
109. *Pomogáts Béla: Felelősség a peremvidékekért. Pánsíp, 1994. 5. sz. 3.*
110. *Fedinec Csilla: Mióta van Kárpátalja? 18.*
111. *Balla D. Károly: Kis(ebbségi) magyar skizofrénia. Galéria Kiadó, Ungvár—Budapest 1993. 125—126.*

Képek

1. kép
Ungvár (Uzshorod)
a görög katolikus ruszinok szellemi, kulturális és vallási központja

2. kép
Mihálka (Krajnyikove)
Ruszin görög katolikus fatemplom a 17. századból

3. kép
Mezőhát (Lazescsine)
Hucul asszony népviseletben a község kis fatemploma előtt

4. kép
Nagyberezna (Velikij Bereznij)
 Ruszin népviselet

5.kép
Ungvár (Uzshorod)
 Körösmezői (Jaszinya) hucul népviselet a skanzenben

6. kép
Ungvár (Uzshorod)
A szélestói (Szelestove) ruszin templom a skanzenben

7.kép
Szárdobos (Szteblivka)
 Keresztelő a felújított ortodox templomban

8.kép
Ungvár (Uzshorod)
 Ruszin parasztház az ungvári skanzenben

9.kép
Ruszin földművesek szekerükön „Verecke híres útján”

10.kép
Ruszin kislányok napjainkban a sebes vizű Latorca patakánál

11. kép
Técső (Tjacsiv)

13–14. századi református templom.

Előtte Hollósy Simon festőművész (1857–1918) 1993 májusában felavatott mellszobra